

УКРАЇНСЬКЕ ГЕОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
ГЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Історія української географії

ВИПУСК

17

2008

ТЕРНОПІЛЬ

ББК 26.890 (4 Укр) Г
І-90

Редакційна колегія:

***Шеф-редактор:** Шаблій О. І. – д. з. н., проф. (Львів)*

***Редактор:** Заставецька О. В. – д. з. н., проф. (Тернопіль)*

Члени редакційної колегії:

Жупанський Я. І. – д. з. н., проф. (Чернівці)

Ковальчук І. П. – д. з. н., проф. (Київ)

Мельничук І. В. – д. з. н., проф. (Київ)

Нагірна В. П. – д. з. н., пр. н. сп. (Київ)

Немець Л. М. – д. з. н., проф. (Харків)

Пістун М. Д. – д. з. н., проф. (Київ)

Позняк С. П. – д. з. н., проф. (Львів)

Руденко В. П. – д. з. н., проф. (Чернівці)

Стебельський І. Б. – проф. (Вінсор, Канада)

Топчієв О. Г. – д. з. н., проф. (Одеса)

Шищенко П. Г. – д. з. н., проф. (Київ)

Дітчук І. Л. – відповідальний секретар (Тернопіль)

Заставецький Т. Б. – к. з. н. (Тернопіль)

***Друкується за рішенням Вченої ради Українського географічного товариства,
Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
та Географічної комісії Наукового Товариства імені Шевченка в Україні***

Постановою Президії ВАК України № 1-03/8 від 11.10.2000 р. часопис “Історія української географії” включений до переліку наукових фахових видань зі спеціальності “Географічні науки”.

І-90 **Історія української географії.** Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. —
Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. — Випуск 17. — 138 с.

ISBN 978-966-07843-3

ББК 26.890 (4 Укр) Г

Погляд редколегії часопису не завжди співпадає з позицією авторів опублікованих матеріалів. Автори повністю відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, дат та інших відомостей.

***Це число часопису редколегія присвячує
125-річному ювілею доктора географії,
професора Володимира Ґериновича (1883-1949)***

Зміст

Віхи

- Олег Шаблій, Олександра Вісьтак, Андрій Менделюк.* Життєвий шлях і напрямки наукової діяльності професора Володимира Гериновича.....8

Постаті

- Олег Шаблій.* Внесок Володимира Гериновича в теорію і методологію географічної науки.....17
- Микола Костриця.* Павло Тутковський – фундатор волинської географічної краєзнавчої школи (До 150-річчя від дня народження).....22

Наукові школи та центри

- Микола Пістун.* Столичний макрорегіон суспільно-географічної діяльності в Україні.....26

Раритети

- Володимир Геринович.* Поняття, мета і метод географії.....39

Крає- і країнознавство

- Олександр Федій.* Сільське розселення Полтавської області: історико-географічний нарис.....46
- Світлана Петрук.* Основні передумови та чинники розвитку малих міст Житомирської області (ретроспектива та нове позиціонування).....51

Натургеографічні та геоекологічні студії

- Іван Ковальчук.* Географічні дослідження річок і річкових долин в Україні: стан, проблеми, перспективи.....56
- Анатолій Корнус.* Збалансованість еколого-соціально-економічного розвитку Північно-Східного регіону України.....65
- Сергій Мовчан.* До проблеми інтерферентності у науковій географічній літературі.....69
- Любов Янковська.* З історії еколого-географічного районування.....73

Антропогеографічні дослідження

- Олександр Гладкий.* Історичні етапи розвитку наукових досліджень промислових агломерацій79

<i>Михайло Рутинський. Історико-географічні тенденції та періодизація розвитку курортної справи.....</i>	88
<i>Анатолій Доценко. Історично-етногеографічні аспекти розвитку розселення.....</i>	94
<i>Оксана Рунців. Історико-культурні ресурси Тернопільської області як джерела формування попиту і пропозиції на ринку туристських послуг.....</i>	97
<i>Оксана Склярська. Політико-географічні дослідження в Україні: історичні традиції та сучасні підходи.....</i>	103
<i>Микола Барановський. Історичні та природні передумови депресивності аграрних територій України.....</i>	108
<i>Іван Рудакевич. Суспільно-географічні проблеми розвитку пасажирського автотранспорту міста Львова.....</i>	114

Відгуки та повідомлення

<i>Ольга Заставецька. Перша хрестоматія модерної національної суспільної географії (до виходу книги “Новітня українська суспільна географія” за ред. проф. Олега Шаблія. – Львів, 2007. – 1008 с.).....</i>	119
---	-----

Хроніка. Факти. Проекти

<i>Петро Шищенко, Сергій Бортник, В’ячеслав Олещенко. Х з’їзд Українського географічного товариства.....</i>	121
--	-----

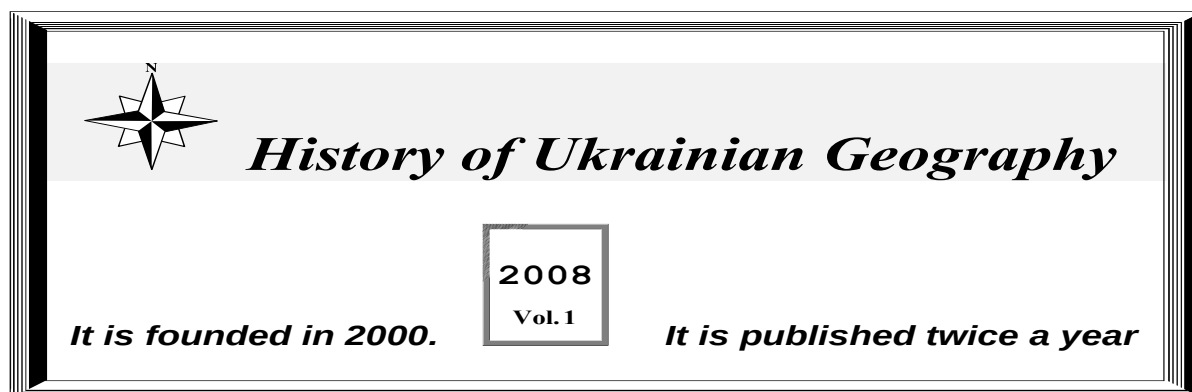
Ювілеї та номінації

Нові почесні члени Українського географічного товариства, обрані на Х з’їзді УГТ: Євген Гопченко, Артур Голіков, Ольга Заставецька, Октябрина Кисельова, Микола Мушинка.....	123
--	-----

Втрати

<i>Михайло Рутинський. Наукова етногеографічна спадщина, внесок та підходи до збереження національного етнокультурного різноманіття Архипа Данилюка.....</i>	127
--	-----

Наші автори	135
--------------------------	-----

Contents

Landmarks

- Oleh Shablii, Oleksandra Vis 'tak, Andriy Mendelyuk.* The life and directions of scientific activity of professor Volodymyr Gerynovych.....8

Personalities

- Oleh Shablii.* The contribution of Volodymyr Gerynovych in the theory and methodology of geographical science.....17
- Mykola Kostrytsya.* Pavlo Tutkovs'kyi – the founder of the Volyn' school of regional geography.....22

Academic Schools and Centres

- Mykola Pistun.* Human geography in the capital macro-region of Ukraine26

Rarities

- Volodymyr Gerynovych.* Conceptions, purpose and methods in geography39

Regional Ethnography and Country Studies

- Olexandr Fediy.* Village settling of Poltava region: historical and geographical assay46
- Svitlana Petruk.* Basic pre-conditions and factors of development of small cities of Zhitomir region (retrospective view and new positioning).....51

Natural-Geographical and Geoecological Studies

- Ivan Kovalchuk.* Geographic investigations of rivers and river valleys in Ukraine: state, problems, outlook.....56
- Anatoliy Kornus.* Sustainability of ecological and socio-economic development of the north-eastern region of Ukraine65
- Serhiy Movchan.* On the problem of interference in scientific geographical literature.....69
- Lyubov Yankovs 'ka.* From the history of the ecological–geographical regionalization73

Anthropogeographical Researches

- Olexandr Hladkyi.* Historical stages in scientific investigations of industrial agglomerations.....79
- Mykhaylo Rutyns 'kyi.* Historical-geographical tendencies and periodization of the development of resort business88

<i>Anatoliy Dotsenko</i> . Historical ethno-geographic aspects of development of settlement patterns	94
<i>Oksana Runtsiv</i> . Historical and cultural resources of Ternopil' oblast as sources of supply and demand in the market for tourist services	97
<i>Oksana Skliars'ka</i> . Political geography studies in Ukraine: Historical traditions and modern approaches	103
<i>Mykola Baranovs'kyi</i> . Historical and natural preconditions of depression in agrarian regions of Ukraine	108
<i>Ivan Rudakewych</i> . Human-geographical problems of development of the Lviv passenger motor transport	114

Review and announcement

<i>Olha Zastavets'ka</i> . The First Reader of the Modern National Social Geography (dedicated to the publication of <i>Modern Ukrainian Social Geography</i> edited by Professor Oleh Shablii. – Lviv, 2007.– 1008 p.).....	119
--	-----

Chronicle. Facts. Projects

<i>Petro Shyshchenko, Serhiy Bortnyk, Vyacheslav Oleshchenko</i> . The 10 th congress of the Ukrainian Geographic Society	121
--	-----

Jubilee

New honorary members of the Ukrainian Geographic Society elected at the 10th congress of the UGS: Yevhen Hopchenko, Artur Holikov, Olha Zastavets'ka, Oktyabryna Kyselyova, Mykola Mushynka.....	123
--	-----

Loses

<i>Mykhaylo Rutyns'kyi</i> . Arkhyp Danylyuk: His scientific ethno-geographical heritage, contribution and approaches to the preservation of the national ethnocultural diversity.....	127
--	-----

Our Contributors	135
-------------------------------	-----

Vixi

УДК 911.3(092)

Олег Шаблій, Олександра Вісьтак, Андрій Менделюк

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ І НАПРЯМКИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА ҐЕРИНОВИЧА

Подано коротку біографію маловідомого українського географа, професора Володимира Ґериновича (1883–1949). Виділено шість періодів його життєдіяльності. Розкрито головні види діяльності ученого у кожному періоді.

Oleh Shablii, Oleksandra Vis'tak, Andriy Mendelyuk. The life and directions of scientific activity of professor Volodymyr Gerynovych. *A short biography of a little-known Ukrainian geographer, professor Volodymyr Gerynovych (1883-1949), is presented. Six periods of his life's contributions are identified. The main directions of his scientific activity in each period are revealed.*

Ім'я професора Володимира Ґериновича мало-відоме у географічній науці. Лише останні десять років його працями стали цікавитися географи-суспільствознавці, історики науки та краєзнавці, хоч наукова спадщина ученого досить велика.

Річ у тому, що В. Ґеринович був репресований, і його наукові твори переважно не були доступні для вивчення. Він належав до дипломованих високошкільних фахових географів. Львівський університет закінчив у 1908 р., а докторат захистив у 1911 р.

Найбільш активна творчість проф. В. Ґериновича припадає на кінець десятих – двадцятих років ХХ ст. Саме тоді в українській географії спостерігався своєрідний ренесанс, точніше, відбувався прискорений процес становлення новітньої (модерної) національної географічної науки у її європейському контексті.

Починав В. Ґеринович у Львові, де, крім кафедри географії (з 1882 р.), функціонувало Наукове Товариство ім. Шевченка (з 1873 р.). Саме у цьому університеті і товаристві (своєрідний некоронований українській Академії наук) відбувалося становлення новітньої національної географії, розвивалася Львівська науково-географічна школа, формувався її кадровий склад.

Ядром цієї школи стали випускники кафедри географії, а пізніше (з 1909 р.) – Інституту географії, перші доктори філософії у ділянці землезнавчої науки – Григорій Величко (1893), Степан Рудницький (1901), Володимир Ґеринович (1911). Дещо пізніше – Юрій Полянський, Олена Степанів, Мирон Дольницький. Очільником школи був професор Степан Рудницький (з 1929 р. – академік ВУАН). Ними були закладені методологічні, теоретичні та методичні основи

новітньої української географії, картографії і землезнавчої освіти.

Оцінюючи роль Володимира Ґериновича у становленні та розвитку національної географічної науки, слід наголосити на таких моментах:

- ним написано статті, які стосуються теоретичних проблем географії, зокрема, її місця у системі наук, об'єкта дослідження, структури і методів дослідження та ін. Особливо цінною є стаття "Поняття, мета і метод географії" (1919), в якій автор розкрив своє бачення географічної науки в тодішній час. Цікаво, що у ній автор заперечував потребу існування "загальної географії", хоч сама ця стаття в цілому належала до генерального (за висловом Г. Вареніуса, ХVІІ ст.), тобто загального землезнання;

- великий внесок В. Ґериновича в описове землезнавство і особливо у фізичну та економічну географію України (декілька видань з географії України, в т. ч. підручників для початкової, середньої загальноосвітньої та вищої школи). При цьому Україну він розглядав не у тодішніх (20-ті роки ХХ ст.) державно-політичних (республіканських у советські часи) кордонах, а в етнографічних межах (т. зв. національної території);

- В. Ґеринович зробив внесок у географічну регіоналістику і краєзнавство, зокрема багато написав з проблем краєзнавства Поділля і Кам'янецьчини. Зразком тут є двотомна праця «Кам'янецьчина» (1926, 1927);

- на початку своєї науково-педагогічної кар'єри В. Ґеринович зробив багато для розвитку археологічної науки. Його докторська дисертація називалася «Вік і поширення древнього чоловіка [людини. – Ред.] в Східній Європі» (1911);

– нарешті, В. Геринович був чудовим популяризатором географічних знань серед рідного народу. Він часто писав на різноманітні теми у газетах і часописах: «Руслан», «Червона правда», «Червоний шлях» та ін. Велика стаття «Нариси до землезнання угорської України» читається як художній твір.

Життєва дорога В. Гериновича була непростою. Вона простягалась від м. Сокаля на Львівщині, де він народився 22 листопада 1883 р. у родині хлібороба, до Львова, Перемишля, Відня, Кам'янця-Подільського, Києва, Харкова і Москви. Далі – табори Білморсько-Балтійського каналу, а потім – Грязовець, Вологда і нарешті повернення до Львова, де він упокоївся 16 липня 1949 р.

На цьому нелегкому шляху були підйоми, злети і гіркі розчарування, коли подвижницька праця незаслужено зневажалася, а саму людину партійно-большевицький режим упосліджував і зводив до рівня тяглової робочої сили. Лише вольові люди, до когорти яких належав В. Геринович, не зламалися. Допити на слідстві, ГУЛАГ багатьох перетворили у слухняних слуг режиму, знищили морально і часто – фізично. Володимир Геринович не здався. Але наприкінці життя фізичні сили покинули його і пережите передчасно звело його на 66-му році у могилу.

Народився Володимир Олександрович в бідній малоземельній родині, яка мала всього-на-всього чотири морги землі. Це, за його ж словами, було *«надто мало для утримання сім'ї з чотирьох дітей»*.

Початкову освіту Володимир Геринович здобув у Сокалі, а опісля поступив до Першої української гімназії у Львові. Водночас навчалися і його сестри, які, працюючи вдома, приватно готувалися до учительського фаху. Щоб здобути освіту, потрібні були кошти, які сім'я позичала в банку. Коли ж за борги банк відібрав у сім'ї землю з хатою, то родина переселилася до Львова. Тут сестри Володимира склали «іспит зрілості», що дозволило їм займати посади учителів у Галичині. Маючи досить оплачувану працю, вони взяли під свій догляд матір, а також допомагали Володимирові у навчанні.

Під час студій в гімназії В. Геринович активно займався громадською роботою, а саме: читав лекції у селах, засновував читальні, пожежні сторожі, спілки, а в 1902 році брав активну участь в аграрних страйках на Поділлі. Саме за належання до таємного гуртка Гериновича відрахували з Львівської гімназії (Consilium abeundi), через що він закінчив навчання в Перемишлі, де в 1903 році отримав «іспит зрілості».

Після закінчення гімназії в життєвому шляху В. Гериновича можна умовно виділити декілька періодів, починаючи з 1903 р. – часу вступу до Львівського королівсько-цісарського університету імені Фердинанда І.

1. 1903–1914 pp. У цей період В. Геринович навчається на філософському відділенні названого університету (1903 – 1908). Університетські студії проходив також частково в Кракові і Відні. У Львівському університеті слухав лекції Демб'юцького і Фінкеля, а також Михайла Грушевського. Вже на першому курсі М. Грушевський викладає «Історію України-Руси» (2 год. на тиждень) та «Вибрані питання з історії Європи» (одна година). Тоді ж відомий географ проф. Антоні Реман читає лекції з «Фізичної

географії» (4 год.). На другому курсі А. Реман викладає для В. Гериновича «Космічну географію» (4 год.), проф. Е. Ромер – «Гідрографію», а Зубер – «Географію Карпат», М. Грушевський «Історію Східної Європи» та «Церковні відносини Східної Європи». Вже у восьмому семестрі проф. Дуніковський викладав «Географію Галичини» (5 год.), а проф. Зубер – «Історичну геологію» (5 год.).

Таким чином, студент В. Геринович отримав глибокі знання з історії Європи, України та Австрії, загальної географії (в т. ч. геоморфології) і географії Карпат, Галичини.

За часи університетських студій брав активну участь у наукових семінарах, екскурсіях, писав рецензії до «Записок Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка» у Львові, науково-популярні статті і розвідки і т. п., став головою географічного гуртка студентів університету. Під керівництвом С. Рудницького здійснив низку наукових екскурсій, пішки обійшов вздовж і впоперек усю Галичину та Закарпаття і зробив екскурсії в альпійські країни – Італію, Швейцарію, Угорщину, Австрію, Чехію і т. д. Наслідком екскурсій були численні нариси, наприклад, «Причинки до географії Мадярської України», «Етнографічні і антропологічні відносини галицького Подністров'я», «Вододіл Сяну і Дністра як основа каналізації», «Кривчанські печери» та ін. За праці з дослідження природи Наукове Товариство імені Шевченка у Львові іменувало Володимира Гериновича членом фізико-географічної Комісії. Як за часів навчання в гімназіях майбутній учений і надалі багато часу віддавав громадській роботі: продовжував засновувати читальні, пожежні товариства, спілки, брав активну участь в боротьбі за виборчу реформу при виборах до сейму і парламенту, в боротьбі за український університет і т. п.

За активну громадську роботу Володимира Гериновича було обрано заступником товариства «Просвіта» у Львові, яке ставило перед собою мету піднести добробут українського народу шляхом видання різноманітних інформаційних матеріалів та їх поширення серед селян і міщан; усне навчання народу в просвітніх, господарських, торгівельних і промислових справах через делегатів, люстраторів та мандрівних вчителів; закладенні рілнично-промислових спілок, торгівень, шпихлірів, ошадних і позикових кас, господарських і промислових шкіл і т. п.

3 лютого 1909 року у Львові зусиллям української інтелігенції було створено так зване «Товариство Українських наукових викладів ім. П. Могили». На той час товариство нараховувало 105 членів, а серед його засновників і керівників слід виділити др. Олександра Колессу (голова), Іллю Кокоруза (зас-тупник голови), Івана Раковського (секретар), др. Степана Рудницького, др. Володимира Левицького, др. Степана Томашівського (виділові) та В. Гериновича з Меруновичем (заступники). Товариство ставило собі за мету популяризувати викладами і курсами здобутки науки між найширшими верствами української суспільності. Вхід на лекції товариства був платний – 20 сотиків за сидяче місце, 10 – за стояче. Як член товариства Володимир Геринович, викладаючи в Самборі, там же доповідав на теми «З Угорської України» (21.II.1911), «Українська земля і

народ» (18.III.1911), «Народність і єї прикмети» (29.XII.1912).

У 1908 році Володимир Геринович склав іспит на вчителя гімназійних та реальних шкіл двома мовами — українською і польською. До іспиту написав дві праці: проф. М.С. Грушевському так звану «Квестію найдавнішого чоловіка» [людини. — *Ред.*], яка була надрукована у Львові в 1909 р в «Літературно-Науковому Віснику», а проф. А. Реманові — «Географічне розміщення найдревнішого чоловіка на просторах Сходу Європи». Саме ця праця, перероблена і доповнена, лягла в основу докторської дисертаційної роботи, на основі якої В.О. Геринович був допущений до докторату, який захистив у 1911 році.

Зважаючи на науковий доробок Володимира Гериновича, його намітили для підготовки на приват-доцента Львівського університету. На жаль, доля розпорядилася по-іншому. Сестра В.О. Гериновича покинути учительську працю, оскільки схвалила вчинок, здійснений студентом Львівського університету Мирославом Січинським — вбивство галицького намісника А. Потоцького у 1908 р. Через це на плечі Володимира лягло утримання матері. Ще студентом він підзаробляв викладанням історії та географії у приватній гімназії Лучицького у Львові, а пізніше став викладачем у Самборі, де фактично працював з 1908 до 1914 р. (формально з 1908 до 1919 р. оскільки був мобілізований до армії). В Самборі 10 березня 1913 року у Володимира Гериновича і його дружини Христини Стефанович народився син — Олександр, доля якого теж була нелегкою.

2. 1914–1921 рр. Від викладацької роботи Гериновича відірвала I Світова війна. Мобілізований на війну, він чотири роки воював на російському та італійському фронтах, де пройшов шлях від рядового солдата до старшини. На жаль, матеріалів для характеристики детального військового шляху вченого немає, проте відомо, що він брав участь у бою на Саботіно, про який писав: *«Італійці назвали сю гору Саботіно, ми прозвали її Чортовою. Бо ж справді годі назвати інакше сей шалений огонь ворожої артилерії. Били вони вже четвертий день без упину. П'яди землі не було, де не упав би гранат, окопи порубані, дротяні перепони понижені. Цілий склін гори був подібний до поораного поля. Що в ночі направилося, то в день пішло на сто вітрів. Німці назвали такий огонь «Trommelfeuer». Назва влучна. Се град огню, заліза. Здається, немовби якийсь гураган ішов на австрійські становища, наче б не людська, а елементарна сила напосілася знищити все те, що на сім склоні знаходиться; я назвав би сей огонь стихійним...»*.

Перебуваючи в армії, Володимир Геринович не припиняв наукових пошуків. У Відні, де стояв його гарнізон, учений працював у Товаристві для дослідів Сходу (Gesellschaft für Osten und Orient), де зібрав цінний матеріал для написання праці з географії Сходу Європи. Ряд статей помістив у «Віснику Союзу Визволення України». Коли переміщувався з армією по лінії, близькій до етнографічної українсько-польської межі, збирав етнографічний матеріал, що дозволило йому найточніше з-поміж усіх попередників окреслити українсько-польську етнографічну границю. На італійському фронті мав нагоду робити

досліди над явищами Адріатичного карсту, внаслідок чого як знавець кастових явищ, керував групою дослідження печер. У австро-угорської армії В. Геринович отримав три бойові нагороди, а після четвертого поранення був відкликаний з фронту та залишений на посаді евіденційного урядовця.

Війна змінила світогляд ученого, перетворила Володимира Олександровича на бійця: *«...Ми навчилися любити рідний край. Перед війною ми не оцінювали, легковажили його. Він був для нас буденним хлібом. Здавалося нам не раз, що слово «рідний край» і «любов вітчизни» накинене, що се щось зверхне, видумане; показалося, що ні. Ми бачимо нині, чим є для нас рідний край. Се не пуста фраза, ні! Фраза не перейде до крові й костей, не зелектризує цілого тіла, не викличе сліз і ридання.*

...Війна виробила в нас самостійність. Вона навчила нас ходити без палиці, не оглядатися на боки, навчила нас кожного зосібна бути собою...

...Під сим оглядом ми вже не діти, а зрілі мужі, не топорище, але ціла сокира, не бездушна товпа, але свідомі, бо в кожному з нас б'є серце, думає думка, бачуть очі, слухають уха, кожний з нас на той самий зразок будований, що й цілість. Ми чуємо се, ми того свідомі.

Ви не пізнаєте нас по війні».

Після розпаду Австро-Угорської імперії В.О. Геринович служив у війську ЗУНР і в травні 1919 року був старшиною. Володимир Олександрович повністю віддався боротьбі за незалежність України з агресорами та окупантами і робив все для перемоги. Зокрема, він виклав свій план організації оборони сіл, де кожне село мало зробити свій внесок у війну, а також закликав Секретаріат ЗУНР виправити свої помилки — провести аграрну реформу, щоб кожний селянин знав, за що б'ється, і залучити до війни повною мірою не лише прикордонні райони, а все населення Галичини. З фронту Гериновича відкликали Секретаріат ЗУНР і Галицька Начальна Команда за напрямком статей, друкованих в газеті «Стрілець», та перевели на посаду Референта Народної Освіти. За активну громадську і військову діяльність польська влада не залишилася в боргу — заочно засуджує Володимира Олександровича.

На відміну від С. Рудницького цей період у житті В. Гериновича у науковому відношенні був малопродуктивним, хоч учений не занехаяв наукової праці. На цей період припадає написання і публікація фундаментальної праці з теорії та історії географічної науки «Понятє, ціль і метода географії» (Зб. матем.-природопис.-лікарської секції НТШ. — Львів, 1919). Ця стаття засвідчила великий науковий потенціал вже молодого ученого (у 1919 р. йому минуло 35 років).

3. 1921–1928 рр. Після окупації Польщею Галичини він змушений утікати на Наддніпрянську Україну та разом з Галицькою армією на чолі з Є. Петрушевичем 16 липня 1919 року переходить Збруч і опиняється в Кам'янці-Подільському. За рекомендацією проф. С. Рудницького Геринович подає заяву в Український державний університет в Кам'янці. Щоб стати викладачем Кам'янецького університету, кожен претендент мав скласти своєрідний випробувальний тест: прочитати вступну (пробну) лекцію з наступним її обговоренням членами

Ради фізико-математичного факультету. Це випробування мало відбутися 7 жовтня 1919 року, але було перенесене на тиждень пізніше. Прочитана доповідь на тему «Географічне положення України» та відповідні навички вченого дозволили зайняти посаду приват-доцента на кафедрі географії Кам'янецького Педагогічного Державного Українського Університету.

16 листопада 1920 року в Кам'янець-Подільський за згодою С. Петлюри ввійшли польські війська, через що Володимир Геринович змушений втікати з міста і, повернувшись опісля приходу червоних військ, зразу ж приступив до викладацької роботи. Учений працював разом із визначними політичними і науковими діячами України: І.І. Огієнком – міністром УНР, В.М. Чехівським – викладачем історії української літератури, экс-прем'єр-міністром уряду УНР, С.С. Остапенком – викладачем політичної економії, також экс-міністром уряду УНР та ін. Фактично, в Кам'янець-Подільському університеті зосередилася досить велика частина української інтелігенції, що з певних причин не могла повернутися до Галичини чи Києва, а саме місто Кам'янець-Подільський перетворився на великий науковий центр.

Умови, в яких працювали викладачі Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти (ІНО), були надзвичайно важкими. У зв'язку з тим, що Кам'янецьчина на той момент знаходилась на порубіжжі Російської імперії, а пізніше СРСР, то господарство практично було зруйноване і Кам'янецька Повітова Рада не могла виділити значних коштів на утримання університету. Тогочасне Міністерство освіти і науки чи то за часів УНР, чи Директорії, чи советської влади, якщо не могло (перших два), то й не поспішало видавати кошти. Постійно бракувало літератури, навчальних приміщень та паперу, а зарплата викладачів була найнижчою серед усіх вищих навчальних закладів України. Персонал ІНО, на чолі з ректором В.О. Гериновичем (з 1923 р.) переборював ці труднощі: економили на всьому, залучали благо-дійників та працювали на наданих повітом сільськогосподарських угіддях, часто понаднормово, а навчання проводили у вечірній час. Незважаючи на своє скрутне матеріальне становище, Володимир Геринович знаходив можливість допомагати іншим. Відомі його пожертви в 1913 році – 2 крони на «потреби України» і у січні 1920 року у розмірі 100 карбованців на прохання Українського Червоного Хреста для допомоги хворим і пораненим козакам армії УНР.

Володимир Олександрович Геринович був надзвичайно обдарованою і працюютою людиною. Він вільно володів польською і німецькою мовами, міг читати і перекладати з французької (намагався довести рівень до розмовної), а оскільки в переліку списку використаної ним літератури значились джерела російською мовою, то значить і її знав. Запорукою успіху і поваги до вченого служило ставлення до роботи і колег. І працював вчений разом із колегами чи на полі чи в штольні чи ще інде. У 1921 р. советська влада реорганізувала Кам'янець-Подільський університет в Інститут Народної Освіти і залишила В.О. Гериновича на посаді викладача гео-графії. Організаторські та наукові здібності, прим-ножені досвідом роботи, дозволили Володимир

Олександровичу швидко піднятися на висоти кар'єрного успіху: цього ж року в жовтні Гериновича обрали секретарем факультету соціального виховання, в березні 1922 р. – секретарем факультету Інституту Народної Освіти, жовтні 1922 р. – деканом факультету, у квітні 1923 р. перевели з розряду доцента на професора, а 28 липня 1923 року НКО затверджує В. Гериновича ректором Інституту Народної Освіти.

В ІНО проф. В.О. Геринович зразу ж приступав до наукової та громадської роботи. Ініціює створення географічного гуртка, який об'єднав активну студентську молодь, а в 1922 році очолює секцію економіки «Кафедри народного господарства та культури Поділля», навколо якої в 20-х роках ХХ ст. об'єднувався весь науковий і краєзнавчий актив міста. Інституцію створили в 1922 році під назвою «Катедра історії та економіки Поділля» з двома секціями: культури та економіки. Очолював установу проф. Є. Сташевський, а потім проф. П. Клименко. Із завдань, які кафедра ставила перед своїми членами, для індивідуальної і колективної їх праці були такі: вивчення з архівних матеріалів положення селян на Поділлі з найдавніших часів; обслідування близьких до Кам'янця сіл Цибулівки і Панівець; досліди над колонізацією Поділля і розвитку ремесла та фаб-рицтва; обслідування монументальних пам'яток старовини в Кам'янці на Поділлі. Результати планової науково-дослідницької роботи у вигляді доповідей заслуховували і обговорювали на загальних засіданнях, доступних широкому загалу. Зокрема, в 1923 році кафедра організувала екскурсії в с. Цибулівку і Панівці (в 1924 р.), де В.О. Геринович виступив з доповіддю «Географічне положення с. Цибулівки».

У 1925 році Володимира Олександровича обирають уповноваженим представником Українського Краєзнавчого Комітету, пізніше – заступником голови Окружного Комітету Краєзнавства. Цього ж року В.О. Гериновича з В.Д. Отамановським та П.О. Севаст'яновим делегують на I Всеукраїнську краєзнавчу конференцію в м. Харків, яка тривала з 29 травня до 3 червня 1925 року, де Володимир Олександрович проінформував про стан, головні напрямки та перспективи краєзнавчих досліджень на Кам'янецьчині.

На конференції обрали Український Комітет Краєзнавства із 15 осіб, членом якого став і проф. В.О. Геринович. На 1 січня 1929 року Український Краєзнавчий комітет налічував 12 осіб: голова – Буценко О.І., заступник голови – Левицький М.Г., відповідальний секретар – Кривоточенко М.Г., члени – Бухін, Волобуєв М., Геринович В.О., Дубняк К., Зайцев Д.В., Ковалевський П., Рудницький С.Л., Соловей, Ялі С.Г., Яната О.Я. Президію складали Левицький М.Г., Кривоточенко М.Г. та Ялі С.Г.

I Всеукраїнська краєзнавча конференція в Харкові дала поштовх для активізації досліджень, і як наслідок, в м. Кам'янці-Подільському за сприяння проф. В.О. Гериновича пройшла низка окружних краєзнавчих конференцій. Зокрема, такі конференції відбулися у 1926 та 1929 роках.

Міжнародне наукове визнання проф. В.О. Геринович отримав у 1927 році – його запросили як представника Всесоюдної Академії Наук на Всеслов'янський конгрес географів і етнографів, який

проходив з 1 до 13 червня 1927 року. Конгрес відбувався досить незвично, на «колесах» поїздом з Варшави до Литви (м. Вільнюса) із зупинкою у Львові. Їхали вночі, а вдень делегації робили наукові екскурсії і доповіді, вечорами – бенкети, кіно і театри. До речі, в готелі «Вікторія» у Варшаві, куди з'їздилися науковці, в одній кімнаті разом з Гериновичем проживав М. Баранський. Свою доповідь Володимир Олександрович зробив у Львові та закінчив її з оваціями.

У Кам'янці-Подільському вчений видає друком ряд праць, по яких мали змогу навчатись студенти та учні українських вузів: «Географія України», «Фізична географія. Для ужитку 12 класів», «Основи географії. Для ужитку 3 і 4 класів», «Кам'янецьчина» та ін., друкує ряд статей в газетах «Червоний Шлях», «Червона Правда», «Червоний Кордон» і ін. Саме його перу належить перша географія СРСР, написана українським автором та ще й українською мовою, одна з перших характеристик країн Східної Європи «Причинки до проблем Східної Європи», а двотомну монографію «Кам'янецьчина» фундатор української наукової географії – С.Л. Рудницький вважав, що це «...з деякого погляду взірцева монографія одної з округ СРСР, по зразку якої повинні б якнайшвидше постати монографії всіх інших округ нашої держави...».

Сам учений викладав в ІНО краєзнавство, антропогеографію, фізичну та економічну географію, географію світу, географію СРСР та картографію.

У Кам'янець-Подільському Інституті Народної Освіти Володимир Олександрович всіляко намагався виховувати патріотів, популяризуючи українську науку, її вчених. Це не могло подобатися окупаційній совєтській владі і невдовзі його звільняють з посади ректора ІНО. Перші тривожні дзвінки від совєтської влади почали лунати ще у 1924–1925 роках. Функціонерам КП(б)У не подобалися «авгієві стайні», як вони називали інтелігенцію міста Кам'янця-Подільського, представлену переважно провідними діячами УНР та ЗУНР. Через політичні обставини совєти не наслідились прибрати їх в ці роки. Проте під кінець 30-х дедалі частіше до Кам'янця приїжджають комуністичні високопосадові функціонери з метою проведення «партійних чисток», газети рясніють заголовками на кшталт «Відкрито контрреволюційну змову петлюрівських недобитків», «З корінням вирвемо шкідників соцбудівництва», «Розіб'ємо опір куркулів», «ДПУ – палкому вартовому здобутків жовтня палкий привіт», «Вимагаємо суворої кари недобиткам контрреволюції» та багато інших. Інтелігенція міста намагалась відвернути репресії, виступала із засудженням «антирадянських» виступів, як от: «Наукові робітники м. Кам'янця гостро засуджують ганебні вчинки організаторів і учасників «СВУ»; «Радянська сус-пільність гостро засуджує виступ академіка Єфремова» та ін. Зрештою, щоб уникнути репресій, залишитись працювати в Кам'янецькому університеті та мати змогу дати синові вищу освіту, проф. В.О. Гериневич змушений вступити до комуністичної партії. Вступ відбувався пафосно, заявою в газеті Гериневича, Бернацького, Любарського та аспіранта Маключенка: *«Суперечності капіталістичного світу дедалі, то більше загострюються. З одної сторони капіталістичний лад,*

другий інтернаціонал та фашизм, що все більше закабальють робітничу класу, з другої – революційний пролетаріят, що за проводом III Інтернаціоналу активно бореться за світовий жовтень. Зростають суперечності поміж капіталістичними країнами. Все це неминуче має привести до нової світової війни, що в першу чергу буде скерована проти СРСР...

...Вважаючи, що в лавах партії наша робота буде більш корисною для здійснення комуністичних ідеалів, що вже давно стали нам рідними – ідеалів будівництва соціалізму, ми просимо включити нас до лав борців за соціалізм, в лави КП(б)У». Смішно, що у цій же заяві написано: «Районний партійний Комітет затвердив т. т. Гериневича, Бернацького, Любарського і Маключенка в кандидати партії».

Руку допомоги В.О. Гериневичу подав С.Л. Рудницький. На його запрошення 1 жовтня 1928 року В.О. Гериневич переїжджає до Харкова, де очолив відділ економічної географії в Українському науково-дослідному інституті географії і картографії. У Харкові Володимир Гериневич перебував недовго, до листопада 1929 року. Причина такого короткого терміну маловідома, найімовірніше – конфлікт з проф. С.Л. Рудницьким, після чого Володимир Олександрович не бачив подальших перспектив перебування в Харкові.

4. 1929–1933 рр. Повернувшись до Кам'янця-Подільського В.О. Гериневич зайнявся викладацькою та дослідницькою роботою. Особливу увагу Володимир Олександрович звернув на дослідження покладів корисних копалин. Результати не забарилися. У травні 1930 року отримав доручення від секретаря партійного комітету Кам'янецьчини скласти колекцію корисних копалин для партійного з'їзду і після доповіді в Кам'янці отримав доручення від голови Окружного Виконавчого Комітету Стойкевича виїхати в Харків з делегацією для доповіді про корисні копалини Кам'янецьчини на Президії Вищої ради народного господарства (ВРНГ). Напрацювання в цій галузі зацікавило співробітників Київської філії ОМПК (Об'єднання миловарної, парфумерної і кісткообробної промисловості) та Палія – геолога українського геолого-розвідувального управління, який був старшим геологом всіх геолого-розвідувальних робіт Кам'янецьчини й Могилівщини. Опісля В.О. Гериневича в лютому 1931 року викликали до Харкова у справі відрядження до Москви на Всесоюзний з'їзд з кольорових металів. У Харкові доповів у економічному відділі ВРНГ про наслідки геолого-розвідувальних робіт й мав розмову з М.І. Шрагом. Після цього Володимир Олександрович переїжджає до Москви і влаштовується у Московський геолого-розвідувальний інститут.

5. 1933–1943 рр. 12 листопада 1932 року В.О. Гериневича арештували та звинуватили в поширенні діяльності «контрреволюційної фашистської організації», яка нібито прагнула ліквідації совєтської влади. 1933 року Володимира Олександровича трійка ГПУ засудила за сфальсифікованими звинуваченнями на десять років виправних робіт. Десятирічний термін ув'язнення учений відбував на будівництві Біломор-Балтійського каналу, де за геологорозвідувальні роботи його нагородили «Знаком Біломор-Балтійський канал».

6. 1944–1949 рр. Після відбуття покарання

В.О. Геринович у 1944-1946 рр. викладав у сільськогосподарському технікумі м. Грязовця та педагогічному інституті ім. В. Молотова у Вологді. До рідного Львова Володимир Геринович повернувся 1946 року, де в Інституті радянської кооперативної торгівлі призначається професором, завідувача кафедри економічної географії. Та попрацювати у Львові Володимир Олександрович зміг недовго – 16 липня 1949 року його життя обірвалось.

Клопотанням реабілітації імені вченого займалась його родина, зокрема, син Олександр, а також колеги-науковці. Відповідь прийшла на адресу сина В.О. Гериновича Олександра у 1989 році: «Шановний Олександре Володимировичу! Повідомляємо Вам, що на основі указу Президіуму Верховної Ради СРСР від 16 лютого 1989 року «Про додаткові міри, які мали місце по встановленню справ у відношенні жертв репресій в період 30–40-х і 50-х років» Ваш батько Геринович В.О., 1883 р. н., який колишнім органом ГПУ УРСР в 1933 р. був позбавлений волі терміном на 10 років, на сьогоднішній час реабілітований...».

Сьогодні Володимира Олександровича Гериновича визнають видатним науковцем та громадським діячем України, і ніхто не ставить під сумнів його заслуги перед Батьківщиною.

За довголітній період наукової діяльності проф. В.О. Геринович видав чимало праць, які тісно пов'язані з різноманітними проблемами географії. Загалом можна виділити такі наукові напрямки, охоплені вченим:

- 1) проблеми теорії, методології і методики географії;
- 2) проблеми географічного краєзнавства;
- 3) проблеми географічного краєзнавства;
- 4) проблеми географічної регіоналістики;
- 5) проблеми політичної географії України.

Проблема окреслення об'єкта і предмета дослідження географії є однією з найважливіших. Тому над цим питанням зосереджували свою увагу провідні вчені-географи. Вперше в українській науці над цим задумався С.Л. Рудницький та своє бачення виклав у «Нинішній географії» (1905 р.). Наступна праця – це стаття «Понятє, ціль і метода географії» В.О. Гериновича. Слід зазначити, що в ті часи ще не розрізняли поняття об'єкта і предмета науки, а використовували лише термін «предмет». В.О. Геринович вважав, що основним у географічній науці повинно бути описове землезнання (хорологія), тобто дослідження країн і окремих регіонів, у т. ч. краєзнавчі. А загальна географія («загальне земле-знавство»), на його думку, має лише велику історичну цінність.

Надзвичайно широко у працях вченого представлено географічне краєзнавство, де він торкнувся таких питань:

- етнічні межі України;
- походження назви «Україна».

Визначенням етнічних меж України Володимир Олександрович зайнявся на старті своєї наукової діяльності. Першою відомою роботою вченого є «Етнографічна карта українських земель», ідея створення якої виникла 1907 року в Наукового Товариства імені Шевченка. Цю карту С.Л. Рудницький помістив у «Короткій географії України»,

першій книзі в світі з географії України, у якій Україна розглядається як єдине ціле, одна нероздільна природо-географічна і етногеографічна одиниця. Будучи на службі в австро-угорській армії, В.О. Геринович проходив по лінії, близькій до українсько-польської етнографічної межі. Це дозволило йому зібрати етнографічний матеріал і на основі власних спостережень та аналізі урядових статистичних напрацювань дозволило найточніше з-поміж усіх попередників визначити українсько-польську етнічну межу. Результати наукової роботи були опубліковані в підручниках з «Географії України» та численних статтях: «Західна границя української етнографічної території», «Начерки української западної етнографічної границі», «До української орієнтації (Уваги антропогеографа)», «До Западної української етнографічної границі», «Населення на запад від Буга».

Фундаментальною роботою в історії української географії є «Україна. Відки пішла її назва, як і чому вона поширилася?», де автор аргументував походження назви «Україна» та її поширення серед народу. Працю вчений написав ще у грудні 1911 р., однак видати зміг лише в 1918 р. після утворення незалежної держави, причому за власні кошти. Прикметно, що Володимир Геринович був учнем і послідовником ідей Михайла Грушевського та Степана Рудницького, а його погляди на походження назви «Україна» не суперечили думці його наставників.

Країнознавством і географічною регіоналістикою В.О. Геринович почав займатися за часів студентства. Як розповідає вчений, «зробив екскурсію в альпійські краї, Італію, Швейцарію, Мадяричину, Австрію, Чехію і т. д.». У Відні, під час Першої світової війни, коли стояв його гарнізон, працював в Товаристві для дослідів Сходу (für Osten und Orient), де зібрав цінний матеріал для написання географії Сходу Європи. «Причинки до проблем Сходу Європи» – так називалася праця вченого, яка вийшла або мала вийти в 1920 році в університетських записках Кам'янець-Подільського університету. Відомо, що її мали видати у 2 томах: перший був надрукований у Записках Українського університету в Кам'янці на Поділлі 1920 року, другий зник в часи неprisутності вченого в Кам'янці, коли він утікав перед арештом польської влади. Проте збереглися статті з цієї тематики, за якими можна частково відтворити працю – «Україна у відношенні до Європейського сходу» та «Схід Європи», а також розділ в Антропогеографії. Праця «Причинки до проблем Сходу Європи» знайшла признание у проф. С.Л. Рудницького, якому Володимир Геринович надіслав її в необробленому вигляді. Вже згадувалося, що найбільшими краєзнавчими працями стали два томи «Кам'яничини».

До сфери політичної географії належать публікації у газеті «Стрілець» про значення географічного простору у політичній діяльності, у геополітиці.

Стаття надійшла 19.06.2008

Рецензент О. Заставецька

Професор Володимир Геринович – ректор Кам'янець-Подільського Інституту народної освіти (середина 20-х років XX ст.)

Володимир Геринович з дружиною Христиною та сином Олександром (початок 1930-х років, Харків)

Володимир Геринович зі своїми учнями – студентами факультету соціального виховання
Кам'янець-Подільського ІНО (ліворуч сидить Каленик Геренчук)

Володимир Геринович (третій зліва) серед колег – географів та економістів
(середина 20-х років XX ст.)

Володимир Ґеринович (зліва) у м. Грязовці (Вологодська область, Росія),
(середина 40-х років XX ст.)

Володимир Ґеринович серед викладачів Львівського інституту радянської
кооперативної торгівлі (друга половина 40-х років XX ст.)

Постаті

УДК 911.3 (092)

Олег Шаблій

ВНЕСОК ВОЛОДИМИРА ҐЕРИНОВИЧА В ТЕОРІЮ І МЕТОДОЛОГІЮ ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ

У статті розкрито внесок професора Володимира Ґеріновича (1883–1949) в теоретичні і методологічні засади географії як науки. Висвітлено розуміння ним предмета географії (земна поверхня), її поділу на загальну і описову, роль фізіо- й антропоцентризму в її історії, місце антропогеографії та географічного детермінізму в суспільній географії, значення географічного простору і просторових відносин у політичній географії та геополітиці.

Oleh Shabliy. The contribution of Volodymyr Gerynovych in the theory and methodology of geographical science. *This article reveals the contribution of Professor Volodymyr Gerynovych (1883-1949) to the theoretical and methodological principles of geography as a science. It elucidates his understanding of the subject of geography (the earth's surface), its division into general and descriptive, the role of environmental determinism and anthropocentrism in its history, the place of anthropogeography and geographical determinism in human geography, the significance of geographical space and spatial relationships in political geography and geopolitics.*

Теоретичні студії вченого

Коли українська географія входила у європейський простір (а було це на початку ХХ століття), перед нею постало, як мінімум, два складних питання. Перше: освоїти теоретичний багаж європейської і світової географії, прийняти чи не прийняти їх науково-філософські парадигми. Друге: бути чи не бути їй космополітичною чи дотримуватися україноцентризму. На щастя, фундаторам національної модерної географії вдалося гідно відповісти на ці складні виклики. Передовсім це стосується таких вчених як доктор філософії у ділянці географії Григорій Величко, Степан Рудницький, Володимир Ґерінович, Олена Степанів, Мирон Дольницький та ін. Зрозуміло, що вирішальна роль тут належала майбутньому академіку Степанові Рудницькому, який у 1905 році опублікував фундаментальну працю «Нинішня географія», що узагальнювала весь світовий набуток землезнавчої науки, починаючи з Великих географічних відкриттів і до початку ХХ ст.

У цьому руслі новітньої національної географії школи Степана Рудницького працював доктор філософії Володимир Ґерінович (нагадаємо, що докторську дисертацію він захистив у 1911 році). Він написав велику кількість праць з географії України і географічного краєзнавства, але мало із теоретичних проблем географічної науки. По суті, єдиною великою працею була стаття «Понятє, ціль і метода географії» (1919). Інші праці, де розглядалися теоретичні питання принагідно засіб обґрунтування країно- чи краєзнавчих думок теж небагаточисельні.

Це, зокрема, «Простір і його значення у географічній науці» (1919), «Схід Європи» (1921), «Україна у відношенні до європейського Сходу» (1921). З текстів цих та інших праць можна зробити висновки щодо наукових областей, в яких учений мав свою позицію, що загалом не виходила поза межі теоретичних позицій школи С.Рудницького. Це:

а) дотримання парадигми *фізіоцентризму* в географії;

б) повна перевага уваги до *описової* (дескриптивної) географії на противагу до загальної географії;

в) дотримання *антропогеографічного* спрямування суспільної географії у руслі географічного детермінізму;

г) утвердження ролі *чинника простору* у формуванні антропогеографічних відносин.

Парадигма фізіоцентризму

В історії нашої науки поперемінно чергувалися дві парадигми – фізіо- і антропоцентризму. Ця традиція була закладена ще у стародавній Греції. Тут до І ст. до Р.Хр. панував фізіоцентризм, тобто розуміння всієї географічної науки як природничої.

С.Рудницький писав, що при фізіоцентризмі «земля» чи «країна» – це частина чи твір природи, що земля і все земне належить до тої ж таки природи й треба його по природничому розуміти¹.

¹ Рудницький С. Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання // Зап. Іст. – філ. Відділу ВУАН. 1927. Т. 13–14.

Водночас вже з I–II ст. по Р. Хр., зокрема, від Страбона – батька суспільної географії – аж до другої половини XIX ст. майже всецільно панує антропо-центризм, слоганом якого є вислів того ж Страбона, що «Земля є домом людства». Він ставить у центр усього світобачення, в т. ч. і географічного, людину, людство, суспільство. Отже, завданням усієї географії є вивчення й опис передовсім не природи країв, країн і держав, а їх людності, звичаїв людей, їх діяльності та культури.

В. Геринович, вслід за С. Рудницьким, негативно оцінює антропоцентризм географії. Він пише: «Часи середніх віків – се період цілковитого застою та занепаду усіх природничих наук; деякі проблески географічних змагань були справді, але вони не могли ніяк розростися, розвинути, стати на ширших самостійних основах [...]. В тім часі, коли під впливом різнорідних чинників зростають гуманістичні науки та стають виразом розумової праці людини, не має географія нічого важнішого записати, вона і далі знаходиться на похилій упадку»². І далі: «навіть часи великого Відродження перейшли для географії безслідно [...]. Навіть часи великих відкриттів не могли її воскресити [...]. Пляма загального напрямку надто була сильна, тяжіла над усім, що лиш носило на собі характер природописності, намагалася вкривати усі галузі знання оперті на природничих основах»³.

Треба дещо поблажливо віднести до цього надто критичного погляду В. Гериновича. По-перше, такі були досягнення у землезнанні у вигляді арабської географії, яка у VII – XV століттях мала величезні успіхи як у фізіо-, так і в антропо-географічному баченні світу⁴; по-друге, книга Бернгардта Вареніуса «Генеральна географія» (1650) була яскравим виявленням фізіоцентризму; по-третє, епоха Великих географічних відкриттів (кінець XV–XVII ст.) дала величезний фактичний матеріал, передовсім для утвердження фізіоцентризму у нашій науці.

З другої половини XIX ст. географія повністю переходить у русло фізіоцентричної парадигми. Це було пов'язане з розвитком позитивізму і неопозитивізму у філософії, з розвитком точних наук, з революцією у природничих науках, їх практичному спрямуванні. Особливо цьому сприяли інтенсивні практичні і теоретичні досягнення у сфері геології – спорідненої з географією науки. Геологія дала величезний інформаційний матеріал для розуміння географії як науки про Землю.

Як С. Рудницький, так і В. Геринович увійшли у наукову сферу на переломі, точніше у період переходу географічної науки з антропо- на фізіо-центричну парадигму. Але це сталося тоді, коли перед українськими географами суспільні реалії ставили на порядок денний корінні проблеми існування українства як нації – обґрунтування географічних основ її державності. Це окреслення її національно-територіальних меж, дослідження природноресурсного потенціалу етнічної української території як головної основи існування і розвитку нації (С. Рудницький) і її

державності. І це стимулювало дослідження географічної науки у руслі антропогеографії України. Саме В. Геринович поряд із С. Рудницьким, а може навіть у більшій мірі тут зробив вагомий внесок.

Загальна і описова географія

Перед тим як розглядати дослідження В. Гериновича як антропогеографа, звернемо увагу на таке кардинальне питання нашої науки як місце в ній загальної і описової географії. Це питання якоюсь мірою вже впливало із фізіо- чи антропоцентризму в науці.

Як правило, загальногеографічні проблеми у більшості випадків розглядалися в умовах панування фізіоцентричної парадигми. Це і зрозуміло: природногеографічні світи (сфери) – рослинний, тваринний, тверда, рідка чи газова оболонки Землі пов'язані певними геопросторовими закономірностями і ці зв'язки (закономірності) найчастіше кидаються в очі. Та навіть вплив природних умов на діяльність людини настільки була очевидною, що фізіоцентризм просто впливав із самої суті географічних (земних) спостережень.

Проте з середини – другої половини XIX ст. у науці панують позитивістські і неопозитивістські філософські підходи. А позитивізм визнає лише конкретні (позитивні) знання. Це було пов'язано з розвитком природничих наук, із становленням індустріального типу виробництва. Загальні істини, в. т. ч. закони і закономірності вважаються абстрактними, безмістовними. Тому вони вважаються позбавленими наукового змісту.

Багато учених, в т. ч. В. Геринович, дотримувалися думки, що загальна географія є спекулятивним напрямком землезнання. Правда, С. Рудницький цього не визнавав. У праці «Нинішня географія» (1905) він розкрив проблеми, які охоплюються загальною географією: проблему об'єкта і предмета науки, існування її законів і закономірностей та ін. Так само праця В. Гериновича «Поняття, мета і метод географії» належить до загальної, а не описової географії. Ось як він характеризує місце описової і загальної географії.

«В географії склався погляд, що поділ географії на так звану загальну і описову є необхідністю[...]. Географія описова або спеціальна, найчистішою формою якої є т. зв. хорографія, що, як висловлюється Ріхтгофен, має метою подати повну суму реального знання, яке стосується якогось земного простору. Сама собою хорографія суха, але об'єктивна; се збір матеріалу і нічого більше. Пануючою метою у хорографії є синтетична метода. В інший спосіб представляє нам географічний матеріал “друга” географія – т. зв. загальна або з огляду на її метод аналітичний. Опирається на хорографічний матеріал цілої Землі, розважає його під поглядом морфологічним, гіологічним (змістовним. – О. Ш.), динамічним і генетичним, враховує не випадкові, але тривкі характеристичні цілі, виказує їх взаємну залежність та відкриває нам загальні закони, яким улягає Земля із тим усім, що на ній знаходиться. Ще в інший спосіб представляє нам географічні явища т. зв. хорологія. Послугується вона еkleктичним синтетично-аналітичним методом; значить поступає і як хорографія, і як географія загальна. Побіч хорографічного матеріалу чваниться хорологія тим, що схоплює загальнопануючі закони, і се надає їй інтересу, життя.

Поминаємо тут хорографію, яка чогось географічного має в собі дуже мало, а займемося становищем т. зв. загальної географії, розберемо, яку

² Геринович В. Поняття, мета і метод географії / Новітня українська суспільна географія. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – С. 211.

³ Геринович В. Поняття, мета і метод географії / Новітня українська суспільна географія. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – С. 211.

⁴ Шаблій О. Основи суспільної географії. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – С. 49–50.

роль відграє вона супроти хорографії та інших наук. Із хорографії бере матеріал і обробляє се, що є предметом дослідів інших наук. Значить, може вигідно обмежитися до зібрання того, що дадуть їй самі спеціальні науки. Іншими словами скажемо: переповідає вже раз основне сказане; стає надпрограмовим, часом непотрібним баластом. Можна тут говорити про педагогічну вартість т. зв. загальної географії; багато учених обстоюють за тим та підкреслюють її роль пропедевтичну. Запитаймо себе: чи вартніший є матеріал з першої чи з другої руки. Відповідь може бути лиш одна. Не вистачає географові прочитати хоча й би і як знаменитий підручник загальної географії, щоби був достатньо підготовлений до самостійних географічних дослідів. Він мусить звернутися до джерел, пізнати основно те, що потрібне, а тоді доперва праця його принесе дійсний пожиток. Нешастям у нас є, що знання підручника т. зв. загальної географії дає патент на "географа", а він із своїми відомостями, наче ся блудна вівця, не зробить ні кроку самостійного. З огляду на се уважаю педагогічну вартість т. зв. загальної географії надто проблематичною, недостатньою, до сповнення так важкого завдання.

Треба признати, що т. зв. загальна географія виконувала неабияку роль в історії розвитку географічної думки. Вона була тою авангардою, яка стримувала на собі напір зростаючих інших наук, була тим, чим географія довгий час рятувала свою самостійність. А коли з часом інші науки почали виходити в її обсяг діяльності та зайняли його, взяла вона їх усіх під свій "загальний" омофор, щоби лиш врятувати бодай тінь самостійности географії.

З огляду на се т. зв. загальна географія була може колись потрібна; тоді, коли завдання географії не були ясно з'ясовані. Коли ж се сталося, коли географія як така не "боїться ні напорів, ні ударів, ні займу поля діяльності, можна т. зв. загальну географію залишити її судьбі. Банзе зве її зозулиним яйцем у географії; вона розриває її органічну цілість, дуалізує її з природи моністичну пляму. Ось тому завершує він: геть її з географії".^{5,6}

Негативно відноситься В. Геринович і до т. зв. хорології, яка, на думку С. Рудницького, стоїть у центрі географічної діяльності. Вона, вважає В. Геринович, є еkleктичною, бо користується як хорографією так і загальною географією («аналітично-синтетичним методом»). Він звертає увагу на те, що хорологія є зайвою. Її цілком заміняє географія. Він пише: «... хорологія в чисто теософічним розумінні – отсе географія. Називати її інше нема потреби. Вона надто освячена традицією аби заступати її іншою. Географія як така чисто моністична, з питомим методом є лиш одна. На частинки її ділити не можна; лише регіональний момент може бути її ділянкою».⁷

Вслід за німецьким географом Е. Банзе, В. Геринович визначає предмет географії: «лише се, що дійсно бачить фізичне людське око, належить до географії. Атмосфера, покривало земне (земна поверхня разом з усіма явищами, процесами і предметами на ній. – О.Ш.) – отсе терен географічних досліджень. То, що є поза тим, географію не

обходить».⁸

Дуже важливою є позиція ученого щодо методу (-ів) дослідження географії. Він пише: «географі не мусить трактувати усе те, що знаходиться на терені дійсності його науки, але лише те, що в'яжеться *причинним вузлом* (підкреслення наше. – О.Ш.) з іншими явищами. Те все мусить увійти до сего ланцюга, який є географічним образом, стати його одною частиною, ланкою, сплестись із цілістю в одно. В у цім сплетенні *полученню*, (*Verkettung*) – зазначимо мимоходом, – полягає метод географії».⁹

Як бачимо, на перше місце В. Геринович висуває філософський *метод причинності*, а вже далі – загальнонаукові логічні методи аналізу (загальна географія) і синтезу та їх поєднання у хорології – аналітично-синтетичній. І нарешті, конкретний метод дослідження – це спостереження: «все, що бачить фізичне людське око». Здається, що тут В. Геринович іде у методології від конкретного споглядання («спостереження»), до абстрактного мислення («аналіз – синтез», встановлення причинних зв'язків) і звідси... Хотілося сказати: «до практики». Але учений, незважаючи на практичний вихід багатьох «позитивних» (природних, стислих) наук, не вважає географію практичною наукою. «Географія як така, – підкреслює він, – не є і не може бути наукою прикладною (*angewandte*), за яку уважано її давніше, не признаючи ні її самостійности, ні чистоти».¹⁰

У наш час домінує думка, що географічна наука має міцну теоретичну базу (загальна географія), описово-хорологічний сенс і багаточисельні виходи у сферу людської практики (інженерна геоморфологія, теорія територіальних комплексів, екологія ландшафту, районне розпланування тощо).

Антропогеографічне спрямування і географічний детермінізм

Кінець XVIII ст. – початок ХХ ст. характеризувався розвитком суспільної географії у руслі т. зв. камеральної статистики чи «описового державознавства» німецького вченого Ахенвалля. Замовлення імперій, що окупували Україну (Російської, Австро-Угорської), на статистичні характеристики (губерній, країв, провінцій) стимулювали широкомасштабні «географічно-статистичні» описи регіонів. Дуже часто ці описи здійснювалися за єдиним планом з використанням земської статистики (в Російській імперії) чи державного обліку (перепису) населення і господарства (переважно в Австро-Угорщині), з урахуванням даних анкетування. Загалом вони подавали досить точну і об'єктивну інформацію про стан природноресурсного, демографічного і господарського потенціалу регіонів. Ці дані як і матеріали переписів населення, часто використовувалися окремими вченими-статистиками (О. Шафонський, Д. Журавський, І. Миклашевський, О. Русов та ін.) у руслі т. зв. галузево-статистичного напрямку економічної географії. Саме цей напрямок характеризував собою певний етап у розвитку української суспільної географії (з погляду, що це стосувалося регіонів України і здійснювалося ученими-українцями).

Водночас у середині – другій половині ХІХ ст. у суспільній географії набуває прав громадянства новий її напрямок – *антропогеографія* (адепти –

⁵ Геринович В. Поняття, мета і метод географії. – С. 223–224.

⁶ Banse E. Geographie. Petermanns geographische Mitteilungen. — Gotha, 1912. – С. 54. Зошити за січень, лютий і март. 3 картою.

⁷ Геринович В. Поняття, мета і метод географії. – С. 224.

⁸ Геринович В. Поняття, мета і метод географії. – С. 221.

⁹ Геринович В. Поняття, мета і метод географії. – С. 221–222.

¹⁰ Геринович В. Поняття, мета і метод географії. – С. 222.

німецькі географи К. Ріттер, Ф. Ратцель) чи *географія людини* (французи Е. Реклю, Поль Відаль де ля Бляш). Українська університетська географія, особливо та, що формувалася як новітня європейська наука (С. Рудницький, В. Геринович, О. Степанів, В. Кубійович, В. Огоновський та ін), стала на цей антропогеографічний шлях розвитку. Вона, власне, формувалася як національна, бо розвивалася українською мовою і національно свідомими ученими.

Головне в антропогеографії (як і в географії людини) було трактування суттєвої залежності життєдіяльності людини від природного середовища. Звичайно, це не був географічний детермінізм Ш.Л. Монтеск'є (другої половини XVIII ст.), а посибілістичне розуміння довкілля. Ідея посибілізму була висунена французом П. Відалем. Суть її в тому, що природа створює лише певні умови, можливості (*possible* – французькою чи англійською означає можливість) для певного виду чи роду людської діяльності, а характер чи ступінь використання цих можливостей залежить вже від виробничої чи духовної культури людини, суспільства.

У своїх багаточисельних працях, – крає-знавчих, країно- і українознавчих В. Геринович майже повністю відходить від галузево-статистичного спрямування і стає на антропогеографічні геодетерміністичні позиції. Особливо це помітно у його статтях «Україна у відношенні до європейського Сходу» та «Схід Європи».

У цих статтях головна ідея полягає в природногеографічній необхідності створення «неділмого» в політичному й економічному Сході Європи. Ця необхідність трактується В. Гериновичем як закономірність.

«Природа, – пише учений, – диктує закони людині, а не вона їй. Вона впливає на її (людини. – О.Ш.) фізичне і духовне обличчя, оформляє її етнографічне, антропологічне, суспільне, економічне, соціальне чи державне життя».¹¹ І далі: «Антропогеограф вважає людство як більш або менш пластичну масу, яка піддається діяльності природи. Коли йдеться про її форму, то найважливішу роль у цьому напрямку відіграє *географічне обличчя* (виділення наше. – О.Ш.), яке лучить, ділить, з'єднує (роз'єднує, зближує та віддаляє) поодинокі атоми людської нації [...]. Як людська маса знайдеться серед якогось геоморфологічного середовища, скажімо, у якійсь формі, то вона починає підлягати вже завчасно означеному процесові [...]. Результат цих процесів один. Його можна *завчасно передбачити, означити* (підкреслення наше. – О.Ш.) [...]. Геоморфологічний чинник рішає не тільки про якість, але і про обсяг даної маси. Цей обсяг мусить бути відповідним до величини певної географічної одиниці, серед якої він опинився».¹²

З цієї цитати слід зробити два висновки. Перший: В. Геринович серед природних чинників, що впливають на суспільство (розселення населення), головним вважає геоморфологічний (іншими словами, рельєф території).¹³ Другий: учений підкреслює завчасну передбачливість, означеність кількісних і

якісних характеристик цього впливу. Нагадаємо, що вже після II світової війни появились теорії не детерміністичного впливу природних чинників, а *ймовірного, вірогідного* (О.Спейт, 1957).

Свої геодетерміністичні постулати В. Геринович ілюструє історією і географією Східної Європи «Як влита в посудину з рівним дном пластична маса мусить обійняти її цілу і утворити одну цілість, так само має розлітатися по цій визначеній географічній одиниці і людське море і опертися на тверді береги-межі (тут Уральські, Кавказькі і Карпатські гори. – О.Ш.), утворюючи щось єдине. Яке культурне, етнографічне, господарське обличчя прийдеться їй прийняти у майбутньому, – все це покажуть результати діяння тих численних чинників, що нараз у ній знаходяться і діють за тривкими антропогеографічними законами. Першою мірою оця географічна одиниця мусить стати формою для великого політичної одиниці».¹⁴

Учений шукає підтвердження своєї позиції в історії. Він наводить приклади стремління зайняти простір Східної Європи Давньою (Київською) Руссю, Великим Князівством Литовським, Річчю Посполитою чи Російською імперією і, додамо, Советським Союзом. Автор підкреслює, що «на цього роду географічній одиниці, якою є Схід Європи, немає місця більше ніж для однієї політичної одиниці».¹⁵

Учений констатує, що ні одна з названих держав не досягає меж Східної Європи і пояснює причини цього. Водночас він пояснює «головну суттєву причину, яка вплинула на занепад згаданих держав. Нею є велика диспропорція між кількістю [людності] гегемонної нації (русинів, литовців, поляків, росіян. – О.Ш.) і кількістю [людності] інших народів, які входять у склад держави».¹⁶

Отже із правила (закономірності) маємо суцільні винятки, що применшують об'єктивну роль прокламованого географічного (геоморфологічного) чинника. У XX столітті, коли остаточно сформувалися модерні нації (українська, білоруська, балтійські тощо), стверджувати постулати, які мали деяку силу у XVIII–XIX ст. – це вже анахронізм.

В. Геринович, звичайно це розумів. Тому він підкреслює, що «ні один із східноєвропейських народів не представляє сам собою такої вартості, щоб бути в силі опанувати інші народи. До створення із Сходу Європи однієї політичної одиниці не підходить ні один народ».¹⁷ Здається, натяк дуже прозорий, якщо взяти до уваги, коли і де це було написано.

Більше того, В. Геринович старається примирити дві тенденції – природну необхідність створення єдиної держави на усьому східноєвропейському просторі, з одного боку, і суспільно-економічну закономірність формування національних держав, з іншого, – таким чином: «розв'язка східноєвропейського Сходу, а з іншого – відповідне задоволення потреб кожної її частини. Іншими словами, єдиний неділимий (назовні) федеративний (навнутрі) Схід Європи».¹⁸

¹¹ Геринович В. Україна у відношенні до європейського Сходу // Червона правда. – 1921 р., 9 грудня.

¹² Геринович В. Україна у відношенні до європейського Сходу.

¹³ Нагадаємо. Що у кінці XVIII ст. Ш.Л. Монтеск'є вважав таким головним чинником клімат, а англійський вчений Бокль – характер ґрунтового покриву.

¹⁴ Геринович В. Україна у відношенні до європейського Сходу.

¹⁵ Геринович В. Україна у відношенні до європейського Сходу // Червона правда. – 1921 р., 9 грудня.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

Значення простору

Проблема простору, точніше простору земної поверхні у географічній науці давня як сама ця наука. Категорія ойкумени у древньогрецькому науковому знанні відповідала не стільки заселеній людиною території, скільки географічному просторові (суші і водній поверхні), які практично й інтелектуально були освоєні на той час. Вже тоді ця категорія не була уможлядною. Вона мислилася лише через поняття, що відповідало людській діяльності, спрямованій на подолання простору, формування його як функціонального цілого.

Саме у цьому контексті греко-римський географ, картограф, математик та астроном Клавдій Птоломей (І-ІІ по Р. Хр.) виділяв т. зв. *хорологічні* (просторові) науки (хорос – по давньогрецькому означає простір). Зокрема він писав про існування хорографії (описової, кількісної «географії») та хорології (загальної, якісної «географії»). Хорологічні науки охоплюють, крім власне географії, також астрономію. І десь до XVI ст. ці науки – географія та астрономія були єдиною наукою під назвою космографія (згадаймо книгу Себастьяна Міньєра «Загальна космографія»). Геопросторові ідеї, закладені у давній Греції були розвинуті у пізніші часи.

Більше того. Вже у новітній час, у кінці XIX ст. – на початку XX ст. німецький географ Альфред Геттнер вказував, що «предметом географії є відношення простору земної поверхні». Отже, не сам простір як такий, а *просторові відношення*. Звичайно, ці відношення здійснюються певними реальними предметами, вони випливають з властивостей останніх, а властивості проявляються через просторові відношення.

Вже у наш час (60-ті роки XX ст.) американський географ Вільям Бунге підкреслював, що теорія центральних місць (В. Кристаллер, А. Льюїс) і переміщень – це головні теорії географії. Отже, *місця, і переміщення* між ними як відображення геопросторових фундаментальних характеристик земної поверхні.

Нарешті, естонський географ Селма Ниммік констатувала, що *географічні закони* – це закони розвитку і функціонування *геопросторових відношень і структури* географічного простору. А у нашому трактуванні, *предметом* суспільної географії є *геопросторова організація* (вона охоплює і взаєморозташування об'єктів, і просторові зв'язки – відношення між ними, і формування просторових структур і їх функціонування) суспільства і його складових частин.¹⁹

У наш час разом з категоріями простору і його відношень появилась поняття концептуального простору, простору – конструкта, багатовимірного простору, віртуального простору. Поки що вони недостатньо опрацьовані географічною наукою.

Зрозуміло, що у часи В. Гериновича проблема простору у такому плані не розглядалася. А вивчали її у руслі головно демографічної, політичної географії і геополітики та географії культури. Недарма центральна стаття ученого під назвою «Простір і його значення» появилась під завісу Першої світової війни (1919 р.) і друкувалася у військовій газеті УГА «Стрілець».

У цій статті В. Геринович навіть спеціально підкреслює, що війна прискорює усі геопросторові процеси, як: пересування етнографічних і, додам, політичних меж, роль багатих і бідних на прод-

овольство і вичопні ресурси країн, роль континентального і морського положення країн, та ін. Головну увагу учений звертає на такі питання ролі земного простору – кількості і якості людності в історичних, точніше геополітичних подіях і процесах. На початку він працює у руслі ратцельських політико-географічних ідей. Зокрема:

1) чим більша кількість населення певного народу, тим для його прожитку необхідно більше простору землі (це чисто «екстенсивна» парадигма розвитку, про що ми відзначили вище);

2) це розміщення відбувається або за згодою («по волі») або проти («по неволі») сусіда (-ів), сусідніх країн;

3) народи не лише більш чисельні, але й більш культурно розвинені натискали на слабших у цьому відношенні народи і країни (приклади: натиск німців на поляків, поляків – на українців, українців на степовиків, точніше – на зайняті ними степові простори земної поверхні).

В. Геринович пише, що «такі поширення народної чи державної границі (розширення життєвого простору. – *О.Ш.*), які випливають з потреб життя, мають природний характер. Але бувають, і то досить часто, і такі випадки в історії, де один народ іде на другого не заради потреби заспокоєння голоду, але із-за вигіднішого життя коштом іншого [...]». Поширення меж держав і народів з того роду причин перебуває у колізії з основами етики і носить на собі знамено [...] імперіалізму».²⁰

Отут завоювання простору одного народу (держави) іншим народом (державою) В. Геринович повертає в іншу площину – соціально-політичну. Бо володіння «чужим» простором – це не лише володіння землею, її ресурсами, але й експлуатація, використання сили та інтелектуального потенціалу одного народу іншим. Цього аспекту просторово-географічних досліджень не було у Ф. Ратцеля. Він розглядав державу як свого роду надіндивідуальний живий організм, який підлягає дії біологічних законів, потребує продовольства, а значить і відповідного простору. Учень і спадкоємець Ратцеля шведський учений Рудольф Челлен розглядав державу як форму існування у своїй праці «Держава як форма життя» (1916). В. Геринович у 1919 р. міг і не знати цієї праці Р. Челлена. І все таки геодетерміністичний і «соціально-дарвіністський» підхід у нього виступає у явній формі.

Учений проте різко виступає проти імперіалістичного «освоєння» простору шляхом підкорення народів і прилучення до сильних світу сього їх життєвого простору. Більше того, він наголошує, що саме імперіалізм, нахабництво (!) «закопав» усіх великих завойовників, починаючи з асирійською і вавилонською царств і закінчуючи Річчю Посполитою чи Російською імперією. Історія їх нічого не навчила, тобто не стала учителькою життя («magistra vitae»). «Простір, якого не було чим достатньо виповнити, був не лише причиною відпадання забраних країн, але так ослабив їх (царів, імператорів, королів. – *О.Ш.*), що став причиною і їх загибелі».²¹

У багатьох працях В. Геринович обґрунтовує мирне освоєння бездержавними українцями (особливо у період кінця XIV ст. – кінця XIX ст. простору

¹⁹ Шаблій О.І. Основи суспільної географії. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Франка. – 2004. – С. 16–18.

²⁰ Геринович В.О. Простір і його значення // Стрілець. – 1919, 16 травня.

²¹ Геринович В.О. Простір і його значення // Стрілець. – 1919, 18 травня.

північного Причорномор'я (землеробська колонізація), Північного Кавказу і півдня Далекого Сходу.

Таким чином, у теоретичних і методологічних позиціях В. Геринович стояв в одному ряду з визнач-

ними європейськими географами, застосовуючи розвинені ними наукові положення головню до насушних потреб національної науки.

Стаття надійшла 1.06.2008 р.

Рецензент О. Заставецька

УДК 91 (477.83)

Микола Костриця

ПАВЛО ТУТКОВСЬКИЙ – ФУНДАТОР ВОЛИНСЬКОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ КРАЄЗНАВЧОЇ ШКОЛИ (до 150-річчя від дня народження)

У статті висвітлюється роль вченого у формуванні Волинської краєзнавчої географічної школи..

Mykola Kostytsya. Pavlo Tutkovs'kyi – the founder of the Volyn' school of regional geography.
This article reveals the role and achievements of an outstanding Ukrainian scientist in the formation of the Volyn school of regional geography.

Павлу Аполлоновичу Тутковському випала велика історична місія: він по праву вважається фундатором як волинської, так і київської наукових географічних шкіл. А також, поряд з С.Л. Рудницьким, належить до фундаторів української географічної науки, її сцієнтизації (наукового обґрунтування).

Павло Аполлонович Тутковський народився 17 лютого (1 березня) 1858 року в містечку Липовець Київської губернії (тепер районний центр Вінницької області) в родині службовця. У 1877 році з срібною медаллю закінчив 1-шу Житомирську гімназію, виявивши особливий інтерес до природничих наук [1]. У 1878 році П.А. Тутковський вступив на фізико-математичний факультет Київського університету, який на той час користувався великим авторитетом і студенти отримували солідну підготовку. Тут працювало ціле сузір'я знаменитих викладачів на чолі з К.М. Феофілактовим. У студентські роки П. Тутковський неодноразово супроводжував свого вчителя під час геологічних екскурсій Україною. Безпосереднє спілкування з відомим вченим, його лекції сприяли розквіту педагогічного таланту П. Тутковського. Як вдячний учень П.А. Тутковський після смерті свого наставника підготував і видав фундаментальну працю К.М. Феофілактова, присвячену історіографії геологічного вивчення Києва і Київської губернії [2].

Після отримання диплома П.А. Тутковський розпочав свою діяльність як консерватор (хранитель) мінералогічного та геологічного кабінетів університету. Молодий науковець здійснив ряд екскурсій Київською, Полтавською, Чернігівською, Подільською і Волинською губерніями. Природа останньої стала згодом об'єктом основної наукової діяльності вченого [3, с. 17]. У 1884–1902 роках Павло Аполлонович за дорученням Київського товариства дослідників природи, членом якого він став з 1883 р., проводить численні дослідження на теренах України. Одна за одною з'являються наукові праці вченого:

“Про лес Луцького повіту”, “Кінцеві морени”, “Валунні смуги і ози в Південному Поліссі”, “Карстові явища і саомбутні артезіанські ключі у Волинській губернії”.

Особливо зацікавило вченого унікальне озеро Світязь на Волині. “Український Байкал” настільки полонив вченого, що він провів не тільки докладне лімнологічне дослідження озера, але й зібрав народні перекази про нього. Так стежками України йшов на рубежі XIX–XX століть геолог Тутковський і краєзнавець Тутковський.

Але заняття улюбленою справою стримувалося матеріальними нестатками. У нього була вже своя сім'я, треба було також допомагати батькові. Отож, довелося перейти на викладацьку роботу. У 1896 році Тутковський став штатним викладачем Київського кадетського корпусу. Ця посада забезпечила його житлом і стабільною платнею, але, разом з тим, обмежила заняття наукою, можливість працювати в експедиціях. Тому в 1904 році П.А. Тутковський прийняв пропозицію куратора Київського навчального округу і став інспектором народних училищ Луцького повіту Волинської губернії. Як зазначає краєзнавець В. Лазарук, після нудної інспекторської зими наставало, нарешті, довгоочікуване літо, яке кликало його подорожувати і досліджувати [4]. В Луцьку він продовжує польові роботи, розпочаті ще в 1900 році як позаштатний працівник геологічного комітету. Останній проводив геологічні дослідження вздовж залізниці Київ–Ковель, що тоді проектувалася.

Протягом семи років Павло Аполлонович прискіпливо вивчав чи не кожний клаптик території, відведеної для майбутньої залізниці. У більшості поселень Полісся Тутковський як геолог був першо-прохідником. У 1906 році він завершив дослідження території 16-го аркуша Загальної геологічної карти Європейської Росії у південно-східній її частині.

Як завжди, дослідник, поряд з детальним геоморфологічним та геологічним описом звертав

увагу на мальовничі пейзажі Полісся. Так, у праці “Узбережжя річки Уборть” П. Тутковський пише: “Надзвичайно цікавими і мальовничими стають береги Уборті біля села Рудня-Бистра. Ріка утворює тут різкий поворот майже під прямим кутом, розділена на два потоки невеличким кам’яним островом та перетята грядою кристалічних порід, що утворює тут велику швидкість течії. Правий потік несеться із шаленою швидкістю і далі падає гарним пінистим водоскатом, висотою до півтора метра. Ця цікава і мальовнича місцевість ще ніким неописана і цілком невідома” [5]. Паралельно з Убортю, Павло Аполлонович вивчає і численні притоки, що живлять її: Мудрич, Пергу, Кам’янку, Дідове озеро. Про результати цих досліджень Тутковський розповів у праці “Краткий гидрографический очерк Центрального и Южного Полесья”, що була видрукувана в Житомирі 1910 року в “Трудах Общества исследователей Волини”. У цьому нарисі вчений подає відомості про 470 річок, найголовніші канали, описує 278 озер на території вищезгаданого 16 аркуша карти [6].

У грудні 1900 року в Житомирі сталася важлива культурно-наукова подія: було створено товариство дослідників Волині, яке відіграло важливу роль у розгортанні краєзнавчого руху на Правобережній Україні. Навколо цієї інституції згуртувалися найкращі наукові сили Волині. Товариство підтримували такі визначні вчені як Д.М. Анучин, О.І. Воєйков, С.С. Гамченко, О.П. Карпинський, О.В. Клосовський, А.Ю. Кримський, В.Г. Короленко, О.О. Шахматов [7]. Товариство обмінювалося своїми працями з 104 науковими установами, вченими товариствами і редакціями наукових видань, зокрема з Академією наук, Петроградським, Московським та Київським університетами, Науковим товариством ім. Шевченка у Львові тощо.

Після переїзду П.А. Тутковського з Луцька до Житомира, що стався у зв’язку з його призначенням у 1909 році директором народних училищ Волинської губернії, вченого 9 жовтня 1910 року обирають віце-головою Товариства дослідників Волині [8]. Саме з цього часу поживалася наукова і видавнича діяльність Товариства. Перший том «Трудов Общества исследователей Волини» побачив світ ще у 1902 році. Проте тільки з 1910 року ці праці стали виходити регулярно і в кожному томі, підготовленому природничо-історичною секцією ми зустрічаємо наукові публікації П.А. Тутковського. Навіть їх перелік говорить про надзвичайно широкий діапазон інтересів вченого: «Зональність ландшафтів Волинської губернії», «Бурштин у Волинській губернії», «Узбережжя річки Норинь в Овруцькому повіті», «З геології міста Житомира», «Антропогеографічні етюди по Волині», «Стародавня добувна промисловість на Волині» та інші. Як бачимо, Тутковський, мешкаючи на Волині, досконально і з різних позицій намагався вивчити цей край. За підсумками багаторічного вивчення геології краю у квітні 1911 року вченому за працю «Викопні пустелі Північної півкулі» Московським університетом присвоєно звання доктора географії [9].

Водночас Казанський університет за цикл мінералогічних, геологічних та палеонтологічних

праць присудив Тутковському вчений ступінь доктора геології та географії – *honoris causa* – тобто без захисту дисертації.

Поряд з чисто науковою діяльністю П.А. Тутковського не залишають і суто краєзнавчі інтереси. Серед них – постійний потяг до унікальної пам’ятки природи Полісся – Словечансько-Овруцького кряжу, якому вчений дав влучну назву «сніп чудес». Коли перечитуєш працю дослідника «Словечансько-Овруцький кряж та узбережжя річки Славечна», то ловиш себе на думці, що ніби і не промайнуло відтоді три чверті віку, так свіжо і глибоко, переконливо і актуально звучать слова про цей своєрідний й далеко ще невивчений і по сьогодні, сплюндрований Чорнобильським лихом край «Ця країна справді містить у собі знамените скупчення оригінальних, своєрідних, почасти величких, особливо геологічних і географічних явищ – ціле скупчення чудес природи, що нагадує в мініатюрі знаменитий Ієлоустонський парк. Країна ця варта докладного дослідження природознавців, географів, техніків і археологів. Може дати на довгі літа рясний матеріал для праці вчених, митців і поетів».

Цікаво, що Павлу Тутковському пощастило дослідити і зробити опис древніх каменоломень пірофілітового сланцю в урочищі Ровки поблизу Збраньок Овруцького району. Як доведено сучасними дослідженнями вчених, саме з цього родовища сланці широко використовувалися у будівництві та оздобленні Софіївського собору, Десятинної церкви у Києві, Васиївської церкви в Овручі та інших кам’яних споруд часів Київської Русі. Сучасне Збраньківське родовище пірофілітового сланцю – єдине в Європі – відоме своєю продукцією у багатьох країнах світу. Сланці протягом багатьох десятиріч використовувались для виготовлення сажових пальників морських маяків [10].

В Житомирі П.А. Тутковський залишив по собі добрий слід не лише як вчений і краєзнавець. Саме завдяки йому Волинський музей став самостійною науковою установою. Його було створено у 1865 році [11]. У 1901 році музей взяло під свою опіку Товариство дослідників Волині. Але тільки за настійним клопотанням віце-голови Товариства П.А. Тутковського перед Волинським губернатором О.П. Кутайсовим музей у 1911 році отримав власне приміщення у Будинку працелюбства.

П.А. Тутковський бере активну участь у роботі нового Статуту музею, який було затверджено Міністерством освіти 8 квітня 1913 року. З 1 січня 1914 року Центральний Волинський музей став самостійною науково-краєзнавчою установою. На цей час Павло Аполлонович уже залишив Житомир, у зв’язку з переїздом до Києва.

В університеті св. Володимира йому нарешті надали можливість зайняти посаду за фахом. Розпочав він з посади приват-доцента, проголосивши 26 вересня 1913 року програмну лекцію «Задачи и пределы географии», видану 1915 року в Житомирі окремою брошурою. В ній вчений визначив предмет географії, дійшовши висновку, що географія як наука має свій зміст, свої методи дослідження і самостійні завдання [12]. У 1914 році П.А. Тутковського оби-

рають професором географії. За рекомендацією відомих українських вчених М. Ф. Біляшівського та О.І. Левицького восени 1917 року Тутковського обирають членом Українського наукового товариства. А в 1918 році Павло Аполлонович очолив раду науково-природничої секції Товариства [13]. 27 листопада 1918 року відбулося перше організаційне Загальне зібрання членів Академії наук України, на якому президентом було обрано В.І. Вернадського. П.А. Тутковський став одним з перших її дійсних членів.

1919 року Тутковський очолює у щойно створеній Академії відділ фізико-математичних наук. Загалом, завдяки енергійності і авторитету вченого, «на керівні посади» Павлу Аполлоновичу таланило. Тоді ж, у 1919-му, його призначено головою Сільськогосподарського комітету республіки, водночас очолює комісію з вивчення природних багатств України, а також йому доручають розробку планів розгортання в республіці геолого-розвідувальних робіт та геологічної зйомки. Але Тутковський не лише кабінетний вчений (тоді таких майже не було). Він особисто бере участь в експедиціях на Донбас, Чернігівщину, милу його серцю Волинь, він побував зі своїми учнями на території сучасних Овруцького і Коростенського районів Житомирщини. Його добре пам'ятають і шанують земляки. Створена у Житомирі при Волгубрадї профспілок комісія визнала професора Тутковського Героєм наукової праці, «враховуючи його 40-річну наполегливу працю, яку він віддав дослідженню земної кори, її історії, складу». За великий внесок вченого у дослідження корисних копалин краю, губерньська Рада профспілок постановила піднести Павлу Аполлоновичу спецодяг – повний шкіряний костюм і чоботи, продовольчий пайок за нормою Героїв праці та сталевий трифунтовий геологічний молоток для праці в полі.

Житомиряни вирішили присвоїти ім'я Тутковського Волинському Центральному науково-дослідному музеєві, встановити йому меморіальну дошку на колишній гімназії, призначити на агробіологічному факультеті місцевого педвузу іменну стипендію кращому студентів-досліднику [14]. Але цим задумам не судилося збутися. У середині 20-х років ВУАН вразила глибока криза у зв'язку з намаганням певних кіл політичного керівництва та уряду республіки перетворити Академію в слухняний придаток Наркомосу, позбавивши її самостійності. П.А. Тутковський пазом з М.С. Грушевським опинився в рядах опозиції [15].

Певний час ці «гріхи» ще не заважали П.А. Тутковському просуватися по службі. У 1924 році вченого призначають головою Науково-дослідної кафедри геології, яку в 1926 році перетворено в Науково-дослідний інститут геології на чолі з Тутковським. Тоді ж здійснюється мрія Павла Аполлоновича про створення Геологічного музею в Києві. 1928 року музей стає Національним геологічним музеєм України. Очолюючи ці наукові заклади, вчений піклується про молодь, аспірантів, запрошуючи водночас до співпраці й відомих фахівців. Він формує актив з числа місцевих дослідників, що могли б збирати відомості про

геологічну будову країни. До цієї справи Тутковський залучає вчителів шкіл, зокрема, просить прислати йому адресу житомирських вчителів [16].

Як і раніше, П.А. Тутковський поєднує суто природничі інтереси із загальнокультурологічними, надаючи особливої уваги бібліотечній справі, бібліографії. Він один з активних учасників створення бібліотеки Академії наук, інституту наукової мови, належав до ініціаторів та організаторів видання «матеріалів до української природничої термінології і номенклатури».

Створення національної наукової терміно-логії Тутковський вважав одним з наріжних каменів відродження української культури. Підтвердженням цьому є його власна робота «Словник геологічної термінології», в якій він підкреслює визначну могутність Слова і його непересічну роль як першооснови національної свідомості. Питання про мову взагалі П.А. Тутковський вважав надзвичайно принциповим. Ця позиція у поєднанні з його твердим, безкомпромісним характером привела Павла Аполлоновича до того, що у кінці 20-х років до вченого приліпили ярлик «націоналіста». Таке тавро отримати тоді було не важко. Тим більше, що Тутковський наважився виступати проти обрання дійсним членом ВУАН відомого вченого з Харкова Д.М. Соболева з огляду на те, що кандидат в академіки не знає української мови. «Крамольним» вченим зацікавилася ДПУ: Павла Аполлоновича викликали в органи держбезпеки, довго з'ясовували, чому він досліджує саме геологію України, а не всього Радянського Союзу, чому звертався до студентів «козаче», а не «товаришу» [17]?

Маховик антилюдської машини тоталітаризму тоді лише розкручувався і, на щастя Тутковського, ще не набрав тих жахливих обертів, які поглинули незабаром майже всіх його прихильників та опонентів. Тутковського відпустили. І врятувала від ГУЛагу цього видатного вченого, українознавця і громадського діяча його власна смерть, що сталася 3 червня 1930 року після важкої хірургічної операції.

П.А. Тутковський залишив нащадкам унікальну наукову спадщину. Лише бібліографічний список праць вченого налічує понад 1300 позицій. Більшість із них становлять непересічну цінність і до наших днів. У багатьох працях вчений органічно поєднує стиль науковця і популяризатора науки.

Взяти хоча б роботу «Краєвиди України в зв'язку з її природою і людністю». Глибокий науково-аналітичний матеріал книжки поєднується з власними красномовними дослідженнями автора. Чи не вперше ним розглядається взаємозалежність розвитку рельєфу, ґрунтів, поверхневих вод і клімату у тісному взаємозв'язку з антропологією.

Щиро закоханий у рідну Україну, вчений писав: «В чудових звуках і яскравих постах українських народних пісень, у спокійній мові народного епосу, в гарних творах пензля наших малярів і в могутньому слові наших українських поетів та письменників багато-багато разів змальовані різноманітні краєвиди України, – її степи безкраї й темні ліси, її усмішліві горбки і розквітлі долини, її багаті поля і зелені луки, її блакитні озера, величний Дніпро і менші ріки, її

грізні високі гори і широке Чорне море». Як заповіт новим поколінням звучать слова Тутковського, що ми повинні далі вивчати наші краєвиди, які розкривають надзвичайно цікаві явища з минулого нашої країни, мають важливий вплив на все наше господарство і побут [18].

Лише через сім десятиліть після того, як ці слова було надруковано, ми з великим запізненням збираємося виконувати заповіді вченого. Слід нарешті спільними зусиллями поміркувати й про гідне увічнення пам'яті видатного патріота України.

Дещо вже зроблено. Його ім'ям названо вулицю, планується до 150-річчя з дня народження вченого на будинку по вулиці Дитячої Комуні, 6 в Житомирі, в якому мешкав П.А. Тутковський, встановити пам'ятну меморіальну дошку. З'явилися перші публікації, що об'єктивно висвітлюють життєпис вченого. Слід подумати про видання збірника наукових праць вченого, про встановлення стипендії Павла Тутковського у ВНЗ Житомира, Луцька, Києва. Ім'я і діяльність Павла Аполлоновича Тутковського цього варти.

Література і джерела

1. Державний архів Житомирської області. Фонд 1-ої чоловічої гімназії. – Ф. 72. – Оп. 1. – Спр. 426. – Арк. 20 зв. – 21.
2. Феофилактов К.М. Краткий исторический очерк геологических исследований г. Киева и Киевской губернии // Записки Киевского общества естествоиспытателей. – Т. XIX. – 1905. – С. 21–49.
3. Костриця М.Ю. П.А. Тутковський – видатний український дослідник Полісся // Українське Полісся: вчора, сьогодні, завтра: Зб. наук. праць. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 16–19.
4. Лазарчук В. Академік двох академій // Радянська Волинь. – Луцьк. – 1978. – 24 лют.
5. Тутковський П.А. Узбережжя ріки Уборті // Труды фіз.-мат. відділу ВУАН. – К., Т. I. – Вип. 6.
6. Тутковський П.А. Краткий гидрографический очерк Центрального и Южного Полесья. – Житомир, 1910. – С. 28–129.
7. Труды общества исследователей Волыни. – Т. 6. – Житомир, 1911. – С. XI–XII.
8. Там само.
9. Там само. – С. 11–18.
10. Костриця М. Невтомний дослідник Полісся // Радянська Житомирщина. – 1983. – 1 березня.
11. Дітковський М., Павлов О. Житомирський краєзнавчий музей: Путівник. – К., 1975. – С. 3.
12. Тутковський П.А. Задачи и пределы географии. – Житомир, 1915. – С. 13–15.
13. Оноприенко В.И. Павел Аполлонович Тутковский. – Наука, 1987. – С. 63–65, 67.
14. Трудівника науки – на Червону Дошку // Волинський пролетарій. – Житомир, 1921. – 10 липня.
15. Пиріг Р.Я. М.С. Грушевський: між історією і політикою: 1924–1934 // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5. – С. 54.
16. ДАЖО. – Ф. 266. – Оп.1. – Спр. 206. – Арк. 215.
17. Романчик О. Син землі // Знання та праця. – 1988. – № 7. – С. 11.
18. Тутковський П. Краєвиди України в зв'язку з її природою і людністю. – К., 1924. – С. 3.

Стаття надійшла 7.12.2007 р.

Рецензент І. Ковальчук

Наукові школи та центри

УДК 911.3:(09)(477.8)

Микола Пістун

СТОЛИЧНИЙ МАКРОРЕГІОН СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Узагальнено процес формування і розвитку наукової і педагогічної діяльності суспільних географів у закладах Столичного макрорегіону України, який включає характеристику Київського вузла цієї діяльності і взаємодіючих з ним кафедр Вінницького, Ніжинського, Уманського і Переяслав-Хмельницького педагогічних університетів.

Mykola Pistun. Human geography in the capital macro-region of Ukraine. *The process of formation and development of scientific and pedagogical activity of human geographers in the establishments of higher learning in the capital macro-region of Ukraine is outlined. The Kyiv node of this activity and interacting with it the departments in Vinnytsya, Nizhyn, Uman' and Pereyaslav-Khmel'nyts'kyu pedagogical universities are described.*

Столичний макрорегіон є найпотужнішим серед макрорегіонів України за обсягом наукових досліджень і зайнятістю в цій сфері науковців вищої кваліфікації та науково-педагогічної вузівської роботи. Станом на 1.01.2006 р. тут працювало 33% із 525 осіб всіх наявних суспільних географів України. Перевага науково-дослідної функції у структурі науково-педагогічних працівників є першою особливістю цього макрорегіону. Другою його особливістю є наявність в його складі єдиного в Україні Київського вузла наукової та педагогічної діяльності в області суспільної географії, до якого входять важливі спеціалізовані установи НАНУ (Інститут географії, Рада з вивчення продуктивних сил, ряд суміжних наукових установ) та кафедри економічної і соціальної географії, країнознавства, розміщення продуктивних сил декількох національних університетів. З Київським вузлом функціонально і територіально взаємодіють Вінницький, Ніжинський, Уманський, Переяслав-Хмельницький локальні центри; окремі фахівці з суспільної географії працюють також в Чернігові, Житомирі та Черкасах.

В адміністративному відношенні Столичний макрорегіон включає місто Київ, територію Київської, Чернігівської, Черкаської та Житомирської областей.

Серед провідних чинників формування і розвитку Столичного макрорегіону слід виокремити історико-географічний, вигідність географічного, зокрема транспортного положення, наявність древніх і нових міст з розвинутими культурно-освітніми і торгово-фінансовими закладами, розвиток з 1934 р.

столичних функцій у м. Києві, потребу в підготовці висококваліфікованих географів для різних галузей господарства, науки, культури та управління. Територіальне поєднання вищезгаданих чинників у містах та наявність між ними відповідних шляхів сполучення зумовили "опорний каркас" територіальної структури науково-навчальної суспільно-географічної діяльності спеціалістів вищої кваліфікації в межах Столичного макрорегіону.

Київський вузол науково-навчальної суспільно-географічної діяльності станом на 1 січня 2006 року налічував 28% (145 осіб) всіх суспільних географів України, що мають базову суспільно-географічну освіту, в тому числі понад 30 докторів і 55 кандидатів географічних, економічних та педагогічних наук. Лише в Київському вузлі у структурі фахівців вищої кваліфікації переважали штатні науковці (53%), решту складали педагоги вищої школи [5, рис.1].

Конкретно вони представляють фахівців з різних напрямів розвитку суспільної географії, перш за все науково-дослідних інститутів НАНУ (майже третину відділів Ради з вивчення продуктивних сил (РПС), два відділи (було три) Інституту географії), окремих спеціалістів Національного інституту стратегічних досліджень, Інституту соціально-економічних проблем м. Києва та викладачів кафедр: економічної і соціальної географії, країнознавства і туризму, географії України Національного університету ім. Тараса Шевченка; економічної і соціальної

географії, географії України та краєзнавства національного університету ім. М.П. Драгоманова; кафедри РПС та регіональної економіки Національного економічного університету ім. В. Гетьмана; кафедри країнознавства Міжнародного університету; кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності Національного торгово-економічного університету; ряд відомих суспільних географів Академії податкової служби, Університету культури і мистецтв, Інституту туризму, науково-дослідної лабораторії Інституту педагогіки тощо.

Головним історико-географічним чинником формування і розвитку Київського вузла була і є наявність на території макрорегіону древніх міст – Києва – історичного ядра України, його “ровесників” – Вишгорода, Чернігова і Переяслава; відомих культурно-релігійних центрів Чигирин і Батурина – колишніх козацьких столиць, пізніше – Ніжина, Умані, Черкас і Житомира. Серед них Київ в наш час є великим економічним, науковим, культурним, релігійним і управлінським центром держави, розміщеним в північній частині України на перетині залізничних, автомобільних, річкових і повітряних шляхів, на межі Полісся і Лісостепу. Він є “ядром” однойменної міської і господарської агломерації, своєрідним “фокусом” державотворення і загальнодержавного управління, світовим центром освіти і науки, в тому числі суспільно-географічного змісту. З цією метою нагадаємо ті історико-географічні передумови, що зумовили становлення і розвиток його сьогодення.

У Києві як центрі древньої слов'янської культури (“третьому Римі”) завжди зосереджувались суспільно-географічні відомості про українські землі, переселення народів і їх заняття – в літописах, грамотах, апокрифах і патериках. Наукові знання про світ черпались спочатку з перекладів античних і західноєвропейських книг (“Християнської топографії” та “Космографії” Козьми Індикоплова) та рукописних карт. Тут за часів Козацької держави (XV–XVI ст.) були засновані братські і світські школи, організовувались друкарні. Сюди після закриття Острозької і Замойської академій на заході теперішньої України перейшли професори цих академій до Києво-Могилянської академії. На середні віки припадають описи окремих частин території України багатьма іноземцями, що відвідали Київ. Як наслідок, було складено уявлення про економічні і соціальні риси України та її народу [5, с. 71].

У XVII–XVIII ст., коли в Україні розпочався розвиток капіталізму і власної освіти, науки, культури, були створені колеґіуми, а в м. Києві на основі братської школи була організована спочатку Києво-Могилянська колеґія (1632 р.), яка в 1701 р. була реорганізована в академію, у якій географія викладалась окремою дисципліною. Зміст і структура цієї дисципліни базувались на “Космографії”, написаній та виданій С. Мюнстером ще в 1544 р. і перекладеній з німецької мови козацьким літописцем С. Величком. На той час важливими джерелами економіко-географічної інформації були літописи, а також переписні книги міст і повітів, описи козацьких

полків та подальші описи України іноземцями, реєстри (переписи населення), анкетні дослідження Гетьманщини, детальні топографічні описи (з картами) намісництва та карти генерального межування земель ряду регіонів. Типовим представником історико-географічної науки того періоду був українець, академік С.-Петербурзької академії наук Ф.О. Туманський [3]. Таким чином XVIII ст. характеризувалось формуванням в Україні початків економіко-географічних знань, які були складовою частиною історико-географічних описів. Києво-Могилянська академія мала свої філії у Вінниці та Гощі (Рівненської області), продовжувала працювати до 1817 р.; на її базі у 1819 р. була заснована Київська духовна академія.

У XIX ст. економіко-географічні знання виділились у самостійну наукову галузь зі своїми напрямками розвитку. Цьому посприяли бурхливий розвиток капіталізму, відміна кріпосного права, розширення участі України у міжнародному поділі праці, великі міграції населення, вихід економіко-географічних знань за межі Росії, заснування університетів у Львові, Харкові, Києві, Одесі і Чернівцях. Значну науково-пізнавальну роль мали дослідження земських статистів, статистико-географічні описи окремих губерній і регіонів.

Принципове значення для Києва і всієї території нинішнього макрорегіону мало створення у 1834 р. університету св. Володимира, в якому творчо поєднувались навчальна і наукова функції, в тому числі економіко-географічна. Тут першим знавцем географії України був відомий історик В.Б. Антонович, який викладав цю дисципліну економістам, історикам і філософам українською мовою. Економічна географія відігравала роль загальноосвітньої дисципліни.

У 1907 р. в університеті розпочав науково-педагогічну діяльність К.Г. Воблий, спочатку приват-доцентом, а з 1910 р. професором кафедри політекономії і статистики. Він першим серед тодішніх київських економістів почав займатись економічною географією України та зарубіжних країн.

Грунтовні етнографо-економіко-географічні дослідження були тут започатковані Комісією для опису губерній Київської навчальної округи (1851–1864 рр.) і здійснені за програмою Д.П. Журавського – видатного статистика і етнографа [5,6]. Комісія видала 4 томи праць, які пізніше були продовжені Південно-Західним відділом Російського географічного товариства, заснованого у 1873 р. До складу співробітників товариства були залучені відомі вчені: В.Б. Антонович, М.П. Драгоманов, П.О. Житецький, Хв. К. Вовк, М. Зібер, П.П. Чубинський, О.О. Русов, М.В. Лисенко, К. Михальчук та інші. Серед видань відділу була монументальна 7-томна етнографічно-статистична праця П.П. Чубинського [3,4]. Н.Д. Полонська-Василенко вважала, що заходи українських вчених з організації і діяльності Географічного товариства в Києві, а також заснування у Львові в 1873 р. “Товариства ім. Шевченка” (з 1992 р. “Наукового товариства ім. Шевченка” (НТШ) були важливими кроками на шляху створення власної Академії наук [7].

Другим дореволюційним закладом у Києві був Комерційний інститут, створений у 1908 р., в якому ряд років працювали відомі економіко-географи – професори К.Г. Воблий, А.С. Синявський та інші відомі фахівці (Г.О. Кривченко, А.І. Ярошевич, К. Дубняк, І. Зільберман та інші). Старійшина економічної географії А.С. Синявський ще з 1893 р. став одним з перших відомих у Росії організаторів і викладачів економічної географії в комерційних училищах, а з 1920 р. викладав цей предмет в київських вузах – університеті, в інститутах – комерційному, народної освіти, зовнішніх стосунків та соціального виховання. Його економіко-географічних доробок узагальнив у монографіях В.П. Руденко [8].

Проф. К.Г. Воблий у 1915 р. перевидав у Києві першу економіко-географічну працю з української тематики – “Продуктивні сили Галичини”, а в 1919 р. опублікував навчальний посібник “Экономическая география Украины”, який перевидавався українською мовою п’ять разів. У 1921 р. він був обраний академіком Української АН.

У 20-30-х рр. ХХ ст. обидва вчені разом з В. Кістяківським, В. Садовським, С. Остапенком, Г. Кривченком, П. Фомінім та І. Зільберманом в Києві своїми працями зробили великий внесок у формування української економіко-географічної школи.

У 1917–1919 рр. в Києві працював єдиний в Росії навчальний Географічний інститут у складі трьох відділень (кафедр) – фізичної, культурної та економічної географії. Серед 79 навчальних дисциплін 23 були культурно-географічного і 30 економіко-географічного змісту. Економіко-географічні дисципліни викладали К. Воблий, Л. Яснопольський, П. Фомін, Г. Кривченко, А. Ярошевич та інші. Структура навчального процесу відповідала тодішнім провідним географічним центрам Європи. Засновниками інституту були професори К. Воблий, М. Довнар-Запольський, С. Кушакевич, В. Лучицький, С. Новаківський, Б. Совінський, П. Тутковський, П. Фомін, А. Ярошевич, Е. Фогель, приват-доценти Н. Полянська і К. Хитрово. На жаль, інститут проіснував лише до літа 1919 р.

У 1918 р. на базі університету св. Володимира було створено Український державний університет, а також було відкрито Державну національну бібліотеку. У 1920 р. університет було перейменовано у Вищий Інститут народної освіти, в складі якого ще не було окремого географічного факультету. Лише у 1933 р. в Київському університеті був заснований геолого-географічний факультет, в складі якого була організована за участю К. Воблого кафедра економічної географії. Він же у 1936 р. створив відділ (сектор) економічної географії в Інституті економіки; керував цими підрозділами протягом багатьох років. Внесок К.Г. Воблого у становлення і розвиток економічної географії в Україні показано детальніше у брошурі М.Д. Пістуну [2].

Принципове значення для дальшого розвитку української науки взагалі та економічної географії зокрема мало утворення в 1918 р. гетьманом П. Ско-

ропадським Української академії наук (УАН)¹⁾. Головою (президентом) було запрошено і обрано акад. В.І. Вернадського. Організаційну основу УАН складали відділи, а формою їх наукової діяльності були комісії, науково-дослідні кафедри та семінари. Економіко-географічна діяльність була зосереджена у III соціально-економічному та частково у II фізико-математичному відділах. Керівниками III відділу в різні роки були академіки О.І. Левицький, Р. Орженіцький, М.П. Василенко, О.М. Гіляров, з 1923 р. – акад. К.Г. Воблий, у 1929–1930 рр. акад. О.Г. Шліхтер. Третій відділ складався з трьох комісій, в тому числі з вивчення народного господарства України, яку спочатку очолив акад. К.Г. Воблий, її членами були професори Г.О. Кривченко і А.І. Ярошевич. Комісія вивчала питання географії промисловості України та її населення, розвиток продуктивних сил окремих регіонів (Великого Дніпра, Донбасу). При фізико-математичному відділі під керівництвом акад. В.І. Вернадського з 1919 р. почала працювати Комісія з вивчення природних багатств України, що координувала дослідження з ресурсознавства. У 1927 р. на базі вищезгаданих комісій була утворена Комісія з вивчення продуктивних сил України на чолі з акад. Л.М. Яснопольським, який керував нею до 1930 р. В 1928 р. Комісією було складено п’ятирічний план розвитку продуктивних сил УРСР.

У 1934 р. на основі згаданої комісії було створено Раду з вивчення продуктивних сил (РПС), яка координувала всі економіко-географічні дослідження в Україні. Її керівником з 1939 по 1940 рр. був академік О.Г. Шліхтер. До війни РПС основну увагу приділяла вивченню та використанню природних ресурсів, їх промислового освоєнню.

З 1936 р. головним осередком економіко-географічних досліджень в АН УРСР став сектор економічної географії Інституту економіки, створений на базі Агроекономічного інституту. Завідувачем сектору став акад. К.Г. Воблий, під керівництвом якого економіко-географічні дослідження виконувались тут протягом майже 30 років. Науковці сектору створили великі праці з економічної географії України, зокрема з географії населення, з економічного районування. У 30-40-і рр. була написана двотомна праця “Нариси економічної географії України”, яка була видана у 2-х книгах вже після війни (К., 1949, 1952). Була опрацьована сітка економічного (фактичного економіко-географічного) районування України, проведені комплексні регіональні дослідження, описано ряд міст. Разом з академіком у ті роки успішно працювали молоді науковці, серед них економіко-географи – Я.Г. Фейгін, І.А. Кугукало, Л.М. Корецький. У 1952 р. в Інституті економіки О.О. Нестеренком була видана книга “Розвиток промисловості в Україні”. Після ліквідації сектору (відділу) економічної географії в Інституті економіки ряд його працівників перейшли

¹⁾ Велика Радянська Енциклопедія за 1947 і 1949 рр. стверджувала, що АН УРСР засновано у 1919 р. після перемоги на Україні радянської влади. З 1921 р. УАН перейменовано на Всеукраїнську АН (ВУАН), з 1936 р. – на АН УРСР.

на роботу до РПС України.

Рада з вивчення продуктивних сил України відновила свою роботу в 1948 р. під головуванням акад. П.М. Першина. Рада координувала дослідження з проблем раціонального використання природних ресурсів (земельних, водних, мінеральних), з розміщення продуктивних сил, спеціалізації та комплексного розвитку економічних районів України. Загалом під егідою РПС УРСР були виконані комплексні дослідження понад 20 проблем з розвитку продуктивних сил, зокрема, була видана праця економіко-географічного спрямування “Проблеми Великого Дніпра” (1958), опубліковано наукові збірники з питань розвитку продуктивних сил Київського, Харківського, Львівського та Івано-Франківського економічних районів. Результати цих досліджень були використані в практиці діяльності тодішніх раднаргоспів. Опрацьовувались питання з розвитку зрошувального землеробства, комплексного використання інших природних ресурсів. У 1959 р. РПС УРСР стала науково-дослідним інститутом АН УРСР, головним науково-методичним центром для державних планових органів. Потреба удосконалення управління розвитком продуктивних сил посилювала значення економіко-географічних досліджень в плані розробки теоретико-методологічних аспектів територіальної організації виробництва в цілому, розвитку міст, формування виробничо-територіальних комплексів.

У 1970 р. РПС України вже мала 15 наукових відділів, в тому числі з дослідження міст і систем розселення, промислових вузлів і трудового потенціалу (Л.М. Корецький, В.В. Оникієнко, П.С. Коваленко, А.В. Степаненко та А.І. Доценко). Питання територіальної організації машинобудування досліджувала Л.Г. Чернюк, сфери обслуговування В.І. Куценко, а М.І. Фашевський проблеми життєдіяльності населення. Три окремих відділи вивчали питання комплексно-пропорційного розвитку і територіальної організації продуктивних сил тодішніх великих економічних районів СРСР: Південно-Західного (зав. к.г.н. І.А. Кугукало), Донецько-Придніпровського (к.е.н. О.І. Шкуратов) та Південного (к.е.н. Л.Г. Градов). В 70-80-х рр. головну увагу в РПС УРСР звертали на розробку “Генеральної схеми розвитку і розміщення продуктивних сил України” на перспективу. У 90-х рр. були видані економіко-географічними важливі монографії: В.А. Поповкіним “Регіонально-цілісний підхід в економіці” (1993), А.І. Доценком “Регіональне розселення: проблеми та перспективи” (1994). Як видно, у тодішній РПС України регіонально-економічні дослідження тісно переплітались з економіко-географічними. Керівниками РПС України в ці роки були академіки М.М.Паламарчук, О.М. Алімов, пізніше чл.-кор. НАНУ С.І. Дорогунцов, нині – чл.-кор. НАНУ Б.М. Данилишин.

Нині кількість відділів у Раді з вивчення продуктивних сил України НАНУ зросла до 18, удосконалено їх структуру (за рахунок посилення економічного підходу) і тематику досліджень, зміцнено кадровий потенціал. У контексті вирішення

проблемних і конструктивних суспільно-географічних питань сьогодення важливими є відділи комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил регіонів України, методології сталого розвитку і екологічної безпеки, розвитку і розміщення галузей виробничої і невиробничої (в тому числі інвестиційної та інноваційної) сфер, проблем розвитку продовольчого комплексу і споживчого ринку, відтворення людського капіталу, зайнятості та ринку праці. Важливим напрямком діяльності тут є розробка регіональних програм соціально-економічного розвитку окремих територій (Полісся, Донбас тощо). У цій науково-дослідній установі в різні роки працювали і працюють суспільні географи високої кваліфікації: акад. М.М. Паламарчук, доктори наук І.Ф. Мукомель, Л.М. Корецький, В.В. Оникієнко, П.В. Волобой, Ф.Д. Заставний, Р.А. Іванух, В.А. Поповкін, О.М. Паламарчук, Є.В. Хлобистов, ряд кандидатів наук та інженерів, всі вони мають базову економіко-географічну освіту. З 2006 р. керівником цієї установи є член-кор. НАНУ Б.М. Данилишин, що теж має базову економіко-географічну та економічну освіту.

Отже, виходячи із змісту предметної сутності суспільної географії та обсягу виконаної науковцями РПС України роботи, ця установа була і є частково нині головною суспільно-географічною установою Київського вузла.

Формування окремої географічної установи в Академії наук України почалося з 1964 р. спочатку у вигляді Сектора географії Інституту геологічних наук, з відділом економічної географії та економіки регіонів (науковий керівник проф. М.М. Паламарчук) у складі РПС УРСР, з 1970 р. в складі Інституту геофізики (керівник д.г.н. А.П. Золовський), а з 1980 р. було передано до Морського гідрофізичного інституту. Сектор географії було перейменовано у Відділення географії, керівниками якого були спочатку чл.-кор. АН УРСР О.М. Маринич, а потім д.г.н. Л.Г. Руденко.

Нарешті, 13 листопада 1991 р. був утворений **Інститут географії** – провідна науково-дослідна установа з природничо-суспільно-географічних та географічно-картографічних досліджень (директор чл.-кор. АН УРСР Л.Г. Руденко). Створення незалежної Української держави було поштовхом до критичного перегляду окремих теоретико-методологічних напрацювань минулого, вибору пріоритетних напрямів досліджень в умовах переходу до ринкової економіки.

Із шести науково-дослідних відділів Інституту географії три з них за своїм змістом були суспільно-географічними: 1) суспільно-географічних досліджень, 2) географії населення і розселення, 3) еколого-географічних проблем і географії транспорту.

Відділ суспільно-географічних досліджень був створений у 1994 р. на основі колишнього відділу економічної географії, потім відділу економічної географії та економіки районів, згодом відділу теоретичних проблем економічної географії та відділу економічної та соціальної географії. Керівником відділу з 1973 р. до 1989 р. був проф., д.е.н. М.М. Паламарчук. Після нього відділом до 1995 р. завідувала д.г.н. І.О. Горленко, з 1996 р. – д.г.н. Г.В. Балабанов, а

з 2003 р. продовжує завідувати д.г.н. В.П. Нагірна.

Персональний склад науковців відділу у 90-ті роки ХХ ст. та на початку ХХІ ст. характеризувався динамічністю, зумовленою труднощами у фінансуванні академічної науки. Постійними штатними працівниками є В.П. Нагірна, Т.Є. Яснюк, Г.П. Підгрушний, Ю.Д. Качасєв, М.П. Немченко та ряд інженерів.

На педагогічну та інші види робіт перейшли Ю.І. Пітюренко, І.О. Горленко, Л.Л. Тарангул, А.Г. Старостенко, Г.В. Балабанов, М.І. Фашевський, О.М. Паламарчук, Н.П. Лебідь, І.Й. Кавецький, К.Г. Пироженко, за віком вибула Р.О. Язиніна. Поповнили відділ молоді науковці І.Г. Савчук, Т.Ю. Мельниченко, Л.Ю. Шабашова. У жовтні 2003 р. працівником відділу став М.Д. Пістун, у 2007 р. – Н.І. Запхляк.

У 60-х роках минулого сторіччя у відділі за керівництва проф. М.М. Паламарчука склався дієздатний колектив відомих науковців у складі Л.М. Корецького, П.В. Волобоя, В.Д. Слюсаря та аспірантів В.П. Нагірної, С.І. Іщука, Р.І. Литвиненко, В.А. Поповкіна, Т.Є. Яснюк, І.О. Горленко, які потім стали відомими вченими і педагогами вищої школи. Цей колектив став опрацьовувати системно-структурний аналіз процесів виробничого комплексотворення, географічні підходи до вивчення функціональної структури виробництва. Перші результати було опубліковано в працях “Географія промисловості України” (1967), “Природные и трудовые ресурсы Левобережной Украины и их использование” (1967), “Закономерности формирования производственно-территориальных комплексов” (1968) та інші.

У 70-х рр. життя вимагало не лише аналітичних, але й синтетичних економіко-географічних досліджень, зокрема, проблем територіального поділу праці, рівнів економічного розвитку регіонів, районних промислових і агропромислових комплексів, їх функціонально-територіальної структури. На цій основі були опубліковані книги: “Теоретические основы функциональной структуры промышленного комплекса экономического района” (1972), “Территориальная структура промышленного комплекса экономического района” (1974), монографії з географії міст і формування систем розселення (Ю.І. Пітюренко), з дослідження мінеральних ресурсів як фактора промислового комплексотворення (І.О. Горленко, 1972).

У 80-ті рр. акад. М.М. Паламарчуком було опрацьовано типологію виробничо-територіальних комплексів, запропоновано нові категорії стосовно видів комплексності та територіального у суспільненні виробництва. Весь відділ опрацьовував територіальну структуру виробництва. Результати дослідження були опубліковані в монографії “Территориальная структура производственных комплексов” (1981).

Одночасно велика увага приділялась вивченню агропромислового комплексу України (Р.О. Язиніна, В.П. Нагірна, С.М. Малюк та ін.), досліджувалась також територіальна організація промисловості нашої країни на основі аналізу виробничо-технологічних

циклів (Н.П. Процко, С.І. Іщук, Р.І. Литвиненко, Т.Є. Яснюк).

Під керівництвом Ю.І. Пітюренка ґрунтовно вивчалися системи міського розселення України, їх функціональна типізація на основі розвитку і вдосконалення економічної бази; результати досліджень були опубліковані у монографії “Территориальная организация городских поселений Украинской ССР” (1977).

Досягненням цього періоду була інтенсивна аспірантська підготовка під керівництвом акад. М.М. Паламарчука (Г.В. Балабанов, В.П. Нагірна, Т.Є. Яснюк, М.І. Фашевський, І.М. Пушкар, С.М. Малюк, К.О. Ташук, Д.М. Стеченко, Я.Б. Олійник, Л.В. Немченко, П.О. Масляк, Є.Я. Бітасєва, О.А. Красвий, Д.Я. Хусаїнов), які згодом стали кандидатами і докторами географічних та економічних наук.

У 1976 р. М.М. Паламарчук опублікував посібник для вчителів “Економічна географія Української РСР”. З цього року почала діяти комісія “Виробничо-територіальні комплекси і системи розселення”, яка тривалий час координувала економіко-географічні дослідження в Україні.

Після утворення Інституту географії економіко-і соціально-географічні дослідження були спрямовані на подальший розвиток теорії і методології суспільно-географічної науки, на вирішення актуальних проблем вдосконалення структури й територіальної організації господарства і життєдіяльності населення.

Особливістю нового періоду є науковий пошук теоретичних узагальнень, здатних відобразити цілісність природи, населення і господарства. З цією метою була опрацьована концепція суспільно-територіального комплексу, розкрита в монографії О.М. Паламарчука “Общественно-территориальные системы ” (1992). Одночасно в наукових публікаціях відділу відображався процес поступової трансформації соціально-економічної географії у суспільну географію, що проявилось у розробці концепції збалансованого економічного, соціального та екологічного розвитку території (І.О. Горленко, Л.Г. Руденко та інші автори), зокрема, в праці “Проблемы комплексного развития территории” (1994). Йшов процес обґрунтування стратегії стійкого розвитку України, теоретична база якого розкрита в праці “Конструктивно-географические основы рационального природопользования в Украинской ССР: Теоретические и методические исследования” / А.М. Маринич, И.А. Горленко, Л.Г. Руденко и др. (1990).

Поглиблено вивчалися питання структури, спеціалізації та територіальної організації міжгалузевих комплексів (паливно-енергетичного, агропромислового, лісовиробничого, будівельних матеріалів, транспортного), відображених в монографіях “Территориальная организация агропромышленных комплексов ” (1985), “Промышленный комплекс Киевского Приднепровья” (1988), “Территориальные системы в специализированных комплексах” (1990), “Лісовиробничий комплекс України: суспільно-географічне дослідження” (1994) та інші. Особливо детально були опрацьовані зерно продуктивний

(Г.В. Балабанов), овочеконсервний (Р.О. Язиніна) і тваринницько-промисловий (В.П. Нагірна) спеціалізовані підкомплекси в опублікованих монографіях.

За останні роки опрацьовувались суспільно-географічні основи регіональної політики, зокрема механізми стимулювання соціально-економічного розвитку регіонів, територіального менеджменту та маркетингу.

Посилилась увага в дослідженнях до проблем трансформації структури і територіальної організації господарства з метою підвищення якості життя населення та раціоналізації природокористування. В результаті була опублікована колективна монографія – “Трансформація структури господарства України: регіональний аспект” (2003).

На початку ХХІ ст. відділом за наукового керівництва д.г.н. В.П. Нагірної опрацьовано дві фундаментальні теми: 1) Концептуальні засади удосконалення територіальної організації господарства України в контексті соціально-економічного розвитку регіонів (підготовлена до видання монографія); 2) Особливості формування територіальної структури господарства і розселення населення в Україні та напрямки її вдосконалення у контексті світових суспільних процесів.

Одночасно глибоко опрацьовуються проблеми територіальної організації промисловості, вплив цієї галузі на регіональний розвиток України (докторант Г.П. Підгрушний), а також суспільно-географічні засади розвитку інвестиційної сфери України (докторант Ю.Д. Качаєв). Ними опрацьовано і видано оригінальний атлас “Україна. Промисловість та інвестиційна діяльність” (2003).

Молоді науковці відділу опрацьовували ряд проблемних питань, зокрема, І.Г. Савчук – особливості зовнішньої торгівлі України з країнами Європейського Союзу, Т.Ю. Мельниченко – територіальну організацію освітнього комплексу України, Л.Ю. Шабашова – трансформацію етнічної структури населення Закарпатської області, О.В. Мрінська – досвід регіонального розвитку та управління ним у зарубіжних країнах, Н.І. Запхляк – суспільно-географічні засади функціонування ринку праці та зайнятості населення Івано-Франківської області, К.А. Поливач – культурну спадщину та її вплив на розвиток регіонів України, Л.П. Дячевська – вплив глобалізаційних процесів на функціональну структуру Столичного суспільно-географічного макрорегіону та інші.

З жовтня 2003 р. проф. М.Д. Пістун продовжив історико-суспільно-географічні дослідження, зокрема обґрунтував формування і подальший розвиток української суспільно-географічної школи та її напрямків, опрацьовував науково-методичні засади сучасної функціонально-територіальної структури навчально-наукової діяльності суспільних географів вищої кваліфікації, описав Столичний макрорегіон, узагальнив економіко-географічну діяльність академіків Ф.О. Туманського і К.Г. Воблого.

Відділ географії населення і розселення був організований у 1971 р. на базі проблемної групи (керівник д.г.н. Ю.І. Пітюренко), яка в 1984 р. була

перетворена на відділ. З 1986 р. цим відділом став завідувати д.г.н. М.І. Фашевський. У 1996 р. відділ увійшов до складу відділу суспільно-географічних досліджень.

Фахівці відділу опрацьовували в 70-х рр. ХХ ст. питання формування і розвитку міських систем розселення населення України, у 80-х рр. – проаналізували вплив цих систем на територіальну організацію господарства (Ю.І. Пітюренко, 1983); в 90-х рр. була ґрунтовно вивчена проблема територіальної організації життєдіяльності населення (М.І. Фашевський та ін., 1992). У складі відділу успішно працювали ряд відомих фахівців (Ю.І. Пітюренко, Г.Г. Старостенко, М.І. Фашевський, М.П. Немченко) та ряд кваліфікованих інженерів.

Надалі такий відділ вкрай необхідний у структурі Інституту географії, виходячи з пріоритету соціально-розселенської сфери на сучасному етапі розвитку України.

Відділ еколого-географічних проблем і географії транспорту був організований у 1971 р. к.т.н. В.М. Пелихом. Потім його очолювали к.е.н. В.В. Волошин, к.г.н. С.А. Лісовський і к.г.н. І.В. Гукалова. У 2005 р. відділ перейменовано на відділ природокористування і збалансованого розвитку території (зав. д.г.н. С.А. Лісовський).

На початку діяльності відділу значними результатами виділялись фахівці з географії транспорту, які видали такі монографії “Проблемы развития транспорта в Украине” (1977), “Пассажирские перевозки в Украинской ССР (экономико-географические исследования)” (1983), в якій було досліджено структуру і територіальну організацію транспортної системи країни. Пізніше була видана колективна монографія “Транспортная система региона” (1989).

Згодом пріоритетною стала еколого-географічна проблематика, яку опрацьовували і опрацьовують фахівці різних галузей господарства і природокористування. Цей напрямок логічно був доповнений піонерною в Україні розробкою С.А. Лісовським концепції збалансованого розвитку території. З цієї проблеми ним у 2007 р. видана монографія „Основи сталого (збалансованого) економічного, соціального, екологічного розвитку (Науковий редактор – Л.Г. Руденко, чл.-кор. НАНУ). Нині докторант І.В. Гукалова успішно опрацьовує проблему якості життя населення України.

У відділі, крім його завідувачів, працювали і працюють відомі фахівці – В.Д. Байтала, М.В. Григорович, К.Ф. Коценко, В.Г. Дубін, А.А. Мозговий, К.О. Касянова, О.І. Закревський, Є.О. Маруняк, ряд інженерів.

Суспільні географи обох відділів взяли участь у складанні карт до Національного атласу України та у написанні ряду розділів оригінальної колективної монографії “Україна: основні тенденції взаємодії суспільства і природи у ХХ ст. (географічний аспект)” / За ред. Л.Г. Руденка (2005), в якій проаналізовані тенденції зміни основних компонентів природи, галузей господарства й народонаселення, наслідки цієї взаємодії, а також основні напрями й механізми забезпечення збалансованого розвитку

регіонів нашої країни.

До найголовніших результатів фундаментальних досліджень обох відділів слід віднести: створення теоретико-методичних основ функціонування суспільно-територіальних комплексів, теорію виробничого комплексоутворення, концепцію територіальної організації АПК, основи поліструктурного аналізу виробничого природокористування; дослідження процесів формування систем міського розселення в Україні; аналіз географічних засад сталого збалансованого розвитку України, а також напрямки трансформації структури виробництва регіонів України; змістовну частину ГІС України і банку даних соціально-економічних ресурсів, явищ і об'єктів.

Заснована в 60-70-х рр. академічна наукова школа суспільно-географічних досліджень акад. М.М. Паламарчуком, нині спрямовує зусилля на розробку таких проблемних напрямків суспільної географії України в ринкових умовах:

- узагальнення теоретичних засад географії промисловості;
- трансформації провідних міжгалузевих виробничих комплексів (ПЕК, АПК, будівельної індустрії);
- аналізу міського розселення та територіальної організації життєдіяльності населення, зокрема соціальних процесів, способу і якості життя людей;
- розробки географічних засад регіональної політики і регіонального розвитку;
- опрацювання геомаркетингових досліджень товарних ринків, інвестиційно-банківської діяльності;
- подальшої трансформації територіальної структури і розселення населення в контексті світових суспільних процесів;
- дослідження суспільно-географічних аспектів взаємодії суспільства і природи, зокрема, збалансованого розвитку території, екологічної безпеки держави та географії транспорту;
- формування і дальшого розвитку української суспільно-географічної школи та сучасної територіальної структури навчально-наукової суспільно-географічної діяльності.

Отже, станом на 01.01.2007 р. суспільна географія в Інституті географії представлена двома відділами, в яких працює 5 докторів географічних наук на штатних і сумісних посадах, 9 кандидатів географічних наук, ряд наукових співробітників без наукових ступенів, три докторанти і багато аспірантів та інженерів.

В інституті успішно працює спеціалізована рада із захисту дисертацій зі спеціальності 11.00.02 – економічна та соціальна географія, видається “Український географічний журнал”, “Київський географічний щорічник”, в яких також публікуються результати суспільно-географічних досліджень.

Таким чином, за час 16-річного існування Інституту географії НАНУ, зусиллями суспільних географів продовжувала зміцнюватись Київська наукова школа з основ удосконалення територіальної організації суспільства та процесу комплексоутворення як результату людської діяльності.

Як видно з попереднього аналізу, навчально-

методична і виховна функція економічної географії у дореволюційний період і до 30-х років ХХ ст. мала у тодішніх вузах загальноосвітній характер при підготовці економістів, істориків, філософів та філологів. Лише з утворенням у 1933 р. в Київському університеті кафедри економічної географії ця функція набула спеціалізованого значення, дещо пізніше також і в інших університетських центрах України.

У довоєнні і післявоєнні роки на **кафедрі економічної географії Київського університету імені Тараса Шевченка** разом з акад. К.Г. Воблими працювали проф. Г.О. Кривченко, доценти К.П. Пяртлі, І.Ф. Мукомель, І.М. Маєргойз, В.Д. Поданчук, Ф.М. Мачихін, І.М. Рибачок, М.О. Хилук та М.Г. Русаков. Після смерті К.Г. Воблого в 1947 р. кафедру очолив доц. К.П. Пяртлі і керував нею до 50-х років. У 40-50-і роки кафедра готувала на стаціонарі 15-20 економіко-географів комплексного профілю, що йшли переважно на викладацьку роботу. У 1956 р. до складу кафедри увійшли доценти О.Т. Діброва і А.Ф. Шолох, ст. викладач В.В. Шийко. Захистивши у 1959 р. докторську дисертацію, завідувачем кафедри став проф. О.Т. Діброва і керував нею до 1973 р. Оцінку різнопланової діяльності проф. О.Т. Діброви здійснили Ю.І. Пітюренко, Є.Й. Шипович та Я.Б. Олійник [6,1]. Головним науково-методичним доробком проф. О.Т. Діброви було друге видання фундаментального навч. посібника “Географія Української РСР” (1958) та підготовка аспірантів. Після захисту кандидатських дисертацій новими членами кафедри стали Ф.І. Дейнеко, М.Д. Пістун, Є.Й. Шипович, В.М. Юрківський, Г.Л. Станкевич, С.С. Мохначук, пізніше Б.П. Яценко, С.І. Ішук, Д.М. Стеченко, М.Я. Мижега. Після захисту докторської дисертації, у жовтні 1975 р. очолив кафедру проф. М.Д. Пістун і керував нею протягом 23 років. У 60-ті роки новим членом кафедри став О.М. Паламарчук.

У 70-80-і рр. співробітниками кафедри були опрацьовані нові спецкурси, на основі більшості з них видані навчальні посібники. Посилились зв'язки кафедри з плановими органами та науково-проектними закладами з районного планування і містобудівництва. Все це дозволило створити нову модель прикладної підготовки економіко-географів, удосконалити зміст виробничих практик. Серед серії навчальних посібників були видані “Экономическая география СССР. Районная часть” (1984), “Экономическая география США” (1978), три посібники з економічної географії зарубіжних країн, “Комплексне територіальне планування” та інші. У 80-і роки членами кафедри стали П.О. Масляк, В.М. Пересекін, Я.Б. Олійник та В.О. Гуцал.

У кінці 80-х — на початку 90-х рр. головним напрямом підготовки соціо-економіко-географів став науково-виробничий, хоча й зберігався і науково-педагогічний. По-новому стали викладатись традиційні дисципліни, появились нові спецкурси. Економіко-географічна спеціалізація набрала статусу спеціальності з двома спеціалізаціями (управління розвитком регіону та економічна і соціальна географія).

У 1990 р. на базі кафедри економічної і соціальної географії було створено нову *кафедру країнознавства і туризму*, яку очолив доц. Б.П. Яценко, її співробітниками стали І.І. Винниченко, О.О. Бейдик, О.О. Любіцева, О.К. Кузьмінська, А.Я. Короткова. Б.П. Яценко, захистивши докторську дисертацію, став професором, а кафедру поповнили О.Ю. Малиновська, В.К. Бабарицька, І.Г. Смирнов. У 2006 р. завідувачем кафедрою стала О.О. Любіцева, докторами географічних наук також стали І.Г. Смирнов та О.О. Бейдик.

На обох кафедрах у 90-х роках було видано ряд оригінальних навчальних посібників – з основ теорії суспільної географії, територіально-виробничих комплексів, вступу до економічної і соціальної географії, управління регіональним розвитком, географії світового господарства, географії релігії тощо.

У 90-х роках співробітниками кафедри стали Н.І. Провотар, В.І. Дорошенко, В.О. Тьорло, дещо пізніше К.В. Мезенцев і В.Б. Шишацький. Протягом 80-90 х років кафедра була базовою у Мінвузі України. У 1995 р. на новостворену кафедру географії України перейшов проф. П.О. Масляк, на якій читає лекції з економічної географії України та методики викладання географії. На початку ХХІ ст. членами кафедри економічної і соціальної географії стали В.М. Матвієнко, С.П. Запотоцький, В.Ф. Пасько, А.М. Мельничук, Л.М. Тиква, дещо пізніше Т.І. Шпарага, Н.В. Корнілова.

У 1998 р. кафедру економічної і соціальної географії очолив проф. Я.Б. Олійник. Її профіль доповнився спеціалізацією з розміщення продуктивних сил і регіональної економіки. На суміжній кафедрі готуються фахівці з менеджменту міжнародного туризму та міжнародних економіко-географічних досліджень. За останні роки на обох кафедрах видано навчальні посібники з суспільно-географічного районування, географії торгівлі та політичної географії.

Нині на обох кафедрах суспільно-географічного профілю географічного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка навчально-педагогічну функцію виконують 23 штатних співробітники, в тому числі 7 докторів наук, професорів і доцентів, 14 кандидатів наук доцентів і асистентів та 4-х осіб навчально-допоміжного персоналу. В складі цих кафедр є науково-дослідна лабораторія з регіональних проблем економіки і політики (зав. каф. канд. економ. наук О.Ю. Кононенко), навчальна лабораторія (зав. каф. канд. геогр. наук Н.М. Матвієнко), діють два навчально-методичні кабінети.

Станом на 1.01.2006 р. на кафедрі економічної та соціальної географії на всіх курсах навчалася 225 студентів, в тому числі 33 випускники з нових спеціалізацій.

З 2005/2006 навчального року на базі географічного факультету створено навчальний Інститут регіонального управління, підприємництва, екологічного менеджменту і туризму із щорічним набором 70 студентів-контрактників.

Навчальний процес на кафедрі економічної

географії з часу її утворення супроводжувався науково-дослідною роботою, яка суттєво активізувалася з утворенням на геолого-географічному факультеті у 1934 р. Науково-дослідного інституту географії. Відділ економічної географії в ньому очолив у довоєнний період канд. геогр. наук І.М. Маєргойз. Було розпочато ґрунтовні дослідження м. Києва, але зібрані матеріали були знищені під час війни. В 1940 р. розпочалась аспірантська підготовка, а в 1941 р. на базі кафедри була проведена перша наукова конференція з географії сільського господарства Української РСР. У 1945 р. економіко-географи відновили свої дослідження. В 1947 р. за редакцією канд. геогр. наук, доц. К.П. Пятлі був завершений авторський варіант “Атласу сільського господарства УРСР”, який включав 120 карт. Авторами цих карт були кандидати географічних наук І.Ф. Мукомель, А.П. Золовський, проф. Г.О. Кривченко. Через повоєнні труднощі атлас не був виданий, його оригінал досі зберігається у фондах кафедри. Доцент К.П. Пятлі опублікував роботу з методології і методики економіко-географічних досліджень зарубіжних країн, видав разом з М. Розенбергом декілька випусків характеристик цих країн. У перші повоєнні роки була захищена лише одна кандидатська дисертація.

У 60-х рр. оновлена кафедра шляхом організації експедиційних досліджень розпочала вивчення виробничо-територіальних комплексів Житомирської, Чернігівської, Київської та Черкаської областей, на їх основі в 70-і рр. були видані дві монографії і два тематичних випуски наукового збірника “Економічна географія”. На 80-і рр. припало вивчення економіко-географічного комплексу м. Києва і трудових зв'язків у цьому місті, видано з цих проблем дві однойменні монографії.

У 90-і рр. поглиблено вивчалися Київський столичний регіон, питання моделювання розвитку Васильківського адміністративного району, географічні основи регіональної політики в Україні, з останньої проблеми видана на початку ХХІ ст. монографія. За останні роки на кафедрі видані праці з менеджменту Київської господарської агломерації та суспільно-географічного прогнозування регіонального розвитку; з останньої проблеми доц. К.В. Мезенцевим захищена докторська дисертація.

Співробітниками кафедри країнознавства і туризму в цей час були здійснені дослідження Японії, рекреаційно-туристських ресурсів України, ринку туристичних послуг світу, суспільно-географічних основ логістики.

При кафедрі економічної і соціальної географії успішно працює науково-дослідна лабораторія з вивчення суспільно-географічних проблем регіонального природокористування.

На базі кафедри економічної географії ще з 60-х рр. минулого сторіччя працює спеціалізована вчена рада із захисту докторських і кандидатських дисертацій зі спеціальності 11.00.02. В 90-х рр. вона отримала право захисту дисертацій зі спеціальності 11.00.11, а за останні роки ще зі спеціальності 11.00.13. Головами спецради у різні роки були професори В.М. Юрківський і М.Д. Пістун, з 2002 р. нею керує проф.

Я.Б. Олійник. Показово, що впродовж лише 1991–2006 рр. у цій спецраді захищено 10 докторських і 18 кандидатських дисертацій співробітниками обох суспільно-географічних кафедр та кафедр інших вузів України.

У 70-х рр. досить успішно працює докторантура і аспірантура зі спеціальності 11.00.02, проводиться стажування науковців-педагогів з інших вузів. З 1966 р. на кафедрі видається науковий збірник “Економічна і соціальна географія” (видано понад 60 випусків), функціонує постійно суспільно-географічний розділ у традиційному “Віснику Київського університету. Географія” (видано 52 випуски).

Провідним навчальним закладом у столиці з підготовки вчителів географії (в тому числі з суспільної географії) є *кафедри економічної та соціальної географії, географії України та краєзнавства* Інституту природничо-географічної освіти та екології **Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова**. Ця підготовка тут мала два періоди: 1) з 1933 до 1956 рр. і 2) з 1975 р. і до нині.

Основу сучасного педуніверситету склав утворений у 1933 р. Київський педагогічний інститут¹⁾ в складі шести факультетів, серед яких був природничо-географічний з двома відділами – біологічним і географічним. Згодом факультет був реорганізований в біолого-хімічний та географічний факультети. Географічний факультет мав дві кафедри – фізичної географії (зав. кафедри доц. А.А. Журавльов) та економічної географії (зав. доц. О.Т. Діброва). Підготовка вчителів географії мала універсальний характер. У 1956 р. цей факультет (разом з історичним) було переведено до Київського державного університету імені Тараса Шевченка.

У 1971 р. підготовку вчителів біології, хімії та географії було відновлено на педагогічному факультеті, який наступного року був перейменований на природничо-географічний. У 1975 р. його кафедру географії було знову поділено на дві – фізичної та економічної і соціальної географії (завідувачі – акад. АН УРСР М.М. Паламарчук, з 1976 р. – проф. Л.М. Корещий, з 1991 р. доцент, згодом проф. В.В. Загородній, з 2004 р. – доц. В.Г. Щабельська).

Співробітниками кафедри економічної і соціальної географії є доценти Т.А. Гринюк, Т.В. Буличева, ст. викладачі Н.М. Дикаренко, Л.М. Онищенко, І.М. Харенко, К.О. Буткалюк. Сумісниками на кафедрі були і є професори А.І. Доценко і М.Д. Пістун, канд. геогр. наук М.В. Григорович, А.А. Мозговий. Навчальний план кафедри включає як традиційні дисципліни педуніверситетів, так і нові конструктивно-географічні. Серед них “Основи конструктивної географії”, “Географія населення і розселення”, “Економічна і політична географія зарубіжних країн”, “Історія і методологія української суспільної географії”, “Рекреаційна географія”, “Маркетингова геогра-

фія”, “Міжнародні транспортні системи”, “Країнознавство і туристичне країнознавство”, “Географія світового господарства”, “Основи промислового і сільськогосподарського виробництва та транспорту”. В науковому відношенні опрацьовуються питання розселення населення, сільської місцевості, географії зарубіжних країн, методики викладання суспільно-географічних дисциплін. Близько 20 випускників-аспірантів захистили дисертації, поповнили викладацький склад своєї кафедри та педвузів міст Луцька, Ніжина, Рівного, Мелітополя і Тернополя, а також Інституту географії НАНУ.

Видано ряд тематичних збірників наукових праць, а з 1999 р. видається фаховий журнал “Географія і сучасність”, ряд тематичних випусків, навчальних і навчально-методичних посібників.

Кафедра творчо співпрацює з Київським міським та обласними інститутами підвищення кваліфікації вчителів, НДІ педагогіки АПН України, з вченими Національної академії наук України, провідними фахівцями споріднених вузів Чехії (Брно) та Польщі (Краків). Успішно працює студентський гурток в складі трьох проблемних груп.

У 1993 р. на базі кафедри економічної і соціальної географії утворено нову кафедру географії України та краєзнавства, якій було передано ряд нормативних курсів. Завідувачем нової кафедри був обраний доц. В.В. Ковтун. Кафедра поглиблено вивчає взаємодію проблем географії України, краєзнавства і туризму.

До складу кафедри входять доктор педагогічних наук, проф. В.В. Обозний, доценти В.А. Дубняк, Р.М. Земледух, Л.В. Паламарчук, ст. викладачі Г.О. Резнікова і В.В. Головкин, зав. лабораторією Л.В. Вовк; за сумісництвом – проф. А.В. Степаненко, ст. викладач Д.О. Ляшенко, викл. Л.В. Дегтярьов, ст. викладачі Л.В. Шандибіна і В.С. Кучеренко.

Кафедра забезпечує викладання таких нормативних дисциплін, як “Фізична та економічна географія України”, “Краєзнавство і туризм”, “Картографія з основами топографії”, “Історія господарства України”, “Теоретичні проблеми сучасної географії”, “Основи геополітики” та інші.

В науковому плані кафедра здійснює методичне і організаційне становлення географо-краєзнавчого напрямку у співпраці педвузу і школи, опрацьовує зміст, методи й організаційні форми шкільної та позакласної краєзнавчо-туристської роботи, а також розробляє проект “Наукові засади техногенно-екологічної безпеки промислового комплексу України та її регіонів”; основи формування особистості спеціаліста в системі вищої географічної освіти, здійснює керівництво секцією “Географія – екологія” Малої академії наук тощо. Співробітниками опубліковано понад 10 навчально-методичних посібників для вищої і загальноосвітньої школи.

Таким чином, обидві кафедри забезпечують суспільно-географічну підготовку вчителів географії (з додатком біології, іноземної мови і практичної психології) та туризму. Станом на 1.01.2006 р. 11 штатних працівників і 4 особи навчально-допоміжного персоналу забезпечували навчання 413 студентів всіх

¹⁾ Його матеріальною і кадровою базою був факультет соціального виховання Київського Вищого інституту народної освіти ім. М. Драгоманова (у 1920–1930 рр.). Цей факультет у 1930–1933 рр. було реорганізовано у Київський інститут Соціального виховання.

курсів і відділів.

На обох кафедрах Інституту створено дві навчально-методичні лабораторії та шість навчально-методичних кабінетів (!), а також чотири науково-дослідні лабораторії. Обсяг державного фінансування на наукову діяльність протягом 2006 р. становив лише 56 тис. грн. Успішно продовжує діяти аспірантура і докторантура, а також спеціалізована вчена рада К 26.053.11 зі спеціальності – “Теорія і методика навчання хімії, біології і географії”.

Великий обсяг навчальної суспільно-географічної роботи виконує **кафедра розміщення продуктивних сил і регіональної економіки Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана** в процесі читання загальноекономічних і суміжних дисциплін: “Розміщення продуктивних сил”, “Регіональна економіка”, “Екологія”, “Безпека життєдіяльності” для студентів восьми факультетів усіх відділів.

На кафедрі працювали і працюють відомі економіко-географи професори І.П. Старовойтенко, А.М. Григор'єв, П.В. Волобой, Ю.І. Пітюренко, кандидати географічних та економічних наук, доценти Л.А. Устинова, І.Т. Бондарук, К.Ф. Коценко, О.Д. Краєвий, Д.Я. Хусаїнов, І.В. Білоконь, О.В. Ольшанська та інші. Серед докторів економічних наук тут нині працюють С.І. Дорогунцов (зав. кафедри), М.А. Хвесик, Т.А. Заєць, Я.Б. Олійник.

Безпосереднім попередником нинішнього університету в радянський період був Інститут народного господарства ім. Д.С. Коротченка, створений у 1920 р. на базі дореволюційного Комерційного інституту, заснованого у 1908 р. У Комерційному інституті у різні роки читали лекції академіки Л.Я. Яснопольський, К.Г. Воблий, професори А.С. Сінявський, Г.О. Кривченко, А.І. Ярошевич, А. Фомін.

У 1930 р. Інститут народного господарства було розподілено на ряд вузів, в тому числі на Київський фінансово-економічний, який у 1960 р. було реорганізовано в Київський інститут народного господарства, який готував фахівців для планово-економічної, обліково-статистичної, фінансово-банкової та управлінської діяльності. Кафедра економічної географії була структурним підрозділом інституту, її завідувачем у ці роки був проф. С.О. Коройд, пізніше І.П. Старовойтенко, А.М. Григор'єв, П.В. Волобой та Л.А. Устинова.

Кафедра економічної географії забезпечувала читання спершу економічної географії України, видала однойменний навчальний посібник; пізніше – курси з розміщення продуктивних сил, а нині – регіональну економіку, основи екології і безпеки життєдіяльності. Колективом кафедри видані навчальні посібники “Розміщення продуктивних сил” (2005) та “Основи екології” для економічних факультетів. Останню свою назву – кафедра регіональної економіки отримала на початку 90-х років минулого століття. В науковому відношенні опрацьовується проблема національної безпеки України у контексті практичного вирішення питання розміщення продуктивних сил за ринкових умов. Кафедра регіональної економіки обслуговує також філію Київського національного університету в

Кривому Розі.

Нині основи регіональної економіки, а також спецкурси з географії зовнішньої і внутрішньої торгівлі викладаються на **кафедрі менеджменту зовнішньоекономічної діяльності Київського національного торгово-економічного університету**. Попередником нинішнього університету був Київський торгово-економічний інститут, утворений у 1966 р. на базі філії Донецького інституту радянської торгівлі. У 1969/1970 навчальному році інститут мав чотири факультети з 21 кафедрою, в тому числі з кафедрою розміщення продуктивних сил, на якій працювали економіко-географи доценти І.К. Гоголан, Є.М. Воронова, Л.В. Гнатюк, В.С. Полухович, В.П. Меженцева, В.І. Дорошенко, І.Г. Смирнов. Нині в складі кафедри є доктори економічних наук А.А. Мазаракі (завідувач), В.П. Гребенник, В.В. Юхименко, кандидати географічних наук Т.І. Шпарага, О.В. Гладкий, ст. викл. Ю.І. Головня та декілька асистентів. Вона обслуговує понад 500 студентів усіх курсів і відділень. Співробітниками кафедри видані навчальні посібники з розміщення виробництва продовольчих і непродовольчих товарів, з географії внутрішньої і зовнішньої торгівлі, ряд навчально-методичних посібників. Нині вони опрацьовують у науковому плані питання регіонального розвитку внутрішньої торгівлі України і проблеми інтеграції України до світового ринку послуг. О.В. Гладкий опублікував монографію “Київська господарська агломерація: досвід регіонального менеджменту” (2005), має ряд статей прикладного та історико-географічного змісту. Т.І. Шпарага опрацьовує проблеми територіальної організації сфери обслуговування, менеджменту торгової діяльності.

Новим осередком навчально-наукової діяльності у Київському вузлі стала **кафедра країнознавства Київського міжнародного університету** (завідувач – д.г.н., проф. Г.В. Балабанов), яка готує фахівців на комерційній основі зі спеціалізації “країнознавство”. Нині в складі кафедри дев'ять штатних співробітників, в тому числі декілька кандидатів географічних наук. Науковці кафедри країнознавства опрацьовують проблему “Суспільно-географічні засади європейської інтеграції України” за рахунок власного бюджету університету.

Суспільні географи високої кваліфікації працюють також в **Університеті податкової служби (м. Ірпінь)**, серед них д.г.н., проф. І.О. Горленко, д.е.н. проф. Г.Г. Старостенко, д.е.н., проф. Л.Л. Тарангул, д.е.н., І.Д. Якушик, що мають базову економіко-географічну освіту. Тут вони викладають як загальноосвітні економічні дисципліни (“Розміщення продуктивних сил”, “Регіональна економіка”), так і спеціальний курс “Оподаткування і регіональний розвиток”, оснований на однойменному монографічному дослідженні (2003). Ще раніше І.О. Горленко і Л.Л. Тарангул видали монографію “Економічні райони України” (1999).

Декілька економіко-географів працювали (д.г.н., проф., н.с. В.А. Поповкін) і нині працюють (к.е.н., ст. н.с. А.П. Павлюк) у **Національному інституті стратегічних досліджень**. Ними були

виконані оригінальні дослідження з проблем рівнів соціально-економічного та екологічного (розвитку) України та економічного районування України. У наші дні колективом інституту видана монографія "Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку" (2005), яка за своїм змістом у значній мірі є суспільно-географічною.

Суспільно-географічну проблематику опрацьовують у Києві *Інститут соціально-економічного розвитку м. Києва, Науково-дослідний економічний інститут при Мінекономіки, Інститут демографічних і соціальних досліджень, Національний інститут міжнародної безпеки, Науково-дослідний центр зайнятості та ринку праці, Київський педагогічний університет ім. М. Драгоманова. Науково-дослідна лабораторія з методики викладання географії Інституту педагогіки АПН.*

Перспективи розвитку суспільно-географічних досліджень у Київському вузлі за умов становлення і подальшого розвитку ринкових відносин будуть пов'язані з розробкою наукових основ раціонального природокористування, соціально-економічного та екологічного розвитку м. Києва і регіонів України, удосконаленням функціонально-територіальної структури людської діяльності в нашій країні та процесу територіального маркетингу і менеджменту, опрацюванням схеми мікрорайонування України, оволодінням сучасними технологіями – все це сприятиме підвищенню конкурентоздатності суспільної географії серед інших наук, зміцненню позицій суспільних географів у сфері управління регіональним розвитком України.

До Столичного макрорегіону СГД належать кафедри економічної і соціальної географії та географії декількох університетів, що територіально і функціонально взаємодіють зі спеціальними установами Київського вузла.

До зони впливу Київського вузла навчально-наукової суспільно-географічної діяльності належить **кафедра економічної та соціальної географії** природничо-географічного факультету **Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського**. Кафедра географії утворена у 1974 році. Кафедра економічної і соціальної географії функціонує з 1992 року. Її очолювали в різні роки кандидати географічних наук, доценти Л.Ц. Масловська, Л.Ф. Жовнір, В.І. Захарченко, а з 2006 року – кандидат педагогічних наук, доцент Н.В. Бірюкова. Станом на 1.01.2007 р. кафедра економічної і соціальної географії у своєму складі мала 8 штатних викладачів, в тому числі доценти, кандидати географічних наук - Л.Ф. Жовнір, Т.В. Панасенко, кандидат педагогічних наук – Н.В. Бірюкова, кандидати географічних наук, асистенти - Г.В. Чернова, Л.М. Кирилюк, старші викладачі – М.С. Стасюк, Л.П. Ковальова, асистент О.Ф. Дзюбенко, два працівники науково-допоміжного персоналу – ст. лаборант І.М. Погребнова, лаборант А.В. Бурлака.

В різний час на кафедрі працювали к.п.н., доцент П.М. Лебедев, старші викладачі К.О. Буткалюк, О.Ф. Ніколаєць, ас. В.М. Книш.

Колектив кафедри здійснює навчально-методичну та виховну роботу зі спеціальності „географія”. Денне відділення у 2006 році закінчили 87 студентів з трьох спеціалізацій: географія і біологія, географія і екологія, географія і основи економіки. На заочному відділенні було підготовлено 53 фахівці зі спеціальності „географія”.

Викладачі кафедри забезпечують викладання таких дисциплін:

– освітньо-кваліфікаційний рівень „бакалавр”: „Вступ до економічної та соціальної географії” (Л.Ф. Жовнір, О.Ф. Дзюбенко); „Економічна і соціальна географія України” (Т.В. Панасенко, О.Ф. Дзюбенко); „Економічна і соціальна географія світу” (Л.Ф. Жовнір, М.С. Стасюк, Г.В. Чернова, Л.М. Кирилюк); „Географія населення” (Т.В. Панасенко); „Техніко-економічні основи виробництва” (М.С. Стасюк); „Шкільний курс географії та методика його викладання” (Н.В. Бірюкова, Л.П. Ковальова, О.Ф. Дзюбенко); „Математичні методи в економіці” (Л.М. Кирилюк); „Загальна теорія статистики” (Л.М. Кирилюк); „Шкільний курс економіки та методика його викладання” (Н.В. Бірюкова, Л.П. Ковальова); „Історична географія господарства” (Л.М. Кирилюк); „Історія географії” (О.Ф. Дзюбенко); „Основи наукових досліджень” (М.С. Стасюк); „Політична географія” (М.С. Стасюк); „Основи педагогічної майстерності” (Н.В. Бірюкова, Л.П. Ковальова);

– освітньо-кваліфікаційний рівень „спеціаліст”: „Основи соціальної географії” (Т.В. Панасенко, Г.В. Чернова); „Україна і світове господарство” (Т.В. Панасенко); „Країнознавство” (Л.Ф. Жовнір); „Комерційна географія” (Н.В. Бірюкова, Л.П. Ковальова); „Географія Вінницької області” (Л.П. Ковальова); „Міжнародні економічні відносини” (Г.В. Чернова); „Економічна статистика” (Л.М. Кирилюк); „Географічні основи ринкової економіки” (Н.В. Бірюкова, Л.П. Ковальова);

– освітньо-кваліфікаційний рівень „магістр”: „Управління регіональним розвитком” (Т.В. Панасенко); „Соціально-економічна картографія” (Т.В. Панасенко); „Інноваційні технології навчання” (Н.В. Бірюкова); „Основні проблеми конструктивної географії” (Л.Ф. Жовнір).

Викладачі кафедри здійснюють керівництво бакалаврськими та магістерськими дипломними роботами.

Працівниками розроблені навчально-методичні комплекси з дисциплін кафедри.

При кафедрі діють 4 навчально-методичні кабінети. У навчальному процесі використовується відеотехніка, комп'ютери. Кафедра проводить комплексну практику зі студентами 4-5 курсів, для проведення якої є необхідне спорядження. Маршрути комплексних практик охоплюють всі регіони України. Викладачі кафедри здійснюють також керівництво педагогічною практикою.

Наукова діяльність кафедри була і залишається вагомим, використовуються надбання, доробки, досвід вчених, які започаткували суспільно-географічне вивчення Вінниччини. Так, зокрема, важливими є дослідження А. Консевича

(1948), І. Єрофєєва (1960), П. Бурдейного і М. Рубіна (1967), вчених відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України (кінець 80-х — перша половина 90-х років ХХ ст.).

Упродовж 1992–2007 років членами кафедри успішно досліджувалися проблеми таких наукових напрямків: 1) функціонування водогосподарського комплексу Вінницької області (Л. Масловська); 2) демогеографічні та соціально-географічні процеси регіону (Т. Панасенко); використання трудових ресурсів та формування регіонального ринку праці (К. Буткалюк); взаємозв'язок розселення і виробництва (М. Стасюк); 3) трансформаційні процеси у промислових територіальних системах (В. Захарченко); 4) агропромислові і соціальні комплекси (Л. Жовнір); 5) галузеві і міжгалузеві комплекси Вінницької області (В. Захарченко, Л. Жовнір); територіально-рекреаційний комплекс Вінниччини (Г. Чернова); 6) інноваційні технології у викладанні географії (Н. Бірюкова, Л. Ковальова, О. Дзюбенко); 7) проблеми раціонального природокористування (Л. Кирилук).

У 2007/2008 роках кафедра працює над темою „Проблеми соціально-економічного розвитку сільських адміністративних районів Вінницької області”.

У 1995 році кафедрою була видана узагальнююча робота – „Населення і господарство Вінницької області” за редакцією Л.Ц. Масловської, у 2004 році – колективна робота „Географія Вінницької області” за редакцією Г.І. Денисика, Л.Ф. Жовнір (разом з кафедрою фізичної географії). Впродовж останніх років на кафедрі була написана монографія В.І. Захарченка „Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України” (2004), на базі якої була захищена докторська дисертація.

У **Вінницькому інституті економіки ТДЕУ** працює кандидат географічних наук, старший викладач І.В. Мартусенко, яка досліджує медичний комплекс Вінницької області.

До складу Столичного макрорегіону суспільно-географічної діяльності відноситься також **кафедра географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя**. Її завідувачами у різні роки були доценти Б.О. Чернов (1987–1988), І.Д. Якушик (1988–1994 та 1997–1998), О.Г. Мордвінов (1994–1997 та 2002), М.О. Барановський (1998–2001, 2003–2007). Нині обов'язки завідувача кафедри виконує доцент О.О. Афоніна.

Кафедра була утворена 1987 року, в її складі працювали і нині працюють кандидати географічних наук, доценти Г.К. Григораш, І.Д. Якушик (тепер доктор економічних наук), О.Г. Мордвінов (тепер доктор наук з державного управління), В.В. Смаль, І.В. Смаль, М.О. Барановський, І.М. Філоненко, О.О. Афоніна та чотири особи навчально-допоміжного персоналу. Вони викладають такі суспільно-географічні дисципліни: основи промислового, сільськогосподарського виробництва та транспорту, географію населення, вступ до економічної та соціальної географії, економічну та соціальну географію світу, економічну та соціальну географію

країн і регіонів світу, соціальну географію України, економічну географію України, рекреаційну географію, краєзнавство, туристично-рекреаційні ресурси світу, туристично-рекреаційні ресурси України.

Ці курси беруть використовувати у підготовці вчителів географії, біології, основ економіки та організаторів туристично-краєзнавчої роботи. Кафедра географії нині має 5 навчально-методичних кабінетів, свою базу навчальних практик. За останні роки викладачами кафедри опубліковано понад 50 навчально-методичних посібників, у т.ч. „Чернігівщина: природа, населення, господарство” (2000), „Ніжинщина” (2004), „Географія населення” (2002), „Економічна та соціальна географія зарубіжних країн. Азія” (2001), „Основи промислового та сільськогосподарського виробництва” (2006), „Економічна та соціальна географія України” (2005).

На базі кафедри 1993 р. було створено науково-дослідну лабораторію з еколого-географічних досліджень, яка нині вже не функціонує. Упродовж кількох років на базі цієї лабораторії виконувалися держбюджетні науково-дослідні теми „Еколого-економічне районування України” (1992–1994) та „Природокористування в народногосподарському комплексі України” (1994–1996). Із 2005 року діє наукова лабораторія туристично-краєзнавчих досліджень (на громадських засадах).

Головною науково-дослідною темою кафедри є соціально-економічні та екологічні проблеми Чернігівщини, яка має два дослідницькі напрямки – рекреаційно-туристичний та регіонально-політичний і розселенський. Зокрема, досліджуються система розселення Чернігівщини, рекреаційний потенціал та територіальна структура туристично-рекреаційного комплексу регіону, території зі спеціальним економічним статусом („Євро регіон «Дніпро»”), сільські проблемні території.

З 2007 р. на кафедрі географії виконується держбюджетна наукова тема „Депресивні аграрні території Полісся: особливості розвитку та санації” (реєстраційний номер 0107U000472), відповідальним виконавцем якої є доцент М.О. Барановський.

За участю кафедри було проведено такі наукові конференції: „Сучасні екологічні проблеми Чернігівської області та шляхи їх вирішення” (1996), „Сучасні екологічні проблеми Українського Полісся та суміжних територій (до 15-річчя аварії на ЧАЕС)” (2001), „Природничі науки на рубежі століть (до 70-річчя природничого факультету)” (2004), „Проблеми депресивних регіонів” (2007).

Колектив кафедри географії, як і увесь Ніжинський університет, завдяки вигідному транспортно-географічному положенню, багатій природі та історії стародавнього міста з його культурно-освітньою, аграрно-торгівельною, архітектурно-сакральною функцією та географічними сторінками, мають великі можливості для здійснення виховного процесу щодо майбутніх вчителів та підростаючого покоління міста.

Серед вузівських підрозділів Черкащини з Київським вузлом СГД взаємодіє **кафедра географії та екології** природничого факультету **Уманського державного педагогічного університету імені**

Павла Тичини. Кафедра нині є випускаючою, готує вчителів географії та магістрів педагогічної освіти – викладачів географії. Її основою була кафедра географії Уманського учительського інституту (зав. М.А. Олійник). Кафедра географії була відновлена у 1993 р., її очолив професор Г.О. Казидуб, а нинішню назву отримала у 1997 р. На початку 2007 р. кафедра стала досить потужною (3 професори, 6 доцентів, 2 ст. викладачі), але фахівців із суспільно-географічною освітою поки що серед них немає.

Крім традиційної педагогічної діяльності, викладачі кафедри ведуть значну науково-дослідну роботу. Проблемною темою для кафедри є формування творчої особистості педагога оновленої національної школи. Для виконання цієї та інших наукових тем створено 2 науково-дослідні лабораторії, зокрема “Екологія і освіта”, діє географічний майданчик, ряд навчальних кабінетів.

Наймолодшим підрозділом Столичного макрорайону є **кафедра географії** природничо-географічного факультету **Переяслав-Хмельницького педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди**. Окремий університет було створено на базі філії Київського педагогічного інституту. Першим деканом і завідувачем кафедри географії є проф. В.О. Чернов.

Суспільно-географічна складова кафедри знаходиться у процесі становлення згідно виконання навчального плану на старших курсах. Базову суспільно-географічну освіту має викладач Л.М. Воловик, аспірантка заочної форми навчання.

Місто Переяслав-Хмельницький є древнім і широко відомим в історії України центром освіти (колегіум) і пам’яток архітектури XVII – XVIII ст. (з 1979 р. історико-архітектурний заповідник) та православія. Місто має можливості для розвитку туризму і проведення виховної роботи.

Література

1. Олійник Я. О.Т. Діброва: Внесок в українську економічну географію // Історія укр. географії. – Тернопіль, 2002. – Вип. 6. – С. 38-40.
2. Пістун М.Д. Костянтин Григорович Воблий – видатний український економіко-географ. – К., 2006. – 34 с.
3. Пістун М.Д., Гуцал В.О., Олійник Я.Б. Ф.О. Туманський – український вчений-географ другої половини 18 ст. // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. – К.: ВГЛ “Обрії”, 2004. – Т. 1. – С. 320-326.
4. Пістун М.Д., Мельниченко Т.Ю. Про організацію Української академії наук та зародження у ній економіко-географічних досліджень в 20-х рр. XX ст. // Український географічний журнал. – 2007. – № 2. – С. 23.
5. Пістун М., Мельниченко Т. Функціонально-територіальні особливості організації суспільно-географічної педагогічної і наукової діяльності в Україні // Історія укр. географії. – Тернопіль, 2007. – Вип. 15. – С. 87-92.
6. Питюрєнко Е.И., Шипович Е.И. Алексей Тимофеевич Діброва // Экономическая и социальная география в СССР: История и современное развитие: Книга для учителя / Т.Е. Губанова. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1987. – С. 374-377.
7. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук (Нарис історії). – К.: Наукова думка, 1993.
8. Руденко В.П. Професор Антін Синявський – подвижник української географії. – К.: КМ “Academia”, 1996. – 404 с.; Професор Антін Синявський / Упорядник В. Руденко. – Чернівці: Рута, 2003. – 240 с.

Стаття надійшла 18.04.2008

Рецензент О. Шаблій

Раритети

УДК 910.1

Володимир Геринович

ПОНЯТТЯ, МЕТА І МЕТОД ГЕОГРАФІЇ

[Друкується за виданням: Геринович В. Поняття, ціль і метода географії // Зб. математ.-природописно-лікар. секції Наукового Тов-ва ім. Шевченка. – Львів, 1919. – Т. XVIII – XIX. Наукова хроніка. – С. 1-19. (Адаптував О. Шаблій).]

У статті висвітлюється історія розвитку географічної науки, починаючи від давньої Греції. Підкреслюється особлива роль німецької національної школи, зокрема праць А. Гумбольдта і К. Риттера. Автор дотримується фізіоцентричної парадигми. Стверджує, що предметом географії є поверхня Землі. Головним завданням науки є розкриття взаємозв'язків явищ на земній поверхні, а пануючим є синтетичний метод. Критично відноситься до загальної географії.

Volodymyr Gerynovych. Conceptions, purpose and methods in geography. *This paper elucidates the history of geographic thought, beginning with ancient Greece. The special role of the German national school, especially the works of Alexander von Humboldt and Carl Ritter, is emphasized. It affirms that the subject of geography is the surface of the earth. The main aim of the subject is the discovery of interrelationships among the phenomena on the earth's surface and synthesis is the prevalent method. A critical stand regarding general geography is taken.*

Ніяка галузь знання не переходила у своїм розвою таких дивних перемін, як географія. Одна із найперших, найстарших наук, яка на якийсь час стала вогнищем і осередком інших багатьох галузей знання посередньо чи безпосередньо з нею з'єднаних, яка в своїй початковій фазі розвитку записала такі імена, як: Анаксимандр, Геродот, Страбон, Ератосфен, Птоломей тратить з упадком старинного світу ґрунт під ногами, починає переходити різні колії життя, хилиться до занепаду. Упадок багатьох інших наук на початку та до кінця майже середньої історичної доби був її ширим товаришем, зазнавала і вона сеї "широї" та "сердечної" опіки, яка хіба не золотими буквами буде записана в історії розвитку людської думки. Часи середніх віків — се період цілковитого застою та занепаду усіх природничих наук; деякі проблески географічних змагань були справді, але вони не могли ніяк розростися, розвинути, стати на ширших самостійних основах. Сі географічні проблески, хоча би взяти під увагу навіть географію Арабів, мали в собі надто мало дійсно географічного тла, щоби мали становити якийсь звичніший етап розвитку сеї науки.

В тім часі, коли під впливом різнорідних чинників зростають гуманістичні науки та стають виразом розумової праці людини, не має географія нічого важнішого записати, вона і далі знаходиться на похилій упадку. Прокляття часу мстилося на тім, що було її суттю, тлом. Занадто природничою була вона, щоби в тих часах могла з'єднати собі "placet"

[бажання. — Ред.] тих, які надавали тон науці; і завдяки тому власне своєму природничому характерови сходять у підсінки, як така перестає існувати. Дивне явище! Навіть часи великого Відродження перейшли для географії безслідно. Попри математичну її частину, яка віджила та відродилася на зразках Птолемея і Ератостена не зроблено майже нічого. Відродження т. зв. Страбонізму годі назвати додатним моментом в розвитку географічних наук. Віджила в новім, середньовічно-фантазійнім одязі історично-описова географія; але лиш віджила, бо не відступила ні на крок від тих освячених класичних взорів, які стали на якийсь час альфою і омегою в науці. Отся тяжка рука гуманістів тяжіла і далі над географією та не давала розтліти тим небагатьом іскоркам, які тут і там показувалися.

А ось ще більш дивне і незрозуміле явище мусить записати історія розвитку географії. Навіть часи великих відкриттів не могли її воскресити, її часи для географії зібрали стільки матеріялу, поширили тим самим її дотеперішній овид, її часи, від яких географія найбільше могла сподіватися. Пляма загального напрямку надто була сильна, тяжіла над усім, що лиш носило на собі характер природописности, намагалася вкривати усі галузі знання оперті на природничих основах.

Вряди-годи даються чути тут і там голоси, які новим оком глядять на розвій наук, на потреби суспільности. Се лиш Incida intervatiа серед тої

душної атмосфери, яка втискалася все і всюди. Гуманісти знали лише людину, більш нічого не хотіли знати, ніщо не підходило під їх інтерес. Сей, у свій час модний, а всевладно пануючий напрям, покоров собі усе інше, зморозив не раз і не одно прозябаюче життя. На сім зискала лиш астрономія, яку всетаки плекано, яка опісля в особах таких індивідуальностей, як Копернік, Кеплер, Ньютон знайшла великих подвижників. Математична частина географії відділилася від неї, знаходить серед астрономів гідних репрезентантів, тоді як фізична, оскільки її у той час можна тим іменем назвати, коротає свій вік, опутана напрямком та ідеями гуманістів. Оповідання про народи, замешкуючі далекі краї, не раз видумані картини незнаних земель, обчислювання рік, гір та різних місцевин, отсе тогочасна географія. Про природу краю, географічні явища та їх взаємини ніхто не згадував.

Серед тої хаотичности та застою на полі розвитку географічних наук записує історія розвитку людської думки виступ Варена. Його погляди, уміщені в творі *Geographia generalis* (1650) є великим етапом у розвитку географічної думки, снопом ясного світла, киненим у затемнене тло географічних понять. Його погляд так чужий сучасним та давним, нагадує нам мимохіть новіші часи, коли усуваючи гуманістичні інкрустації, стараємося глядіти на науку географії з фізичного становища. Се був *lux in tenebris* [промінь світла в темноті. — *Ред.*]: і власне тому голос його був ізольований, призабутий скоро, майже непо-мічений перейшов ряди суспільности, а автор, якого не без рації звемо батьком фізичної географії, не залишив ні одного духовного нащадка, якому би в завіщанню позіставив своє духовне добро, свій новітний погляд на завдання географії. Середо-вище було ще завелике, засильне, завідпорне, аби міг був постати вилам у сій гранітній скелі; в суспільности починають лунати лише ізольовані голоси, певних рішучих мало, віра в догми ще надто сильна, суспільність надто обережна, щоби дозволити собі на небезпечні “екстраваганції”. Ось тому ще на якийсь час пішли погляди Варена в непам’ять; вони були загеніяльні, щоби може не піти у своїм розвитку тим тяжким шляхом, яким доводилося ходити багатьом.

Вісімнадцяте століття записане в історії розвитку природничих наук золотими буквами; далекі подо-рожі давали змогу поширити географічний світогляд, пізнати цілий ряд явищ, про які в Європу доходили ледве перетворені відгомони, переконалися на місці, що сі чудеса далеких країв, якими кормили Європу гуманісти, були в пере-важній частині творами буйної фантазії їх авторів, аніж дійсними картинами явищ природи. Із тих визначних подорожних, праці яких кинули стільки нового у вузенький географічний горизонт тогочасної суспільности, спростували не одно, а навчили багато, зацікавили та заохотили іти шляхом їх дослідів, згадаємо Форстера (його подорож навколо світу, відбута в літах 1772–1775, вийшла друком 1778 року), Палласа (подорож до різних провінцій Російської імперії, спостереження, під час подорожі до полудневої Росії 1796 і 1805), Соссіра й інших; не можна на сім місці, обговорюючи розвій географії як природописної науки, поминути імена таких велетів, як Монтеस्क’є (*Esprit des Lois*, 1745), Вольтера (*Essai sur les Moeurs et l’Esprit des Nations*, 1756), Руссо, Цімммермана (*Geographische Geschichte des Menschen*

und der allgemein verbreiteten vierfüssigen Tiere, 1780), Біффона (*Historie naturelle de l’homme*, 1749), Каймеса (*Sketches of the History of Man*, 1774), Канта (*Von den verschiedenen Rassen des Menschen*, 1775) й інших, які нібито своїми поглядами і працями безпосередньо збагатили скарбницю географічної науки, нібито посередньо, вплинувши своїми ідеями на суспільність в тім напрямку, що вона прориває зв’язки давньої традиції і з більшим заінтересуванням звертається до природничих наук. Се вже був очевидний зиск свободної думки взагалі, а тим самим і географії. Заанімовані описами згаданих подорожуючих ідуть в їх сліди другі, ширшає овид географії, більшає інтерес до призабутої науки.

І суспільність пробудилася до життя. Бачимо серед неї поважну дозу застанови, більше критицизму, ніж недавно ще перед тим. Глядіти починає вона на прояви природи і життя під новим, відмінним давнішому кутком, а сей кут чи не найкращий прояв тих духовних ево- і революцій, того духового стану, на який по довгих та дивних переходах стала суспільність.

Серед тої і такої власне суспільности на переломі 18 і 19 століття виринула думка сотворити правдиву науку географії, надати їй відповідні основи, зробити її одноцільною, сотворити єдність і цілість із тих дробин, які довго блукали ізольовані, та знаходили захист між іншими науками, часто-густо з географією не маючи нічого спільного.

Для такого завдання — зреформувати науку географії — піднялося двоє людей, імена яких, незалежно як ми тепер дивимось чи будемо дивитися у майбутньому на науку географії, зістануть завжди епохальними в історії розвитку сеї галузі знання.

Тими людьми були: Олександр Гумбольдт і Карл Ріттер. Люди зовсім відмінних поглядів, скажемо два антиподи з огляду на свої погляди на сю частину знання, яку мали зреформувати, вивести із хаосу фантазійних блукань, для якої намагалися поставити основи на майбутнє. Перший відомий подорожник, знавець природничих наук, знаменитий на свій час геолог, астроном, ботанік, зоолог, кліматолог, гео-морфолог, другий — кімнатний учений, історик, філософ. Перший — самостійний у своїх головних ідеях, другий — натура хитка, улягаюча постороннім впливам. Гумбольдт і Ріттер — вихованці двох відмінних середовищ, два бігуни [полюси. — *Ред.*] з огляду на принципи поглядів; але оба люди світлі, працьовиті, обрामовані, яких або яким рівних не багато мали тодішні часи.

Гумбольдт пізнав природу сам, глядів і умів глядіти на неї власними очима, пі-знавав її прояви, генетичною ниткою в’язав їх разом в одну цілість, а дивлячись так на природу, бачив сю величну єдність у стислім з’єднанні усього разом з усіма подробицями. Набравши теоретичних відомостей, вибирається в далеку подорож, обсервує, досліджує, зважає усе, що тиснулося до його змислів, з тим, що набув теоретично. Не скоро дійшов Гумбольдт до того, чим прислужився географії, поки пізнав обопільну дію усіх явищ, їх сталу, взаємну залежність, ідучи далі тим шляхом охоплює єдність у нерозривному зв’язку явищ, входячи якнайдалше в їх генезу.

Ріттер — се міль книжкова, кімнатний учений, історик і філософ, без сумніву, рішучо більше, ніж природник. Природою зацікавився лише як побічним предметом остільки, оскільки вона входила в гру його

властивого предмету історії; вплив зір в історичні явища і його героя людину, в ній став видіти усе, садинок вісь біля якої і для якої усе пересувається поруч, різноманітними картинами. Серед натовпу важких проблем шукає Ріттер причин, намагається знайти та нагородити певну кількість мотивів, аби трактоване явище не вийшло слабо, блідо, не виглядало на образ ні звідси, ні звідси кинений апаратом на екран. Сі мотиви знайшов Ріттер у природі; у географії знайшов сей причинний принцип так могутній і видний, що ніяк не може бути поза нашою увагою. Для цього досліджує сю природу Ріттер, підкреслює сей зв'язок природи з людиною крок за кроком, накреслює виразно середовища, перепроводжує задумане консеквентно, логічно. Лиш один великий не до дарування промах. Досліджувати прояви природи не для неї, лише для людини, крутитися їй цілій біля осі — людини, тоді, коли вона є її частиною, а її вплив домінуючий, пляма нестерта, всевічна. Принцип причинности звернув виключно в напрямок між природою і людиною, бачив в природі вогнище життя людини, а в її явищах — челядь для її послуг. Тут виразно виринає телеологічна основа у поглядах Ріттера, тут лежить великий промах та початок зла на майбутнє, тут сильно посковзнувся невіемансипований ще із гуманістичних фантаз-магорій, будь-що-будь небуденний в історії розвитку географічної думки учений. Влучно малює один із сучасних географів діяльність Ріттера: “Ціла природа, — говорить він, — стає у нього на послуги людини, з географії сотворив він проповідальницю для теологічної телеології”.

Отсе коротка силуетка діяльності тих, яким на переломі двох століть довелося доконати реформи географії. Чи їх погляди і праця доконали сего великого завдання, а ними голошені засади стали останнім словом в історії розвитку географії? Ні! Ні один, ні другий в сій kwestії не сказали останнього слова, ані Гумбольдт, ні Ріттер не зреформували її дефінітивно, вони розпочали лише добу великих реформ, перший у більшій, другий у меншій мірі.

Гумбольдт з'єднав географічні науки, влучив їх зовсім до географії, а їй надав прикмету універсальної науки, кут, під яким дивився на сю науку, був завеликий; Ріттер задивлювався на неї із зовсім иншого становища; кут його бачення був вузький, горизонт надто обмежений, ще до того прищеплений антропоцентричний момент.

Годі однак відмовити в заслугах як одному, так і другому. Гумбольдт, як зазначено вище, досліджував кожне явище зосібна, всесторонній його ум не полишив ні одно географічне, геологічне чи астрономічне явище на боці, але все трактував рівно зі званою йому рутиною. В сім власне, що усі ті явища знайшли в особі Гумбольдта доброго дослідника, значення його виступу велике. Він став батьком цілого ряду галузей фізичної географії, навчив кидати величні географічні картини, з'єднувати усе те, що серед них бачить наше око, причинною ниткою в одну органічну цілість. Праці Гумбольдта не могли залишитися без відгону, перейти непомітно. Вони стали сильним поштовхом до діяльності для таких людей як Бух, Ляйель та інші, завдяки яким фізична географія стала на поважний рівень розвитку.

Спадщина Ріттера набагато менша. Безперечно і велика його заслуга в тім, що вніс добру дозу природничих моментів в офіційну науку географії, якої був садиноким репрезентантом на той час у

Німеччині, та що поклав тривкі основи під антропогеографію. Однак шкода, якої заподіяв Ріттер географії, була наразі більша, ніж користь. Головно вплинув на се його авторитет, бо він як садинок офіційна повага надавав тон, і з яким найбільше числилися. Ріттер сотворив школу, а ріттерівці переповідали в різних модуляціях погляди свого учителя, ширили телеологічні принципи, нехтували садинокістю географії, підводячи її під омофор гуманістичних наук. Того роду трактування географії не могло нікого зогріти до студій на сім полі, школа ріттерівська раз у раз маліла, а по смерті її творця усунено садинок катедру географії у Німеччині, яку власне займав Ріттер.

Заслугою Гумбольдта і Ріттера було те, що підкреслили вони виразно і рішучо причинний зв'язок між географічними явищами, перший більше, всесторонніше, ґрунтовніше, ніж другий.

Чи сотворили вони оба садинокільну науку географії? Чи з'єднали комплекс географічних наук в одну цілість? Застановімося над тим.

Гумбольдт досліджував усяке явище, яке пересувалося перед його очима, застановлявся над кожним зосібна, на свій час всесторонньо описував його прояви, вдивлявся глибоко в його генезу, а все те поєднував вузлом причинности з иншими явищами, які рівно ж находили в нім доброго дослідника, і з тих усіх явищ, досліджуваних під зглядом їх генези, що, так скажемо, далеко аж до споду, творив Гумбольдт цілісність, яка охоплювала цілий світ, космос. Полишаємо на боці надто широкий горизонт бачення Гумбольдтових поглядів, се на тім місці момент меншої ваги, а запитаймо себе: чи детальніше трактування кожного явища зосібна належить до суті географії чи до її елементів. Якщо воно становить суть її інтегральних частин, то не може становити властивого, основного прояву цілої географії; якщо ж знову зачислимо їх усіх до неї, то що буде із ними так званими, але зле названими помічними галузями, як інакше деколи звемо — посестрами географії? *Tertium non datur*. Треба згодитися на одне. Або зарахувати усі ті так звані посестри до географії без-посередньо та не вважати кожну зокрема садинокістю наукою, або усунути їх на підрядне супроти географії становище, надати відповідну назву, що відповідає тому становищу (найкраще б назвати елементами географії), а географії садинок надати домінуючу, начальну роль. Обійняти обсягом географії усі її т. зв. помічні галузі ніяк не можна із-за багатьох причин. Їх забагато, вони завеликі, зашироко виявлені. Якщо ми з них сотворили величну будову, то її детальність не могла би бути обійнята оком однієї людини. Скажемо, ся будова була би заважка кількісно, а не величиною. Аж проситься побільшити цеголки, складаючи її цілість. Далі так звані помічні науки нині занадто уже садинокітні, більша їх частина нині вже так сильно урізноманітнена, що самі творять осібні сонця для своїх систем, щоби далися поєднати рівнобіжній методою і становищем науки. А хоч би і так сталося, то чи таке поєднання було би чимсь иншим як конгломератом рівнорядних наук? Поєднання зовсім не природне, товариство, здається, зовсім не пожадане в науці. Залишається залишити помічні науки їх самим, дати їм садинокільну волю урізноманітнення, бо сего вимагає добро науки, а географії залишити що иншого. Вложити в її завдання

обов'язок опиратися на дослідях т. зв. помічних географічних наук, лучити, в'язати поодинокі явища наче ланки ланцюга в одну цілісність. Коли зважимо, що попередня дорога створення єдності географії є можлива, то згодиться мусимо на сю останню.

Чи тим шляхом ішов Гумбольдт? Його метод був інший. Він намагався сотворити одноцільний колос, обробляв до сего потрібне, а часом і непотрібне, сотворив величну будівлю, яку за його часів було тяжко обійняти думкою. Власне задля його завеликого розміру, як також задля детальності в трактуванні кожного явища проба Гумбольдта не могла вдатися. Величезна куля була змушена під впливом дедалі збільшуваного матеріалу лопнути, нові досліді замість її зміцнювати, розривали: катастрофа мусила наступити, як не вчора, то нині. Розмір кулі був замалий, щоби помістити у ній стільки матеріалу, а творець її не відчував може, що його стільки знайдеться. Стіни ліплені були звичайним кітом [клеєм. — *Ред.*], тому й розлетілися. Залишилися гарно оброблені частини, кожна для себе, а нам залишається записати в історії розвитку географії широко закреслений та, на жаль, невдалий проєкт Гумбольдта, як і се, що став засновником кліматології, географії рослин, геоморфології, що багато зробив для зоології, геології, астрономії, ботаніки.

Про Ріттера годі тут згадувати. Змагання його в сім напрямку не було; загалом ішов він в розріз з поглядами, які мали на меті сотворити одноцільну та самостійну науку географії.

Географія не могла піти засадничо ні слідами одного, ні другого.

Сталося найгірше, як лише могло статися; географія почала прихилитися в сторону свого упадку, до Ріттера, якого становище було сильне, ідеї якого на якийсь час стали пануючими в науковім світі. Ріттер витворив цілу школу, а перші його учні переповідали ідеї учителя, складали сухі, часом банальні підручники, нецікаві ні змістом, ні формою з мінімальною вартістю порівняно з творами самого Ріттера. Із смертю Ріттера, авторитет якого підтримував його географію і школу, знеохочення до географії стало так велике, що не бачимо ні одного самостійного ученого на сім полі, а німецькі університети опинилися без катедри географії.

Серед того занепаду географічної думки пробився один світлий промінь, якого поминати не можемо: а тим більше, що погляд сего ученого відбігає далеко від йому попередних та ілюструє сі здорові зерна думок на завдань географії, які прикриті тут і там проявлялися, не викликаючи ніяких наслідків серед пануючої струї. Се голос Фребля, який бачить у географії науку наскрізь природничу, завданням якої є досліджувати зв'язок явищ Землі. На жаль, сей модерний погляд на географію проминув без відгону.

По довгім застою в розвитку географії виринає близько 70-х років минулого [XIX. — *Ред.*] століття двоє людей, які вложили поважний жмуток трудів в область географічних дослідів та причинилися до подальшого прояснення пекучого питання, яке мало рішити майбутні завдання та методи географії. Застановлятися над тою квестією [питанням. — *Ред.*] стало необхідністю. Належало вияснити питання обсягу географії; чи йти слідами широких горизонтів Космосу, пропонованого Гумбольдтом, чи обмежитися до ріттерівської вузькості, зрезигнувати з

географії як самостійної науки та трактувати її лише як помічну науку історії. Географія очікувала ясного і рішучого уточнення та здефініювання, про що дотепер так якби ніхто докладно не висловився, очікувала рішення на питання: чи їй бути конгломератом географічних наук, всім і нічим, як дотепер, та евентуально, яке їй буде становище супроти т. зв. наук помічних. Побачимо, що ще довгі часи мусили минути, поки її квестії знайшли остаточне рішення; завеликі вони та замноговажні, здається, були, щоби можна було скоро їх розв'язати.

На арену географічних досліджень виступає двоє людей: Пешель і Кірхгоф. Полишимо на боці їх багатоцінну діяльність на полі географічних досліджень, а згадаємо про їх становище супроти завдань та методів географії. Становище Пешеля не відбігало від ріттерівського становища; його заслуга, і для того нотуємо його виступ, полягає в тім, що він виступив проти школи Ріттера, яка відбігла далеко від ідей свого учителя та керував погляди на властивий шлях того, який був його духовним провідником. Пешель, вихований не школою, а творами Ріттера, перейнявся його поглядами, став його духовним спадкоємцем. Видно се із його становища на завдання географії, яке виповів у своїм творі: *Abhandlungen zur Erd- und Völkerkunde*¹. На сторінці 452 говорить, що: Метою географії (її називає *Erdkunde*) є ніщо інше як виказати залежність людини від природи місцевини її замешкання (*von der physischen Beschaffenheit des Wohnortes*) і вплив законів природи у великих історичних подіях. У своїм другім творі, виданім два роки пізніше, висловлюється подібно², і, як Ріттер, бачить ціль географії в дослідженні її, не для неї самої, лиш як історичної науки. Однак, широкий горизонт знання та освіти Пешеля вказали йому з часом прорвати ті нитки, які в'язали його з ідеями Ріттера. Починає вважати географію наукою також природописною, маркуючи її також як історичну. Дещо далше від нього іде в поглядах на завдання і ціль географії йому сучасний Кірхгоф. Географію називає він уже наукою природописною, але тут проявляється ще вплив ріттерівських ідей з інтегральною складовою, історичною частиною. Радикальним наскрізь мусимо назвати виступ Зупана, який у спеціальній розвідці (*Über Begriff und Inhalt der geographischen Wissenschaft und die Grenzen ihres Gebietes*) висловлюється о географії вже як о науці чисто природничій. Оце його слова: географія, як вже звучить саме її ім'я, є наукою про Землю; а як така є вона природописною, а не історичною [суспільною. — *Ред.*].

Сі слова так природні та самозрозумілі у нинішніх часах були важним моментом в історії розвою географічної думки тоді, коли були опубліковані. Люди проломано. Зупан розкував остаточні ті кайдани, які заподіяли науці стільки шкоди. Оце наслідки авторитетної гегемонії, яка спочивала в руках Ріттера. Якби таким був Гумбольдт, іншими шляхами та скоршою ходою пішов би розв'ій географії.

Зініційований Зупаном розрив викликав пригожий ґрунт під географічну діяльність, знайшов щирих співробітників, голосних учених на

¹ Том I. — 1878.

² *Europäische Staatenkunde*. — Липськ, 1880. — Т. I. Вступ. — С. VII.

географічному полі. Із них на першій місці покласти мусимо Ріхтгофена — незрівняного автора “Китаю”. Заслуга його не обмежується тим, що всюди підкреслює він природописність географії і працює в тім дусі; вона у дечому іншому ще велика. Він підняв се здорове зерно, яке залишив Гумбольдт і Ріттер, а саме взаємини між явищами природи та прищепив його там, де належало. Сю причинну основу застосував до усіх географічних явищ, перевів сі ідеї в практику, в своїх цінних творах. У сей спосіб дає директиву, як вести географічні досліді, під яким кутом глядіти на географічні явища. Праці Ріхтгофена³, в яких він подав методи географічних досліджень, стали основними в сій галузі знання, і не помилимося, коли скажемо, що вони витворили нову школу, якій географія має завдячити високий свій рівень розвитку. Ще в одному лежить велика вага виступу сего визначного репрезентанта географічної думки. Він обмежив і усталив обсяг діяльності географії. Стягнув її із тих високих небесних котурнів виключно на поверхню Землі, справив на властивий шлях сферу Гумбольдтової діяльності, та вказав, що поверхня Землі — се одинокі місце географічних досліджень.

Часи останніх десятиліть попереднього століття аж до нинішніх днів незвичайно багаті на визначні географічні сили, цілий ряд епохальних праць таких авторів, як Пенк, Гінтер, Зіс [Зюсс. — *Ред.*], Вагнер, Гайм, Герлянд, Ратцель, Ляпаран та інші є важливим доказом актуальности географічного знання, визначного значення географії серед інших наук, тріумфальним походом природничої думки серед перестарілого баласту традиційної гуманістики.

Помимо сего однак, що географія так розрослася, а її репрезентанти стільки праць положили, щоби прояснити та дослідити чимало її явищ, бачимо великий хаос у поглядах на її завдання, а дефініцій географії стільки, скільки працівників на сім полі. Таким конгломератом, яким була географія давніше, таким залишилася до нинішнього дня; намножилося стільки “географій” серед неї, що саме не знати, де шукати її властиву. Маємо їх цілий ряд, кожна так звана географічна наука має назву географія; де знаходиться властива вона, годі зміркувати. Щоби продемонструвати наглядно сей хаотичний стан поглядів на сю квестію та вказати, що се пекуче питання донині було не розв’язане, наведемо декілька поглядів визначніших працівників на полі географії.

Автор знаменитого підручника (*Lehrbuch der Geographie*) в одному зі своїх творів (*Bericht über die Entwicklung der Methodik der Erdkunde. Geographisches Jahrbuch. VIII. — Gotha, 1881*) так каже: у своїй нинішній стадії розвитку не є географія одноцільною наукою, а радше комплексом географічних наук⁴. Герлянд приміром (*Die wissenschaftliche Aufgabe der Geographie, ihre Methode und ihre Stellung im praktischen Leben. Beiträge zur Geophysik I. — Stuttgart, 1887*) домагається вилучення людини з географії, ніби вона не була частиною сего, чим займатися повинна власне вона. Сам Ріхтгофен, великий реформатор географії не має ясно вираженої думки, на її завдання та становище супроти помічних її наук. У його творі (*Aufgaben und Methoden der*

Geographie. — Липськ [Ляйпціг. — *Ред.*], 1885) стрічаємо поділ географії на три “головні” частини, а чим саме є “властива” географія сего автор ясно не говорить. Неясним назвати мусимо становище в сій квестії тої міри ученого, що Пенк. У недавно виданій праці (*Die Physiographie als Physiogeographie. — Leipzig, 1905*) називає науку про природу поверхні Землі (Фізіогеографію) частиною географії. Подальші його слова виказують сильну децентралізаційну її конгломератність. Географія — се його подальші слова — се матірня наука, від якої відлучилися численні частини як поодинокі науки, щоби вскорі виділитися в самостійні галузі знання⁵. Отсе характеристика стану поглядів на завдання географії висловлена устами її найповажнішого речника у році 1905!

Зацитую ще один голос у трактованій нами квестії, а саме голос Степана Рудницького. Справою завдання і методи та станом географії займається він у своїй (згаданій, на жаль, мовчки в нашій літературі) розвідці “Нинішня географія”. — Львів, 1905. Признаюся, що, читаючи певні місця, які відносяться до завдань географії, виніс я враження, наче би автор боявся поставити ясну дефініцію географії. Знаходимо там такі звороти: “яке є ество географії, не є так легко означити. В нинішніх часах усі галузі науки такі розширилися та поглибилися, а zarazом увійшли в так тісні зв’язки між собою, що означити ество і завдання кожної з них і відграничити її часто від інших, споріднених є річчю дуже важкою”⁶ або: “Земля як цілість, а спеціально її поверхня — се предмет географії”⁷, або знову: “географія представляє, логічно беручи, галузь астрофізики”⁸. Потім, по таких острожних, звіддалі дотикаючих окреслень географії приступає Рудницький до поділу її на частини та до метод і відносин її до інших наук, що стоять з нею в більшим або меншим контакті.

Справою методи і завдань географії займався в останніх часах теж Геттнер, який свої погляди висловив у трьох важливих статтях, з котрих одна (*Grundbegriffe und Grundsätze der physischen Geographie // Geographisches Zeitschrift. — IX*) вийшла 1903 року, друга (*Neue Äusserungen über Wesen und Aufgaben der Geographie // Geographisches Zeitschrift. VI*) у 1900, а третя (*Das Wesen und die Methoden der Geographie // Geographisches Zeitschrift. — XI*) в році 1905. Найцікавішою для нашої квестії стаття остання. У ній власне дефініює географію як хорологічну науку про поверхню Землі. Географія не обмежується на ніяку ограничену царину природи або духа, вона простирається на усі горизонти і форми явищ, які виступають на поверхні Землі⁹. Ось тут найкраще із усіх дотеперішних географів замаркував Геттнер характер географії. Він представив її як науку одноцільну універсальну *sui generis* та усунув неясності, які ще на ній тяжіли. В практиці не пішов Геттнер шляхом своїх ідей; в одній із своїх останніх праць (*Der Geographische Einteilung der Erdoberfläche // Geographisches Zeitschrift, 1908*) притримуються ще перестарілих засад. За важливий внесок в область розвитку географічної думки належить піднести се, що автор стисло зв’язав людину з географією. Він —

⁵ І. с. — С. 1.

⁶ І. с. — Львів, 1905. — С. 10.

⁷ І. с. — С. 11.

⁸ І. с. — С. 11.

⁹ І. с. — С. 553.

³ *Aufgaben und Methoden der heutigen Geographie. — 1885. Führer für Forschungsreisende. — 1886.*

⁴ І. с. — С. 544.

говорить Банзе — не знав ані природописної, ані антропологічної географії; він знав її лише одну. Отся єдність і одноцільність географії се хиба найкращий момент у його діяльності.

Що лиш можна закинути Геттнерові то се, що він замало рішучий, замало точний у визначенні географії аж до її деталей. Виглядає, наче би вагався із своїми думками, та боявся брати цілковитий розбрат з дотеперішними традиціями. Діло було, скажу, уже майже викінчене; чекало на того, який би його вигладив, ошліфував остаточно там, де сего вимагала потреба, та додав тут і там дещо, щоби згармонізувати цілість.

Ось тому вважаю виступ Е. Банзе важливим та дуже пожаданим моментом в історії розвою квестії: метода, завдання і ціль географії. Праця ся зацінна, щоби поминути її мовчанкою, а не присвятити їй більше місця¹⁰.

Автор підкреслює значення виступу Геттнера, уважає його замало ще виеманси-пованим із давньої традиційності, видить в нім дитину Sturm i Drang періоду в історії розвитку географії.

Banse, як видно із його змагань, хоче іти слідами традицій, не тих офіціальних, але тих геніальних, та ізольованих одиниць, голоси яких прогомоніли без відгону, перейшли в забуття, не звернули на себе належної уваги. Ми згадали попередньо один голос в сій квестії¹¹. Їх було більше. В році 1873 оголосив Ruge працю (Über das Verhältniss der Erdkunde zu den verwandten Wissenschaften. Program der Annenrealschule. — Dresden, 1873), в якій делікатно говорить про єдність і суцільність географії та суть її ділання. Ціль її — отсе його слова — лежить в пов'язанню поодиноких галузей науки, в захопленню (Auffassung) ділання цілості. Другий призабутий голос Marth'a (Begriff, Ziel und Methode der Geographie. — Berlin, 1877) дефініює географію як геософію або хорософію. Англісець Man¹² бачить в географії науку о взаємнім відношенні об'єктів різних наук.

Переїнятий тим філософічним свого роду розумінням географії хоче Банзе перевести в сім напрямку остаточно реформи. За найважливі точки вважає створити з географії науку строго моністичну, захвати засаду, що мета стоїть понад матеріалом, окреслити обсяг її діяльності.

Почнемо від останнього. Квестія обсягу географії була предметом цілої полеміки; рішив її остаточно Ріхтгофен, який ограничив його до поверхні Землі. Однак, і так окреслене се поняття незвичайно широке; тому на сю тему ніколи не перестає дискусія: де вона починається, а де закінчується, серед яких явищ зупиняється її діяльність, а починається діяльність інших наук. На сю тему записувано цілі сторінки; важено кожний момент, щоби питання поставити ясно, справедливо; справа надто важлива, щоби її ґрунтовно не передискутувати; що більше, відносини географії до інших наук се квестія предмету її самої; що більше се питання її існування. Учені шукали початкових і

кінцевих ліній, яких годі було віднайти, бо так географія з одної, а інші науки — з другої сторони, втискалися неухватними нюансами, більшими або меншими затоками обопільно в свої обсяги діяльності, а швидкий зріст споріднених з географією наук почав випиратися, відбирати ґрунт, яким вона колись володіла, а деколи так сильно атакувати, що доводилося географії не раз підписати капітуляцію. В інтересі, отже, загроженої самостійності географії, належало перевести якнайточніше відмежування між географією з одної та геологією, історією, геофізикою і т. д. — з другої сторони. Однак, помимо усього, помимо найкращої волі географів мусіли вони з того зрезигнувати та рішитися на заяву, що цілковите відмежування науки, репрезентантами якої вони були, від тої або другої є неможливе. Ся квестія, яка становить ґрунт науки, надає їй ціхи [рис. — *Ред.*] самостійності, не може залишитися в стадії невирішеній, із нею доконче треба скінчити. Сю проблему розв'язує Банзе ось як: лиш се, — говорить він, — що дійсно бачить фізичне око людське, належить до географії¹³. Атмосфера, покривало земне і що є між ними, — отсе терен географічних досліджень. То, що є поза тим, географію не обходить.

У чім же полягають завдання географії, що є суттю і ціллю сеї науки? Досліджування кожного явища зосібна для нього самого, скрупульозно збирати деталі, щоби кожне явище виступило найясніше із цілим рядом своїх деталей — се до географії не належить. Географічні дослідження, — говорить в іншій місці Банзе, — полягають не в студіях над кожним предметом для нього самого зосібна, лише в сполучі (Verschweissung) найменше двох явищ в один образ. Або інакше: суть географії полягає на обопільно діючих взаєминах географічних явищ. Буде тих явищ більше, то із них буде мусила географія створити образ їх взаємної залежності. Географ мусить трактувати усе те, що знаходиться на терені діяльності його науки; але лише те, що в'яжеться причинним вузлом з іншими явищами. Те усе мусить увійти до сего ланцюга, який є географічним образом, стати його одною частиною, ланкою, сплестись із цілостю в одно. В усім сплетенню, полученню (Verkettung), — зазначимо мимоходом, — лежить метод географії. Таке становище так зрозумілої географії кидає світло на сі взаємини до так званих помічних наук. Різняться вони засадничо методою. Науки т. зв. помічні займаються певними царинами, досліджують їх для них самих, а праця їх — се детальна монографія, вивчаюча основно окреслений ними терен. Таких помічних наук серед терену діяльності географії багато, вони складають досліди, кожна із своєї царини. Географія не входить в їх деталі, вона бере ними трактоване явище як цілісність, шукає ниток, та в'яже одне явище з іншим і т. д. Усе, що лиш не є ізольоване, мусить бути трактоване географією. Цікавий приклад на се, що повинно входити в географічний образ, подає нам згаданий автор: дитяча забавка або товчок до грівів можуть бути так само важливі, як ґрунт якоїсь території. Вони маркують взаємини, які впливають на напрямок промислу убогого гірського села.

Щоби сповнити своє завдання, мусить географ відповісти на декілька головних питань, а відповіді на них дадуть географічний образ даної території чи

¹⁰ Banse E. Geographie. Petermanns geographische Mitteilungen. — Gotha, 1912. Зошити за січень, лютий і март. З картою.

¹¹ Погляд Фребля з року 1836.

¹² Proceedings of the Royal Geographical Society. — 1879.

¹³ Banse E. I. c. — С. 72.

місцевини. Ними, за Банзим, є такі: 1. Де? Відповідь на це питання повинна окреслити точно географічне положення якоїсь території; 2. У якому зв'язку і для чого? Тут треба подати взаємини з оточенням трактованої частини і її генетичну сторону. Наступне питання 3. Отже: відповідь дуже скомплікована; із географічних даних належить поробити конклюдії [висновки. — *Ред.*], які відносяться до усіх географічних явищ: кліматичних, гідрографічних, рослинно- і звірино-географічних як також і ант ропо-географічних. У пов'язанні цих трьох кардинальних питань лежить завдання, ціль і метода географії.

Так ось в геософічній смислі географія не може входити в колізію з іншими науками; вона стоїть не побіч них, лиш понад ними. Інші її горизонти та завдання підносять її до становища класу знання. Науки, із якими зустрічається географія на одному видноколі, ділять і розрізняють сей виднокіл, ідуть далеко до його якнайбільш детального розгляду, затемнюючи тим самим його єдність; їх діяльність децентралізаційна. Географія навпаки. Нема ніякої науки, — каже Банзе, — яка би із тих оточує її сотворила будівлю. Вона діє в дусі централізаційному, стремить до витворення образу, обмеженого її межами. Так зрозуміла географія носить на собі філософську пляму.

А сей філософський кут бачення, який стремить до витворення загального погляду на стан даної території, метою якого лиш одно, надає географії моністичний характер. Вона є *par excellence* [чудовою. — *Ред.*] такою й іншою не може бути. Її цілком є пізнати середовище, подати геософічний екстракт якоїсь частини Землі чи її цілої. Се *milieu* [середовище. — *Ред.*] може бути лиш одне. Погляди на географію, як науку дуалістичного характеру належать уже до історії, і їм уже на географічний виднокіл не повернутися. Географія, як така, не є і не може бути наукою прикладною (*angewandte*), за яку уважано її давніше, не признаючи ні її самостійності, ні чистоти.

В географії склався погляд, що поділ географії на так звану загальну і описову є необхідністю. Сего погляду держаться ще визначні географи. Географія описова або спеціальна, найчистішою формою якої є т. зв. хорографія, що, як висловлюється Ріхтгофен, має метою подати повну суму реального знання, яке стосується якогось земного простору. Сама собою хорографія суха, але об'єктивна; се збір матеріялу і нічого більше. Пануючою методою у хорографії є синтетична метода. В інший спосіб представляє нам географічний матеріял “друга” географія — т. зв. загальна або з огляду на її метод аналітичний. Опирається на хорографічний матеріял цілої Землі, розважає його під поглядом морфологічним, гіологічним, динамічним і генетичним, враховує не випадкову, але тривкі характеристичні цілі, виказує їх взаємну залежність та відкриває нам загальні закони, яким улягає Земля із тим усім, що на ній знаходиться. Ще в інший спосіб представляє нам географічні явища т. зв. хорологія. Послугується вона еkleктичним синтетично-аналітичним методом; значить поступає і як хорографія, і як географія загальна. Побіч хорографічного матеріялу чваниться хорологія тим, що схоплює загальнопануючі закони, і се надає їй інтересу, життя.

Поминаємо тут хорографію, яка чогось географічного має в собі дуже мало, а займемося становищем т. зв. загальної географії, розберемо, яку роль відіграє вона супроти хорографії та інших наук. Із хорографії бере матеріял і обробляє се, що є

предметом дослідів інших наук. Значить, може вигідно обмежитися до зібрання того, що дадуть їй самі науки спеціальні. Іншими словами скажемо: перепоидає вже раз основне сказане; стає надпрограмовим, часом непотрібним баластом. Можна тут говорити про педагогічну вартість т. зв. загальної географії; багато учених обстоюють за тим та підкреслюють її роль пропедевтичну. Запитаймо себе: чи вартніший є матеріял з першої чи з другої руки. Відповідь може бути лиш одна. Не вистачає географові прочитати хоча й би і як знаменитий підручник загальної географії, щоби був достатньо підготовлений до самостійних географічних дослідів. Він мусить звернутися до джерел, пізнати основно те, що потрібне, а тоді доперва праця його принесе дійсний пожиток. Нещастям у нас є, що знання підручника т. зв. загальної географії дає патент на “географа”, а він із своїми відомостями, наче ся блудна вівця, не зробить ні кроку самостійного. З огляду на се уважаю педагогічну вартість т. зв. загальної географії надто проблематичною, недостатньою, до сповнення так важкого завдання.

Треба признати, що т. зв. загальна географія виконувала неабияку роль в історії розвитку географічної думки. Вона була тою авангардою, яка стримувала на собі напір зростаючих інших наук, була тим, чим географія довгий час рятувала свою самостійність. А коли з часом інші науки почали входити в її обсяг діяльності та зайняли його, взяла вона їх усіх під свій “загальний” омофор, щоби лиш врятувати бодай тінь самостійності географії.

З огляду на се т. зв. загальна географія була може колись потрібна; тоді, коли завдання географії не були ясно з'ясовані. Коли ж се сталося, коли географія як така не “боїться ні напорів, ні ударів, ні займу поля діяльності, можна т. зв. загальну географію залишити її судьбі. Банзе зве її зозулиним яйцем у географії; вона розриває її органічну цілість, дуалізує її з природи моністичну пляму. Ось тому завершує він: геть її з географії¹⁴.

Залишається хорологія. Її так характеризує Рудницький: у нинішній географії стоїть вона в центрі географічної роботи. Вона вивела описову географію на нові дороги і тепер працюють географи всіх країв над хорологічним описом цілого земного глоба. Тому що хорологія є в своїм естві еkleктична, утерлися вже деякі звичаєві правила, що належить узгляднювати в хорологічним підручнику, а чого ні. Найважливішим загальноприйнятим звичаєвим законом є вибирати із всестороннього опису даного земного простору головню ті дані, що найліпше ілюструють динамічні та генетичні відносини географічних предметів і явищ сего простору¹⁵.

Ми додамо: хорологія в чисто геософічній розумінні отсе географія. Називати її інакше нема потреби. Вона надто освячена традицією аби заступати її іншою. Географія як така чисто моністична, з питомим методом є лиш одна. На частини її ділити не можна; лише регіональний момент може бути її дільником. Невластивою і недопустимою є назва т. зв. наук географічних, помічних чи посестр географії. Географія є супроти них чимсь надрядним, а вони можуть бути лише її елементами.

¹⁴ Banse E. I. — С. 54.

¹⁵ Рудницький. I. — С. 27.

Крає- і країнознавство

УДК 911 (1 – 22) (477.53)

Олександр Федій

СІЛЬСЬКЕ РОЗСЕЛЕННЯ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Розглядаються особливості становлення сільських поселень Полтавщини протягом всієї історії формування території регіону та розкриваються чинники розселенського процесу.

Olexandr Fedyi. Village settling of Poltava region: historical and geographical assay. *The subject of this assay is to review the peculiarities of Poltava region during the whole history of formation on the territory of the region and to open the factors of the settling's process.*

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Історичний підхід один з головних аспектів дослідження розселення населення по території. Його кінцевою метою є не просто створення картини розселення минулих часів, а відображення історичної обумовленості багатьох рис сучасних поселень, виявлення закономірностей поселенського процесу, прогнозування подальшого розвитку поселенської мережі на основі вивчення динаміки елементів розселення. Розселення населення надзвичайно складне та багатогранне явище, яке розвивається протягом тривалого історичного періоду під впливом природно-географічних та соціально-економічних чинників. У науковій літературі з географії термін “розселення” використовується як процес послідовного поширення населення по території, так і результат цього процесу у вигляді сукупності населених пунктів [4; 5; 6; 8; 14]. З цього визначення випливає необхідність розглядати розселення та утворені поселення в їх історичному розвитку. Як зазначив В.П. Круль, якщо вести мову про поселення без попереднього аналізу заселенських процесів, то це відірве сам результат від вияву його динаміки [9, с. 186].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження розселення населення, зокрема сільського, в історичному вимірі відображені у основному у роботах істориків, етнографів [7; 11; 15]. У них характеризуються виникнення сільських поселень, основні риси сільського будівництва та планувальної організації поселень, особливості традицій та культури сільських жителів минулих часів тощо. Для географів традиційним є аналіз впливу чинників на розселення населення, вивчення типів поселень і форм розселення. Так, С.А. Ковальов, вказуючи на важливість історичного підходу в географічних

дослідженнях, виділяв типи поселень, одним з яких є генетичний [8, с. 35, 60]. В.В. Покшишевський підкреслював історичний розвиток поселень через необхідність дослідження взаємовпливу розміщення населення та виробництва [14, с. 10]. Вивчення сільських поселень у невідривному зв'язку із процесами заселеності досліджуваних територій розкрито у роботах А.І. Алексєєва [4], В.І. Федосєєва [16], а В.П. Круль [9] вважає, що поселення є похідною заселенсько-розселенських процесів, їхнім матеріальним виміром. У зв'язку з ідеями вдосконалення адміністративно-територіального устрою країни, збереження традицій та ментальності українського народу в роботах А.І. Доценка [5; 6], Я.Б. Олійника, А.В. Степаненка [10] пропонується відродження та збереження історичних форм розселення в сільській місцевості у вигляді містечок, хуторів тощо, коріння яких закладено у далекому історичному минулому.

Мета даної статті полягає у відтворенні ходу поселенського процесу сільського розселення в Полтавській області та аналізі чинників історичного минулого. Саме сільські поселення стали початком освоєння території, а їх становлення постійно вступало у протиріччя з тенденціями розвитку суспільства, які проявлялися в досягненнях у науці, впливі технічного прогресу на умови праці, відпочинку та побут сільського населення, вдосконаленні територіального устрою.

Виклад основного матеріалу. Територія Полтавщини в різні часи була заселена скіфами, сарматами, антами, входила до складу Київської Русі, була місцем кочування хозар, печенігів, половців, монголо-татар, перебувала у складі Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої, становила важливу складову частину держави Богдана

Хмельницького, поступово вписувалася у правову й адміністративну систему Російської імперії та СРСР. Усі ці події по-різному впливали на характер розселення населення, типи поселень, їх місце в системі розселення. Пройшовши тернистий шлях свого розвитку, одні сільські поселення перетворилися на сучасні міста, інші – зазнали незначних змін щодо свого статусу в системі розселення або зникли з географічної карти взагалі.

Під терміном “Полтавщина” мається на увазі вся територія, яка свого часу входила до складу Полтавської губернії. За твердженнями істориків, першовитоки історії нашого краю сягають часів первіснообщинного ладу. Першими поселеннями можна вважати мисливські стійбища, стоянки, які споруджували на підвищених ділянках берегів річок, уздовж малих річок, в ярах та балках. Вони об’єднували 25-40 осіб для тимчасового ведення господарства, мисливства, рибальства – основного роду заняття населення того часу. На Полтавщині відомі до двох десятків місцезнаходжень пізньопалеолітичної епохи на узбережжі Дніпра, в басейнах Орелі, середньої та нижньої Ворскли, Псла, нижньої Сули, зокрема у Щемилівському кар’єрі під Полтавою, Лубнах та їх околицях, селах Липовому, Шушвалівці, Мозолівці, Кагамлику на Дніпрі. Пом’якшення клімату та поступове зволоження у кінці XVI-X ст. до н. е. призвело до збільшення числа постійних поселень. Якщо раніше обжитими були узбережжя річок, то за доби пізньої бронзи людина освоїла широкі простори лісостепу, придатні для землеробства. З’являються землеробсько-тваринницькі господарства, які розташовувалися “кущами” – в околицях сучасних Котельви, Решетилівки, Полтави.

Скіфська епоха (V-IV ст. до Р. Хр.) залишила на Полтавщині слід у вигляді яскравого явища – формування, становлення та розквіту перших великих поселенських центрів – городищ. Серед найвідоміших осередків ремесла та торгівлі цієї епохи було Більське городище, розташоване у межиріччі Ворскли та Псла в межах сучасного села Більськ.

Посушливість клімату, зміна напрямів торгових шляхів спонукали глобальні процеси міграції на території Європи. На початку доби раннього середньовіччя (V-VII ст.) Полтавщина опиняється в зоні етнічного самоутвердження і великого розселення слов’ян. На річках Полтавщини відома ціла низка селищ: біля села Глинське, в історичному центрі Полтави, у селищах Старі та Нові Санжари на Ворсклі, у селах Книшівці, Броварки, Сарах на Пслі, у селі Лукім’я на Сулі. За часів Київської Русі (XI ст.) поселення продовжили своє існування, а їх поселенська структура являла собою ешеловану оборону. Вона передбачала будівництво поселень вздовж високих берегів річок на відстані візуального контролю та доступності вогняної сигналізації (12-25 км) з неукріпленими поселеннями між ними [13; 15].

Після монголо-татарського панування у XIII ст. спустошені населені пункти довелося відбудовувати неодноразово. Населення Полтавщини повільно зростало за рахунок переселення північних слов’ян.

З’являються нові поселення у вигляді міст-фортець: Полтава, Опішня, Великі Будища, Більськ, Гебердеїв Ріг (сучасне село Келеберда), Керменчик (сучасний Кременчук), Градизьк. У цей період виникає поділ населення на п’ять станів, одним з яких є селяни, або “господарські люди”. Селяни на князівських та приватних землях виділялися навіть в межах міст, що підкреслює основний рід заняття населення того часу. Поза міськими територіями хутірська форма розселення стає чи не основною [15, с. 46-49].

Через постійні набіги монголо-татар колись заселений край з численними містами-фортецями та городищами на кінець XV ст. знову став малолюдним, а з карти Полтавщини зникла більшість поселень. Лісові та водні ресурси, родючі ґрунти та багатий тваринний світ приваблювали населення довколишніх територій, що призвело до нового відродження Полтавщини та її заселення. Спочатку поселення мали тимчасовий характер: взимку населення перебувало у захищених містах Правобережжя, а решту часу займалося мисливством, рибальством на Лівобережжі – території сучасної Полтавської області. Таке заняття мало назву “уходів”, а поселення існували як пасіки-хутори. Але поступово “уходники” закладали собі на островах річок, у балках і ярах зимовища, хутори, пасіки, “отчини”. Інтенсивне суспільне життя почало пульсувати у другій половині XVI ст. Саме в цей період основою землеволодіння стає козацький хутір – окрема садиба чи кілька садиб поза великими поселеннями, які могли переростати у велике землеволодіння. Внаслідок козацької колонізації виникли сучасні районні центри: Велика Багачка, Диканька, Зіньків, Шишаки; села: Покровська Багачка, Ковалі, Устивиця, Матяшівка, Гаркушенці, Зубівка, Хомутець та інші. Освоєння краю продовжувалося за рахунок створення слобід – поселень селян, які втікали від польського панства (у них надавалися пільги у сплаті податків на 20-30 років) та монастирів – поселень ченців, найвідомішим з них залишається і на сьогоднішній день Мгарський. Значну роль у розвитку поселень Полтавщини відігравали торги, ярмарки, ремесла та промисли. Так, Полтавщина того часу займала перше місце по виробництву селітри, важливим компонентом якої був поташ. Для виварювання поташу з трав’яного чи деревного попелу в лісі, степу закладалися спеціальні будівлі – буди. Поодинокі поселення з таким промислом перетворювалися на великі центри суспільного життя, а назви сіл збереглися до сьогодні, наприклад, Великі Будища, Малі Будища, Лютенські Будища тощо. З 1648 року розпочинається активне заселення порожніх земель не лише в межиріччі Сули-Псла-Ворскли, а й Ворскли-Орілі, в результаті чого виникає велика кількість сільських поселень та значно розростаються вже існуючі населені пункти – Старі та Нові Санжари, Білики, Кобеляки тощо [1; 13; 15].

Починаючи з кінця XVII ст. на Полтавщині відбувалися постійні перетворення щодо адміністративно-територіального устрою, змінювався склад території, що, безумовно, відображалось на характері розселення населення. Чисельність населення регіону

зростала, Полтавщина перетворювалася на густо-заселений регіон (таблиця № 2) з різноманітними типами поселень. На час утворення Полтавської губернії 9 березня 1802 року її площа становила 46 603,16 км², що у 1,6 раза більше сучасної Полтавської області за рахунок територій суміжних областей. Крім 15 повітів, у її межах розташовувалися два заштатних міста (Градизьк і Глинськ), один посад (Крюків), 82 містечка, 722 села, 1137 селищ і велика кількість хуторів, які мальовничо розташовувалися біля підніжжя пагорбів, в балках, на узбережжях водойм [15, с. 126]. За іншими джерелами [11, с. 177-181], крім вказаних типів поселень, ще виділялися “деревні”, слободи, слобідки, сільця (таблиця № 1). Із досліджених Л.В. Падалко 1 553 сільських поселень губернії [13, с. 205-220] 333 відображали у назві особливості рельєфу, водойм, рослинного світу території, наприклад, Байрак, Глибокий Яр, Лиман, Комиші тощо. Це свідчить про виключне значення природного середовища у формуванні поселенської структури сільської місцевості у XVIII-XIX ст. Селами називалися поселення з церквами (що й відрізняло їх від “деревні”), які мали порівняно

велику кількість мешканців. Великі села зі зручним географічним положенням могли перетворитися на містечка. Статус містечка отримували поселення, які мали кілька церков і влаштовували ярмарки, а торгівля велася в постійних крамницях. До таких населених пунктів Полтавщини належали сучасні Решетилівка, Старі та Нові Санжари, Куземин, Опішня, Великі Будища, Веприк, Лютенська, Рашівка, Сенча, Курінька, Вороньки, Чорнухи, а також Мачухи, Диканька тощо. Слобода, слобідка, хутір відображали історичні особливості заселення території, розташовувалися відособлено від великих поселень і мали невелику кількість населення. У соціально-економічному відношенні Полтавщина традиційно залишалася сільськогосподарською, а за розмірами та ступенем поширення дрібних селянських господарств вона посідала перше місце в Україні. В 1859 році селяни складали більше 80 % населення регіону і входили навіть до соціальної групи міських низів. На чисельність сільських поселень значно вплинула реформа 1861 року, за якою селяни перестали бути власністю поміщиків і перетворилися на основних заробітчан міст та містечок.

Таблиця 1

Типи поселень Полтавського повіту на 1801 рік

Тип поселення	Кількість поселень	Чисельність населення, осіб	Назва поселення та чисельність населення, осіб
Місто	2	понад 3 000	Полтава (3 789), Костянтинград (3 200)
Містечко	3	понад 3 000	Решетилівка (6 398), Нові Санжари (4 609), Старі Санжари (3 817)
Село	61	до 1 000	Найбільші села: Івонченці (1 072), Нижні Млини (1 147), Жуки (1 561), Мачухи (1 809), Диканька (2 178), Карлівка (2 275)
“Деревня”	193	до 100	велика кількість
Сільце	1	до 10	Софіїно (9)
Слобода	24	понад 20	Вакуленці (56), Макухівка (43)
Слобідка	2	понад 10	Живиловка (14), Залісейна (17)
Хутір	165	до 10	велика кількість

Таблиця 2

Чисельність населення Полтавщини

Рік	Чисельність населення, осіб
1764	955 670
1802	1 343 029
1845	1 636 317
1859	1 762 564
1900	2 939 579
1916	3 583 474

З початком радянського періоду на сільське розселення, його чисельність, співвідношення міського та сільського населення, перерозподіл трудових ресурсів вплинули індустріалізація, колективізація сільського господарства, “розселяння” селян-

ства, голод 1932-1933 років. Загальнодемографічні втрати в період 1926-1939 років становили близько мільйона осіб. Низка адміністративно-територіальних реформ була завершена 22 вересня 1937 року створенням Полтавської області, але експерименти з

об'єднання, укрупненню сільських населених пунктів продовжувалися. Радгоспна та колгоспна форми господарювання поступово витісняли дрібнотоварні форми, а значить, у майбутньому на знищення була приречена хутірська форма розселення. Станом на 1938 рік в області існувало 52 радгоспи, 2 518 колгоспів, які об'єднували 369 524 селянських господарства, що становило рівень колективізації 95,8 % [15, с. 255]. Під час німецької окупації село черговий раз відчувало експлуатацію пануючої влади, і як в результат – більшість населених пунктів були виснажені, спустошені та зруйновані.

У післявоєнний період радянською владою було зроблено чимало корисного для відродження села. Але політика щодо сільської місцевості у 60-70-і роки заклала основу занепаду села, який продовжується й сьогодні. 1 000 з 1 904 дрібних населених пунктів Полтавщини у 1965 році були віднесені до неперспективних. На практиці це означало, що в цих селах не будували магазинів, шкіл, лікарень тощо. Вони поступово порожніли, а влада знімала з обліку колись багатолюдні населені пункти. В період з 1946 року до 2005 року як елементи адміністративно-територіального поділу були ліквідовані 1 543

поселення (таблиця 3) [2]. Протягом 60-х років з метою позбавлення однакових назв сіл близько 70 сільських населених пунктів Полтавської області були перейменовані без урахування історії. Таким чином були ліквідовані не тільки топоніми, які склалися історично й існували протягом сотень років, а відбулася морально-психологічна руйнація поселень. Станом на 1 січня 1965 року загальна чисельність мешканців Полтавщини складала 1 673 000 осіб, з них у сільській місцевості проживало 1 080 000 осіб (64,5 %). Через 20 років, станом на 1 січня 1986 року, в області нараховувалося 1 722 400 осіб, з них сільське становило вже 770 800 осіб (44,7 %) [15, с. 323]. Таким чином за два десятиліття загальна кількість мешканців зросла всього на 2,9 %, тоді як сільське населення скоротилося на 28,7 %. Інша причина депопуляції полягала в міграції молоді до міст. Основними причинами міграції сільського населення були виїзд на заробітки до міст та покращення умов життя. Оскільки виїзд був інтенсивним, він зумовив соціальний занепад села, створив кризову демографічну ситуацію і дефіцит трудового потенціалу.

Таблиця 3

Кількість ліквідованих сільських поселень за період 1946-2005 рр.

Період, роки	Кількість ліквідованих поселень
1946-1960	636
1960-1965	462
1965-1968	51
1968-1978	230
1978-2002	151
2002-2005	13

Рис. 1. Динаміка чисельності сільського населення Полтавської області

Економічні та соціальні процеси, що відбулися в країні протягом 90-х років, спричинили до

поглиблення проблем соціально-економічного розвитку сільської місцевості, зокрема це стосується

подальшого зменшення кількості сільських населених пунктів та скорочення чисельності населення в них. Чисельність наявного населення Полтавської області станом на початок 2005 року становила 1 572 500 осіб, з яких 636 900 осіб (40,5 %) проживало у сільській місцевості [3]. З моменту попереднього перепису (1989 рік) область втратила 126 300 осіб сільського населення (рис. 1). В області нараховувалося 1 827 сільських поселень, у 33 з яких (1,8 % від загальної кількості) зовсім не було населення, але вони не зняті з обліку. Всі сільські поселення об'єднані в один тип – село, що не відповідає їх різноманітності та потребам на практиці. Фактично на карті Полтавщини існує 136 дрібних населених пунктів, які мають назви як і найближчі великі села. Наприклад, три Хільківки (Хорольський район) – одне велике та два дрібних на околицях, чотири Якимових (Великобагачанський район) – одне велике та три дрібних навколо. За чисельністю населення, географічним положенням вони мають всі ознаки хутора. Тенденція зняття з обліку подібних поселень на фоні зменшення чисельності сільського населення продовжується.

Висновки. Розглядаючи процеси розселення за всю історію формування Полтавщини, можна виявити ряд особливостей виникнення сільських населених

пунктів, їх становлення в минулому та розвиток сьогодні. Головним чинником розселення населення протягом тривалого періоду було природне середовище, яке визначало зручність умов життя населення, захищеність від стихійних лих та ворожих нападів, можливість ведення господарства, особливості забудови та планувальної структури поселень. Дрібні поселення на Полтавщині як форма розселення мають глибоке історичне коріння і можуть розглядатися як зразок фермерського типу господарювання. За радянської доби сільське розселення зазнало найбільшою мірою негативного впливу державної політики, за якої укрупнення поселень та заселення населення були пріоритетом. Незважаючи на визнання такого ставлення до сільської місцевості помилковим, “інерційний ефект” колективізації, укрупнення на Полтавщині продовжується й на сучасному етапі. Але історичний підхід до проблем сільського розселення дозволяє констатувати, що в історії заселення та становлення населених пунктів Полтавщини спостерігаються чіткі цикли – від “падіння” до “піднесення”. У такому випадку, оптимізму додає той факт, що за кризою у сільській місцевості повинна наступити фаза пожвавлення з новими якісними характеристиками, пов'язана з активізацією функціональних особливостей села.

Література

1. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648-1941 pp.): Довідник з історії адміністративно-територіального поділу. Частина I. / Упорядники В.Н. Жук, З.М. Суховська – Полтава: Департамент поліграфії ПП “ЕНТ”, 2002. – 205 с.
2. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1942-2002 pp.): Довідник з історії адміністративно-територіального поділу. Частина II. / Упорядники В.Н. Жук, З.М. Суховська – Полтава: Полтавський літератор, 2002. – 367 с.
3. Адміністративно-територіальний поділ та чисельність населення Полтавської області станом на 1 січня 2005 року. Статистичний збірник. – Полтава, 2005. – 51 с.
4. Алексеев А.И. Многоликая деревня: (население и территория). – М.: Мысль, 1990. – 266 с.
5. Доценко А.І. Адміністративно-територіальний устрій та розселення в Україні. – К.: РВПС України НАН України, 2003. – 63 с.
6. Доценко А.І. Регіональне розселення: проблеми та перспективи. – К.: Наукова думка, 1994. – 195 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область / За ред. В.Г. Ткаченка. – К.: Харківська книж. фабрика ім. Фрунзе, 1967. – 1027 с.
8. Ковалёв С.А. Сельское расселение (географическое исследование). – М.: Издательство Московского университета, 1963. – 371 с.
9. Круль В.П. Ретроспективна географія поселень Західної України: Монографія. – Чернівці: Рута, 2004. – 382 с.
10. Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Соціальний розвиток села і територій сільського типу: Навч. посібник. – К.: ВГЛ Обрії, 2003. – 128 с.
11. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / Відп. редактор П.С. Сохань. – К.: Наукова думка, 1997. – 277 с.
12. Павловський И. Описание городов Полтавской губернии и их окрестностей 1810 года: Архивный материал // Труды Полтавской уч. арх. Комиссии. Вып. 15. – Полтава, 1917. – С. 24-103.
13. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и её заселение. – Полтава, 1914. – 238 с.
14. Покшышевский В.В. География населения СССР. Экономико-географические очерки. – М.: Просвещение, 1971. – 174 с.
15. Полтавщина: Історичний нарис / Б.В. Год, К.М. Мироненко, В.Н. Жук та ін. – Полтава: Дивосвіт, 2005. – 592 с.
16. Федосеев В.И. Сельское население региона. – М.: Мысль, 1986. – 144 с.

Стаття надійшла 12.09.2007

Рецензент Я. Жупанський

ОСНОВНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ МАЛИХ МІСТ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ (РЕТРОСПЕКТИВА ТА НОВЕ ПОЗИЦІЮВАННЯ)

Розглянуто роль історичних, природних та соціально-економічних чинників на формування та розвиток малих міст Житомирської області. Проаналізовано роль новітніх чинників визначено напрями розвитку малих міст як опорного каркасу області. Простежено зміну чинників протягом історичного періоду та їх трансформацію в умовах ринкових перетворень.

Svitlana Petruk. Basic pre-conditions and factors of development of small cities of Zhitomir region (retrospective view and new positioning). *The role of historical, natural and socio-economic factors is considered on forming and development of small cities of Zhitomir region. The role of the newest factors is analysed directions of development of small cities as strong framework of area are defined. The change of factors during historical period and their transformation in the conditions of market transformations are analized.*

Формування поселенської мережі Житомирської області і зокрема малих міст – складний і довготривалий процес. Впродовж історичного розвитку території чинники, які впливали на виникнення та розвиток населених пунктів, змінювалися, що спричинило подальшу їх еволюцію. Для виявлення тенденцій розвитку малих міст, їх подальшої ролі в системі розселення і господарської області, а також перспектив соціально-економічного зростання важливими є дослідження чинників, що зумовили формування поселенської мережі. Одні з них із плином часу втрачали свої містоутворюючі функції, інші змінювали характер впливу, згодом з'явилися нові чинники, що спричинили подальший розвиток населених пунктів. Деякі з них продовжують свій вплив дотепер.

Питанням розвитку міст, дослідження містоформувальних функцій, впливу різних чинників на поселенську мережу займалися багато науковці. Вагомий внесок зробили Лаппо Г.М., Маєргойз І.М., Загородній В.В., Пітюренко Ю.І., Фашевський М.І., Джаман В.О., Доценко А.І. та ін. Щодо Житомирської області то тут найбільші напрацювання з питань розвитку поселенської мережі і зокрема міст зробили такі вчені, як Григорович М.В., Костриця М.Ю., Круль В.П., Студінський В.А., Студінська Г.Я та інші. Однак проблеми розвитку малих міст, дослідження передумов та чинників їх розвитку завжди залишаються актуальними. Вони є індикаторами, що віддзеркалюють процеси, які відбуваються у господарському розвитку області, зайнятості населення, соціально-демографічній сфері, екологічній ситуації. Дослідження та оцінка природних, історичних, соціально-економічних передумов і чинників розвитку малих міст, їх нове позиціонування в умовах суспільних трансформацій і глобалізаційних процесів є важливим підґрунтям для визначення напрямів подальшого розвитку малих міст, їх утвердження як опорного каркасу області.

Велику роль у становленні та розвитку малих міст Житомирської області відіграли внутрішні ресурси території, умови, що спричинили найбільш

раціональне розташування поселень. До таких умов слід віднести економіко-географічне положення області, транспортні умови, наявність природних (мінеральних, лісових, водних, земельних) ресурсів, що є первинною основою формування населених пунктів [8].

Важливу роль у формування поселенської мережі відіграв історичний чинник. Житомирська область – територія давнього заселення, історична місцевість, яка знаходилася на перетині торгівельних шляхів з Азії до Європи і входила до складу таких етнічних земель, як Волинь і Київщина. Завдяки цьому формувалася давня система населених пунктів, які виникали спочатку як фортеці і були стратегічними пунктами в оборонній системі довкола місць проживання. Згодом у них почали концентруватися ремесла і торгівля. Ці населенні пункти поступово перетворилися на міста, з часом економічні центри території [2,4].

Такими історичними містами Житомирської області є Овруч, Малин, Радомишль, Коростишів, Андрушівка. Овруч згадується з X ст. під назвою Вруч на березі річки Норин. Малин заснований у XI ст. на березі річки Ірша. Перші згадки про Радомишль відносяться до 1150 року із назвою Мік-місто (Мічеськ), у XVI – XVII ст. воно перейменовано на Радомишль. Про місто Коростишів згадується з 1499 р. як місто на березі річки Тетерів. Місто Андрушівка відоме з XVII ст. як поселення на березі річки Гуїва. Селище Кам'яний Брід стало відоме завдяки ювелірному промислу. Таким чином значна частина міст Житомирської області є історичними, і це має велике значення для визначення перспектив їх розвитку, зважаючи на актуальність нині туристичної діяльності [5, 2].

Значний вплив на формування малих міст Житомирської області мали природні чинники – рельєф, клімат, лісові, земельні, мінеральні ресурси. У поєднанні з особливостями історичного розвитку вони відіграли вирішальну роль у формуванні системи розселення. Вплив рельєфу, зокрема його рівнинність, близькість ґрунтових вод, позначився на

розташуванні поселень на підвищених, вододільних ділянках, розмірах населених пунктів, особливостях заселення. У лісостеповій частині населені пункти розміщувалися переважно в долинах рік, у пониззі рельєфу. На Поліссі поселення розташовувалися на підвищених ділянках [3]. Згодом значна частина поселень виникла у пограничних перехідних смугах між зоною мішаних лісів та лісостепом, а також поблизу річок [6]. Так виникли міста Романів, Чуднів, Корнин та найбільше місто області – Житомир. Основні контури розселення склалися у XIV-XV ст.

Лісові масиви меншою мірою вплинули на формування міст, оскільки вони знаходилися у поліській, більш заболоченій частині області.

Особливо великий вплив на формування системи поселень і зокрема малих міст області справило видобування мінеральних ресурсів. Це стосується таких міст, як Житомир, Коростишів, Олевськ, Новоград-Волинський, Баранівка, Любар та ін. Згодом промисловість будівельних матеріалів, яка розвинулася на базі багатих мінеральних ресурсів, стала важливим містоформуючим чинником. Це зокрема стосується таких міст, як Нова Борова, Діброва, Дружба, Новоозерянка, Головине, Гранітне, Першотравневе. В подальшому ця галузь отримала експортне спрямування, і цим посилювався розвиток малих міст. Видобування інших видів корисних копалин, зокрема рудної та нерудної сировини, зумовило виникнення нових населених пунктів та розвиток на їх основі малих міст. До них відносяться Першотравневе, яке у 1936 р. було засноване видобувниками кварцитів, та Іршанськ, засноване у 1953 р. геологами, що видобували титан. На базі одного з них збудований гірничозбагачувальний комбінат [2].

Завдяки видобуванню мінерально-сировинних ресурсів розширилася галузева структура таких міст, як Коростишів та Андрушівка, поблизу яких ведеться видобуток бурого вугілля. Володарськ-Волинський став важливим центром видобування коштовного каміння (кварцит, кварц, аметист, топаз, гірський криштал, опал, агат, кальцедон).

Наявність на території Житомирської області найбільших в Україні родовищ скляних пісків зумовила розвиток скляної і порцеляново-фаянсової промисловості. Це стало важливим містоутворюючим чинником для таких населених пунктів, як Біла Криниця, Баранівка, Довбиші, Городниця, Кам'яний Брід, Биківка, Романів, Першотравенськ, Олевськ та Полянки. Вони виникли в результаті зосередження підприємств цієї галузі та концентрації населення з відповідними трудовими навиками. Селище Городниця виникло на базі фарфорового виробництва на початку XVIII ст. [2].

Подальше освоєння мінеральних ресурсів і розвиток видобувної промисловості посилюють їх вплив на розвиток поселень. На початкових етапах видобутку корисних копалин, зосередження галузей добувної і переробної промисловості цей вплив був найбільшим. Згодом із виснаженням родовищ, скороченням виробництва, зниженням попиту на робочу силу відбувається відтік населення, зменшення

людності поселень, зниження їх ролі в територіальній структурі виробництва і розселення [7].

У процесі розвитку продуктивних сил у формуванні містоутворюючої бази області зростає роль таких чинників, як наявність шляхів сполучення, розвиток інших галузей промисловості, кваліфікація трудових ресурсів. Промислові центри виникають і розвиваються у тих місцях, де поряд із вигідним економіко-географічним положенням є сировинна база, а також розташовані поселення, що могли забезпечити виробництво трудовими ресурсами. Цей фактор набуває особливого значення у XIX-XX ст., коли інтенсивно розвиваються капіталістичні відносини. Зокрема, найбільшого розвитку набули склоробна, залізорудна, фарфоро-фаянсова, суконна та цукрова промисловість. Розвивається виробництво художнього фарфору та фаянсу, що потребувало кваліфікованої праці. Таким чином стали розвиватися селища Городниця і Баранівка [2].

Важливим чинником розвитку малих міст у Житомирській області стає транспортна система. Прокладання шляхів сполучення, покращення транспортної доступності сприяло поліпшенню умов використання місцевих ресурсів, та формуванню нових населених пунктів. У XV – XVI ст. через територію області проходив головний торговельний шлях з Росії до західноукраїнських земель. Після будівництва залізниці Київ-Ковель стало розвиватися селище Попільня, в результаті будівництва залізниці Київ – Одеса в кінці XIX ст. виникло селище Діброва. Завдяки автошляху Житомир-Бердичів розвинулося селище Гуйва, автошлях Попільня-Корнин сприяв розвитку селища Жовтневе, а автошлях Київ – Вінниця – селища Ружин.

Важливі автомагістралі загальнодержавного значення, що проходять територією області, такі як Київ – Житомир – Рівне – Львів; Київ – Довгиляди (Беларусь); Київ – Мінськ; залізниці Київ – Одеса, Київ-Ковель створюють нові можливості для розвитку малих міст. Значно розширилася галузева структура виробництва таких селищ, як Народиці, Миропіль, Черняхів, Кам'яний Брід та ін. Виникли нові селища, які утворилися як пристанційні центри, зокрема селище Вакуленчук.

В умовах розвитку загальносвітових інтеграційних процесів особливого значення для розвитку малих міст набувають транзитний потенціал території, її прикордонне положення. Через територію області проходять залізничні транспортні коридори – крітські № 3 і № 9, Європа-Азія, Балтійське море – Чорне море. Окрім залізничних, територією області, проходять автомобільні транспортні коридори – крітський №3 та Європа-Азія. У цьому плані значні перспективи зростання мають такі поселення, як Попільня, Жовтневе, Великі Коровинці, Чуднів, Миропіль, Коростишів.

Завдяки наявності міжнародних транспортних коридорів в області зростають можливості розвитку господарства та систем розселення, у тому числі малих міст. Створення транспортної інфраструктури міжнародного рівня, пунктів пропуску вантажів, обладнаних на високому технічному рівні, вико-

ристання прогресивних технологій перевезень і перероблення вантажів, раціональна організація документообігу, розрахунків та інформаційного забезпечення сприяють пожвавленню відкритості економіки регіону, підвищенню рівня його конкурентоспроможності. Тенденція до зростання транзитних вантажів свідчить про позитивний вплив міжнародних транспортних коридорів на розвиток малих міст, створення в них нових робочих місць, підвищення рівня їх соціально-економічного розвитку [9].

Наявність родючих земель, особливо у лісостеповій частині, традиційна спеціалізація населення на сільськогосподарському виробництві сприяли розвитку в малих містах галузей легкої та харчової промисловості. Для багатьох малих міст ці галузі стали базовими, тобто більшість із них є центрами АПК. Основне місце в сільському господарстві займає рослинництво, зокрема вирощування зернових і зернобобових, кормових, картоплі, овочів та льону. Зернові й зернобобові культури вирощують переважно в Лісостеповій частині області. Полісся відноситься до регіонів, де найбільш сприятливі ґрунтово-кліматичні умови для вирощування картоплі та льону-довгунця. Обсяги вирощування картоплі значно зменшуються, ця культура разом з овочами вирощується переважно в господарствах населення. Льон виробляють у Лугинському, Народинському, Володарсько-Волинському районах. Вирощування та переробка льону, наявність трудових ресурсів зумовило розвиток підприємств з виробництва льоноволокна в таких містах, як Овруч, Радомишль, Ємільчине, Червоноармійськ (Курненський льонозавод), Чоповичі та Коростишів. Це істотно розширило галузеву структуру цих міст, сприяло їх подальшому розвитку.

Розвиток в області численних галузей, що переробляють сільськогосподарську сировину, став основою формування територіальної структури господарства в районах з високим рівнем сільськогосподарського освоєння. Галузеві та багатогалузеві центри АПК стали важливою складовою опорного каркасу території.

Спираючись на місцеву сировинну базу та трудові ресурси, в області розвинулися цукрова, спиртова, хлібобулочна, молочна і маслосироробна, м'ясна, плодоовочеконсервна, крохмальна, пивоварна та інші галузі. Великого розвитку набула комбікормова промисловість. Важливе значення в області має збір лікарських рослин, тут розвинена цикоросушильна галузь, у м. Житомир функціонує ЗАТ «Ліктрави». Інтенсивний розвиток галузей з перероблення сільськогосподарської сировини сприяли розвитку таких міст, як Андрушівка, Овруч, Малин, Коростишів, Черняхів, Радомишль, Брусилів, Володарськ-Волинський, Довбиш, Народичі, Нова Борова, Олевськ, Гришківці, Дзержинськ, Ємільчине та ін. Для таких селищ, як Великі Коровинці, Червоне, Корнин, Попільня, Любар, Іванопіль, Ружин, Чуднів, Лугини та Червоноармійськ. Таким чином харчова промисловість стала потужним містоутворюючим чинником. У господарській діяльності багатьох малих міст (Андрушівка, Коростишів, Малин, Овруч,

Радомишль) головними галузями спеціалізації є харчова, легка і деревообробна промисловість [3].

Основними підгалузями легкої промисловості, зосередженими у малих містах, є текстильна, швейна і шкіряно-взуттєва. Тут розвинені виробництва капронових виробів, швейне (Радомишль), бавовняне (Коростишів), ткацько-галантерейне (Народичі). Ця галузь нині має великі проблеми, зокрема скорочуються обсяги виробництва, знижується зайнятість населення у цій галузі, що негативно впливає на соціально-економічний розвиток малих міст.

Розвиток малих міст, їх соціально-економічне піднесення значно залежать від раціонального використання первинних конкурентних переваг цих поселень у нових умовах. Це особливо стосується земельних, мінеральних ресурсів, комунікацій (транспортних, інформаційних), пріоритетів спеціалізації господарської діяльності, формування експортного потенціалу. Велику роль відіграє залучення освітнього потенціалу та кваліфікованої робочої сили у виробничий процес.

В процесі суспільних трансформацій та впливу світової економіки все більшого значення набувають новітні чинники розвитку господарства, такі як науково-технічний прогрес, інвестиційна діяльність, нові форми виробництва, формування сприятливого економічного середовища. По-новому розглядається в умовах глобалізації роль економіко-географічного положення.

Як перевага економіко-географічного положення Житомирської області в контексті розвитку малих міст має її близькість до столиці та прикордонне положення. Вплив столичного міста визначається певною переорієнтацією промисловості малих міст області з урахуванням потреб столиці. Наприклад, посилений розвиток деревообробної промисловості у м. Брусилів пов'язаний більшою мірою з великим попитом на деревину в столиці, ніж місцевими потребами. В районах найбільшої транспортної доступності (міст Малин, Коростишів, Андрушівка) відбувається масове відтікання трудових ресурсів до столиці.

В умовах реформування економіки, посилення її соціальної орієнтації мають бути задіяні і традиційні чинники господарського розвитку, і новітні рушійні сили, що сприятимуть економічному піднесенню. Важливим інструментом економічного зростання регіонів, у тому числі малих міст, є створення спеціальних економічних зон. Вони формуються з урахуванням територіального поділу праці, згідно з яким у регіоні мають розвиватися ті виробництва, для яких є найкращі природні, економічні та науково-технологічні умови, а виготовлена продукція буде конкурентоспроможною на внутрішньому та світовому ринках. Виходячи з цих умов, з метою розвитку виробництва та вирішення екологічних проблем на території Житомирської області у 1999 році було визначено території пріоритетного розвитку зі спеціальним режимом інвестиційної діяльності. Вони займають близько 52 % площі Житомирської області. ВАТ «Коростеньхімаш», що розташований у м. Корос-

тень, входить до технологічного парку «Інституту технічної теплофізики». На цих територіях скасовано пільги зі сплати ввізного мита на сировину, яка ввозиться для реалізації інвестиційних проектів на територію області. Однак, розвиток господарської діяльності на деяких територіях пріоритетного розвитку значно ускладнюється через значне радіа-

ційне забруднення території, недостатньо розвинуту інфраструктуру та завищену оцінку інвестиційного потенціалу при запровадженні спеціального режиму. Між тим завдяки цьому чиннику значно підвищився б економічний розвиток області, у тому числі малих міст (рис. 1) [1].

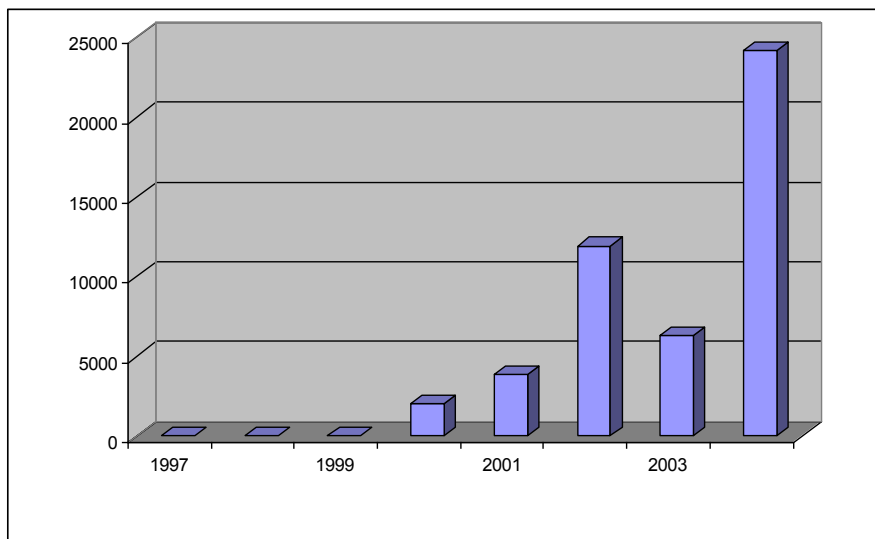

Рисунок 1. Динаміка обсягів залучення інвестицій у спеціальну економічну зону Житомирської області в 1997-2003 рр., тис. дол. США [1]

Функціонування спеціальних економічних зон активізує розвиток інноваційної сфери народного господарства, яка є органічною складовою відтво-

рювального процесу. В Житомирській області позитивною є тенденція впровадження інноваційних проектів (рис. 2) [1].

Рисунок 2. Динаміка обсягів впровадження інновацій на території пріоритетного розвитку Житомирської області в 2000-2002 рр., тис. грн. [1]

Важливим новітнім чинником розвитку малих міст є створення спільних підприємств із залученням іноземних та українських інвесторів. Це

сприяє відновленню виробничої сфери, раціонального використання робочих місць та місцевих сировинних ресурсів переробних підприємств. Так, у

селі Малі Коровинці створено спільне підприємство із залученням українських інвесторів для виробництва сільськогосподарських культур та їх місцевої переробки, що створило робочі місця для населення навколишніх населених пунктів, в тому числі для жителів селища Великі Коровинці.

Великого значення в процесі аналізу чинників розвитку малих міст Житомирської області надається екологічній ситуації. В результаті аварії на ЧАЕС на території області виникли так звані «міста без населення» завдяки відселенню людей із зони відчуження та зони обов'язкового відселення. До цієї зони забруднення частково чи повністю належать території Ємільчинського, Коростенського, Лугинського, Малинського, Народицького, Овруцького, Олевського, Володарсько-Волинського та Новоград-Волинського районів. Колись тут було 713 населених пунктів, в яких проживало понад 407 тис. чол., або 27,3 % населення області. Більше половини з них мешкали там, де нині зона гарантованого відселення, більш як 45 % – посиленого радіологічного контролю, а близько 4 % – у зоні безумовного відселення.

Радіаційне забруднення території області, масове відселення людей спричинило величезний негативний вплив на життєдіяльність всього населення, соціально-економічний розвиток малих міст,

особливо тих, що знаходяться в зоні забруднення. В ній нараховується близько 17 % населення [10]. Для цих районів, у тому числі розміщених тут малих міст, розробляються особливі програми розвитку, в яких передбачено насамперед зменшення негативного радіаційного впливу на довкілля та життєдіяльність населення, розроблені технології реабілітації цих територій.

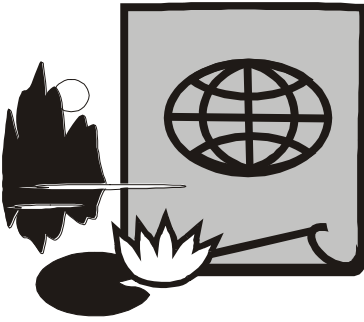
Отже, найбільший вплив на розвиток міст Житомирської області на стадії їх виникнення відігравали природно-ресурсні та історичні чинники, а також економіко-географічне положення регіону. З часом вони змінилися, виникли нові містоформуючі передумови, зокрема це розвиток транспортних комунікацій, промисловості, наявність трудових ресурсів певної кваліфікації, посилилася роль економіко-географічного положення, особливо близькість до столиці м. Київ. Вплив традиційних чинників дещо зменшився, нині на соціально-економічний розвиток малих міст впливають переважно новітні чинники, такі як макроекономічні показники розвитку держави, інвестиційна діяльність, науково-технічний прогрес, близькість столиці, новітні форми організації виробництва, а також екологічна ситуація.

Література

1. Бобух І.М. Спеціальні економічні зони в Україні: теорія і практика. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 244.
2. Історія міст і сіл Житомирська область. – К., 1973. – С. 680.
3. Костриця М.Ю. Географія Житомирської області. – Житомир: ВКО «Газета «Житомирський вісник», 1993. – 198 с.
4. Круль В.П. Ретроспективна географія поселень Західної України: Монографія. – Чернівці: Рута, 2004. – 382 с.
5. Лаппо Г.М. Города на пути в будущее. – М.: Мысль, 1987. – 236 с.
6. Маергойз И.М. Географическое учение о городах. – М.: Наука, 1987. – 116 с.
7. Паламарчук М.М., Горленко І.О. Мінеральні ресурси і структура районного промислового комплексу – К.: Наукова думка, 1972. – 215 с.
8. Паламарчук М.М., Тащук К.О. Територіальна структура промислового економічного району. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 124.
9. Пірожков С., Прейгер Д., Малярчук І. Проблеми реалізації транзитного потенціалу України у контексті розширення ЄС і формування ЄСР // Економіка України. – 2005. – №3. – С. 4-19.
10. Студінський В.А., Студінська Г.Я. Чорнобильський аспект економіко-географічного розвитку Житомирщини. – Одеса; Житомир; Малин: Журфонд, 1997. – С. 92-93.

Стаття надійшла 11.12.2007

Науковий керівник В. Нагірна; рецензент О. Заставецька

Натургеографічні та геоекологічні студії

УДК 551.4; 911.3;

Іван Ковальчук

ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ РІЧОК І РІЧКОВИХ ДОЛИН В УКРАЇНІ: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Обґрунтовано актуальність аналізу історії географічних досліджень річок і річкових долин України, визначено головні напрями цих робіт, охарактеризовано здобутки і внесок постатей, які працювали в кожному з напрямів досліджень річок. Проведений аналіз дозволив виявити проблемні питання та накреслити перспективи досліджень річок, річкових долин і басейнових систем на найближчі 10 – 20 років.

Ivan Kovalchuk. Geographic investigations of rivers and river valleys in Ukraine: state, problems, outlook. *The need for the analysis of the history of river and river valley geographic research in Ukraine is substantiated. The main directions and tendencies of these investigations are determined. The achievements and the scientists who worked within different research areas are characterized. This analysis identifies the problems and perspectives for the investigation of rivers, river valleys and river basins for the next 10–20 years.*

Кожна наука вивчає не лише певну категорію об'єктів дослідження, а й саму себе – від зародження до сучасного періоду та заглядає у її майбутнє. Не є винятком у цьому аспекті і географія, зокрема ті її галузі, які вивчають річки і річкові долини.

При аналізі історії досліджень річок та річкових долин, інших водних об'єктів суші важливим є встановлення “пункту відліку” – початку досліджень, визначення спектру напрямів, за якими вестиметься дослідження, виділення етапів дослідження, характеристика постатей і результатів, отриманих за кожним напрямом досліджень, виокремлення невирішених і перспективних дослідницьких завдань та проблем.

Розпочинати цей процес необхідно з пошуку джерел формування знань про водні об'єкти, з'ясування причин виникнення цієї галузі знань, виділення етапів її розвитку, місця і ролі у становленні та розвитку світової науки.

На розвиток науки впливає широкий спектр зовнішніх і внутрішніх чинників – суспільних, матеріальних, природних, загально- і конкретно-наукових. Через те, що набір цих факторів, їхні внутрішні властивості змінюються від епохи до епохи та урізноманітнюються й удосконалюються, вони стимулюють розвиток й удосконалення географічних знань про досліджувані об'єкти.

Крім зовнішніх чинників, про які мовилося раніше, на еволюцію наукових ідей суттєво впливає її спонтанний саморозвиток. Він має різні особливості на кожному етапі її розвитку. Ці особливості відображаються у вигляді певних концепцій і

парадигм. В географії добре відомі компонентна, комплексна, системна, геоекологічна та геоінформаційна парадигми. Саме парадигма визначає специфіку і набір прийнятих у дослідженнях методів і методик, глибину проникнення у суть, механізми функціонування та розвитку досліджуваних об'єктів і процесів.

В історії розвитку географії загалом і географічних досліджень річок, річкових долин, інших водних об'єктів території України виділяється декілька періодів: 1) класичний (від найдавніших часів до кінця XVII ст.); 2) новий (XVII – перша половина XIX ст.); 3) новітній (друга половина XIX – перша половина XX ст.); 4) сучасний (друга половина XX – початок XIX ст.).

Не зупиняючись на характеристиці історії розвитку географічних досліджень в цілому, досліджень території України на цих етапах (ці питання різноаспектно розглянуті в опублікованих працях С.Л. Рудницького, Я.І. Жупанського, О.І. Шаблія, А.Г. Ісаченка, Ю.Г. Саушкіна, П. Джеймса і Дж. Мартіна, А. Тойнбі та ін.) та історії гідрологічних досліджень (Бисвас, 1975), проаналізуємо детальніше здобутки вивчення річок, річкових долин і басейнових систем, гідрологічних, гідроекологічних, гідрохімічних, геолого-тектонічних і геоморфологічних, палеогеографічних і ландшафтно-географічних процесів.

Річки і річкові долини є одним з найпоширеніших типів природного середовища, особливо у гумідному морфокліматичному поясі. За поєднанням природних умов та ресурсів, давністю і ступенем

господарського освоєння та його спектром річкові долини не мають собі рівних і серед інших типів геосистем займають особливе місце. У зв'язку з цим, вони здавна привертають пильну увагу дослідників. Не є винятком у цьому відношенні і річки та річкові долини України. Не маючи змоги у короткій статті детально висвітлити всю історію вивчення річок і річкових долин України (ця проблема потребує дисертаційного аналізу), спробуємо намітити структуру цієї роботи, вузлові пункти і напрямки такого дослідження, окреслити найважливіші здобутки, проблемні питання та перспективні завдання.

Річки і річкові долини України є об'єктом багаторічних досліджень фахівців різних галузей географічної науки. Найважливішими напрямками серед них були: геолого-тектонічні; геоморфологічні; палеогеографічні; гідрохімічні; гідрологічні; ландшафтні; ґрунтово-географічні; біогеографічні; гео-екологічні; рекреаційні; суспільно-географічні. Поглянемо детальніше на історію досліджень за головними з цих напрямів.

Напрями географічних досліджень річок і річкових долин України

Гідрографічні дослідження. Історію цих досліджень можна починати від "Опису України" Г.Л. Боплана (1650) та картографічних додатків до нього, на яких достатньо повно відображена гідрографічна мережа, поселення, головні типи угідь. Ця інформація широко використовується при дослідженнях трансформаційних процесів, що відбулися в навколишньому середовищі України.

Доволі точно відображено річкову мережу на пізніших картах: Лесганіга (1790), генерального межування земель Російської імперії (XVIII-XIX ст.), картах Йосифінської (1789) та Францисканської (1824) метрик, картах Куммерсберга (1855), картах Військового географічного інституту (WGI, 1925-37) та ін. Спеціальний аналіз цих карт, їх порівняння з картами пізніших років видання дозволили оцінити масштаби змін структури річкових систем Поділля і Карпат за майже 200-літній період (Ковальчук, Штойко, 1992; Ковальчук, 1997 та ін.). Подібні роботи виконані і для інших регіонів України – Полісся (І. Ковальчук, М. Чемерис, Т. Павловська, Л. Курганевич), Луганської області (Ю. Кисельов), Передкарпаття (І. Ковальчук, А. Михнович, С. Волос, Г. Панахид та ін.), Закарпаття (Л. Дубіс, Н. Габчак, І. Ковальчук).

Непересічне значення мають роботи, присвячені кадастру гідрографічних об'єктів, вивченню їхнього гідрологічного режиму (Ресурси поверхностных вод..., 1964, 1969, 1978; Каталог річок України, 1957; Паламарчук, Закорчевна, 2001; Гідрологічні розрахунки, 1947, 1962 та ін.). Дуже цікава інформація про водні об'єкти міститься в Національному атласі України (2007), а також в атласі "Клімат і водні ресурси України", який підготовлено до друку в Українському Гідрометеорологічному інституті у 2008 р. і в серії регіональних публікацій (наприклад, "Водний фонд Тернопільської області" (2006); А. Оліферов, З. Тімченко (2005); Я. Мольчак, Р. Мігас (1999) та ін.). Результати цих досліджень відображають кількісні та якісні параметри водних об'єктів, свідчать про суттєві зміни у структурі

річкових систем, у стоці води і водності малих річок та вказують на необхідність повторної інвентаризації гідрографічних об'єктів з використанням сучасної аерокосмічної інформації і геоінформаційних технологій її аналізу.

Геолого-тектонічні, геоморфологічні та палео-географічні дослідження річково-долинних систем. Цей напрям є одним з найдавніших у вітчизняній природничій науці. Головний акцент в ньому робився на дослідженнях впливу геолого-тектонічної будови на формування річкових систем, їхню структуру, морфологію русел і річкових долин тощо.

Проблемі взаємозв'язків геологічних структур, тектонічних рухів географічних процесів, що розвиваються в них та річкових систем і долин України присвячено чимало праць українських вчених – В.Г. Бондарчука, Д.К. Біленка, Р.Р. Виржиківського, М.Ф. Веклича, Б.Д. Возгріна, К.І. Геренчука, Б.Л. Лічкова, Г.Ф. Лунгєрсаузена, М.Г. Волкова, С.Л. Рудницького, І.Ф. Леваківського, О.М. Маринича, П.М. Цися, Д.М. Соболева, І.Л. Соколовського, П.Ф. Гожика, Г.І. Горєцького, І.Д. Гофштейна, Г.Є. Гришанкова, М.С. Демедюка, М.І. Дмитрієва, М.П. Єрмакова, С.І. Проходського, В. Різниченко, А.П. Ромоданової, С.С. Соболева, П.М. Чирвинського, Т.О. Знаменської, І.І. Чебаненка, В.П. Палієнко, Л.Г. Каманіна, О.О. Комлева, Ю.Ю. Кошика, А.Б. Богуцького, М.С. Кожуриної, В.М. Тимофєєва, Я.С. Кравчука, Р.П. Купраша, Б.Ф. Лящука, В.П. Палієнко, В.І. Сомова, І.М. Рахімової, М.Є. Фельдбарга, Л.В. Скварчевської, В.І. Славіна, С.С. Круглова, В.Н. Утробіна, І.Г. Черваньова, а також зарубіжних, які проживали або працювали в Україні – А. Абанкура, А.О. Чижевського, Е. Ромера, С. Павловського, Г. Марущака, Ю. Войтановича, Я. Бурачинського, Н. Башеніної, О. Спиридонова, Р. Чалова та ін.

У результаті цих досліджень виявлено тектонічну зумовленість структури річкових систем рівнинної і гірської частин України і прилеглих до неї територій, деформацій повздовжніх профілів русел річок і терас, оцінено масштаби перебудови гідромережі впродовж континентального етапу розвитку рельєфу, реконструйовано історію формування річково-долинних систем, оцінено роль ендегенних та екзогенних чинників у розвитку ерозійно-аккумулятивних процесів у басейнових і річкових системах, охарактеризовано геоморфологічну будову річкових долин Дніпра, Дністра, Прип'яті, Західного Бугу, Південного Бугу та інших річок, їхнього терасового комплексу, відображено специфіку будови і функціонування річкових систем у гірських, височинних та низовинних областях і в районах з домінуванням висхідних, низхідних та коливних вертикальних і горизонтальних рухів земної кори. Цим питанням присвячені фундаментальні праці С. Рудницького, Ю. Полянського, Є. Оппокова, К. Геренчука, Р. Виржиківського, В. Бондарчука, О. Маринича, І. Гофштейна, М. Дмитрієва, П. Цися, І. Соколовського, М. Волкова, В. Глушка, М. Демедюка, В. Сомова, В. Палієнко, С. Круглова, О. Адаменка, І. Ковальчука, Г. Рудька та ін. В останні десятиліття чимало уваги приділяється стаціонарним дослідженням сучасного рельєфоутворення у водозбірних басейнах (О. Болюх, І. Ковальчук, Я. Кравчук, Г. Рудько, Я. Хомин, М. Си-

моновська, В. Шушняк, О. Пилипович та ін.), опубліковано ряд монографічних праць, які містять узагальнюючі результати неотектонічних і морфодинамічних досліджень як річкових долин Карпатського регіону, так і території України в цілому (Сучасна динаміка..., 2005; Гошовський, Рудько, Преснер, 2002; Дослідження...2005; Черваньов, Костріков, Воробійов, 2006 та ін.).

Стосовно палеогеографічних досліджень річкових долин, то суттєвий внесок у пізнання закономірностей їхньої еволюції внесли українські вчені С.Л. Рудницький, Ю. Полянський, В.К. Чирвинський, Л.Ф. Лунгерсгаузен, П.К. Заморій, В.В. Різніченко, М.Ф. Веклич, О.М. Маринич, П.М. Цись, І.М. Рослий, Ю.Л. Грубрін, О.М. Адаменко, П.Ф. Гожик, В.М. Шовкопляс, І.В. Мельничук, Н.А. Сіренко, В.П. Палієнко, А.П. Ромоданова, Ж.М. Матвіїшина, М.О. Куниця, Ю.О. Кошик, А.В. Матошко, Ю.Г. Чугунний, М.С. Демедюк, С.Ю. Бортник, Н.П. Герасименко, О.О. Комлев, А.Б. Богущкий, І.І. Залеський, В.Г. Пазинич та ін.

У яких же напрямках велися палеогеографічні дослідження річкових долин і річкових систем в Україні? Аналіз доробку українських вчених-палеогеографів дозволяє виокремити 9 головних напрямків:

- 1) аналіз етапності формування і перебудови річково-долинних систем;
- 2) визначення віку руслових, заплавних і терасових елементів річкових долин;
- 3) розв'язання проблем стратиграфії плейстоценових відкладів у річкових долинах різних регіонів України та кореляції палеогеографічних подій;
- 4) реконструкція палеогеографічних умов на різних етапах формування річкових долин і розвитку рельєфу на їхніх межиріччях;
- 5) палеотектонічні, палеогеологічні, палеоботанічні, палеогеоморфологічні, палеогідрологічні, палеоландшафтні реконструкції (відтворення умов, чинників і процесів, що розвивалися в річкових долинах та змін їхньої будови);
- 6) оцінювання впливу зледенінь, процесів, що відбувалися у міжльодовикових епохах, епохах лесотворення на формування і будову річково-долинних систем, їхніх водозборів та межиріч, а також ландшафтів;
- 7) аналіз поверхонь вирівнювання (типізація, визначення механізмів утворення, віку, особливостей поширення, палеогеографічного значення тощо) та їхнього співвідношення з терасовими комплексами;
- 8) аналіз впливу неотектонічних рухів на деформації повздовжніх профілів русел річок, їхнього терасового комплексу, темп і спрямованість розвитку екзогенних процесів;
- 9) використання даних палеогеографічних досліджень річкових долин для вирішення проблем меліоративної та рекреаційної географії, інженерної геоморфології і географії, агрогеоморфології, охорони природи, рекультивації порушених земель, регулювання розвитку небезпечних процесів тощо.

За результатами цих досліджень опубліковано серію монографій (Заморій, 1961; Веклич, 1966, 1982, 1987, 1990; Веклич, Матвіїшина, Медведєв, 1979; Веклич, Сіренко, Матвіїшина и др., 1984; Пазинич,

2005, 2007; Куниця, 2007 та ін.), захищено низку дисертаційних праць (О. Маринич, П. Цись, М. Веклич, Ж. Матвіїшина, Н. Сіренко, М. Куниця, В. Палієнко, Н. Герасименко, О. Комлев та ін.).

Вивчення флювіальних форм рельєфу і сучасних геоморфологічних процесів в них. Річково-долинні системи через специфіку своєї геоморфологічної і ландшафтно-будови виступають ареною активного прояву спектру сучасних природних (ерозійно-аккумулятивних, зсувних, обвальних-осипних, селевих, карстових) і техногенних процесів (спричинених будівельною, гірничотехнічною, меліоративною, лісопромисловою, рекреаційною діяльністю). На спектр та інтенсивність геоморфологічних процесів істотно впливають кліматичні чинники, властивості рельєфу, господарська діяльність людини. Через те, що річкові долини здавна заселялися людьми, а їхні природні ресурси тривалий час інтенсивно використовувалися, тут сформувалися природно-антропогенні ландшафти, осередки високого ризику прояву екстремальних процесів. Ці обставини зумовили потребу детального вивчення сучасних геоморфологічних процесів. Роботи, присвячені пошукам шляхів вирішення аналізованих проблем, були опубліковані у кінці 50-х та 60-70-х роках ХХ століття. Головна увага приділялася вивченню селів, паводків, зсувів, лавин та схилів і руслових ерозійних процесів (праці М. Айзенберга, М. Каганера, Б. Гольдіна, Б. Іванова, П. Циса, А. Оліферова, Г. Швеця, М. Вольфцун, Є. Хлоєвої, М. Горшеніна, К. Логвинова, А. Раєвського, В. Перехреста, С. Кочубея, О. Печковської, М. Кожуріної, В. Яблонського, Г. Швєбса, С. Світличного, І. Ковальчука, О. Адаменка, Г. Рудька, Я. Кравчука, О. Болюха М. Ключіна та ін.). Висновки базувалися на результатах експедиційних, напівстаціонарних, стаціонарних та експериментальних досліджень.

Останні десятиріччя найбільше зусиль спрямовується на вивчення зсувів, паводків, схилів і руслових ерозійно-аккумулятивних процесів (А. Оліферов, Г. Рудько, О. Ободовський, І. Ковальчук, В. Вишневецький, О. Кафтан, М. Корбутяк, Н. Габчак, В. Шушняк, Л. Дубіс, А. Михнович, Н. Габчак, В. Гребін, О. Козицький, О. Кирилюк, В. Явкін, Ю. Ющенко, Є. Василенко, Ю. Чорноморець, О. Коноваленко та ін.) Це зумовлено значною активізацією цих процесів та явищ під впливом природних (зміни клімату) та антропогенних (вирубування лісів, гідротехнічне і дорожнє будівництво, рекреація) чинників і зростання масштабів негативних наслідків їхнього впливу на угіддя, комунікації, поселення і населення.

Певні підсумки цих досліджень відображено у монографіях "Сучасна динаміка рельєфу України (2005)" та "Дослідження геодинаміки Українських Карпат (2005), а також у книгах І. Ковальчука (1997 та ін.), С. Гошовського, Г. Рудька, Б. Преснера (2002), Г. Рудька, Я. Кравчука (2002) та ряду дисертаційних робіт (Г. Швєбс, А. Оліферов, О. Болюх, І. Ковальчук, С. Світличний, Г. Рудько, Я. Хомин, Л. Дубіс, А. Михнович, М. Симоновська, М. Петровська, Л. Курганевич, Ю. Кисельов, Н. Габчак, Р. Волчанський, В. Шушняк, О. Пилипович та ін.).

Гідрохімічні дослідження. Їхня історія нараховує понад 200 років [Гидрометеорологическая служба..., 1970; Хільчевський, 2001; Косовець,

Дугінов, 2000; Гребінь, 2001; Гребінь, Хільчевський, 2001; Закревський, Хільчевський, 2001; Клебанов, 2001]. Вони ведуться і тепер науково-дослідними та проектними інститутами, гідрометеослужбою України, центральною геофізичною обсерваторією України, університетами та іншими навчальними закладами. Важливу роль у цих дослідженнях, особливо тих, що проводилися у другій половині ХХ ст., відіграє кафедра гідрології та гідроекології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Фундаторами школи гідрохімії та гідроекології у цьому університеті були доктори географічних наук, професори В.І. Пелешенко, Л.М. Горєв. Тут працювали та працюють такі знані дослідники, як д.г.н., проф. В.І. Пелешенко, д.г.н. Д.В. Закревський, д.г.н., проф. О.Г. Ободовський, д.г.н., проф. М.І. Ромась, д.г.н., проф. С.І. Сніжко, д.г.н., проф., завідувач кафедри В.К. Хільчевський. Головними науковими напрямками роботи школи є: 1) вивчення взаємозв'язків хімічного складу різних типів природних вод суші та чинників, що на них впливають (О. Алмазов (1962), Г.Д. Кононенко (1971), В.І. Пелешенко (1975), В.К. Хільчевський (1996), С.І. Сніжко (2001) та ін.); 2) гідрохімія зрошуваних земель, гідроекологічне моделювання і прогнозування (Л.М. Горєв); 3) гідрохімія осушуваних земель (Д.В. Закревський, В.К. Хільчевський); 4) агрогідрохімія, водопостачання, водовідведення, регіональна гідроекологія та гідрохімія (В.І. Пелешенко та В.К. Хільчевський); 5) якість води водойм-охолоджувачів АЕС, постчорнобильські гідроекологічні проблеми (М.І. Ромась); 6) гідроекологічний стан річок України (С.І. Сніжко та ін., 2002) та вплив на нього руслових процесів, діяльності людини (О.Г. Ободовський, В.В. Онищенко, О.М. Козицький, О.Н. Кафтан); 7) аналіз стоку води і наносів у річках різних регіонів України (В.В. Гребінь, О.Н. Кафтан, В.В. Онищенко, Ю.Д. Чорноморець); 8) гідроморфологічний моніторинг (О.Г. Ободовський), визначення гідроморфологічних параметрів якості річок України.

Найважливішими результатами досліджень цієї школи вважаємо:

- ◆ детальну характеристику хімічного складу поверхневих і підземних вод, атмосферних опадів, розрахунки гідрохімічного балансу, визначення впливу на нього господарської діяльності, прогнозовані оцінки змін якості річкової води;
- ◆ створення карт гідрохімічного стану поверхневих і підземних вод, гідрохімічне районування України;
- ◆ узагальнення даних про масштаби змін гідрохімічного режиму малих річок під впливом меліоративної діяльності людини;
- ◆ оцінку стоку розчинених речовин (хімічної денудатії) території України;
- ◆ визначення антропогенного складника йонного стоку річок України;
- ◆ пропозиції з оптимізації стану і функціонування меліоративно-господарських систем, їхнього впливу на якість води в річках;
- ◆ формування нових наукових напрямків гідрохімії: гідрохімії зрошуваних та осушуваних земель, агрогідрохімії, екології водопостачання і водовідведення;
- ◆ оцінювання впливу атомної енергетики та аварії на Чорнобильській АЕС на хімічний склад поверхневих і підземних вод, їх радіоактивне забруднення;

◆ аналіз мікроелементного складу компонентів природного середовища України;

◆ побудову електронного гідрохімічного атласу України та опублікування низки підручників, навчальних посібників з гідрохімії, а також монографій, які відображають гідрохімічні і гідроекологічні особливості річок і водойм, меліорованих угідь України тощо;

◆ підготовку висококваліфікованих фахівців-гідрохіміків, захист низки докторських та кандидатських дисертацій з гідрохімії та гідроекології (В.І. Пелешенко, Л.М. Горєв, Д.В. Закревський, В.К. Хільчевський, С.І. Сніжко, М.І. Ромась, В.М. Самойленко, О.Г. Ободовський та ін.);

◆ започаткування та видання періодичного збірника праць "Гідрологія, гідрохімія, гідроекологія".

Суттєвим у гідрохімічні та гідроекологічні дослідження є внесок працівників системи Гідрометеослужби України, зокрема українського науково-дослідного гідрометеорологічного інституту. Результати цих робіт опубліковано у численних довідкових виданнях: "Гідрологіческих ежегодниках", "Гидрохимических бюллетенях", "Технических обзорах гидрохимических характеристик рек, озер и водохранилищ с учетом загрязнений", "Ежегодных данных о качестве поверхностных вод суши" (Вып. 1: Бассейны Западного Буга, Дуная, Днестра, Южного Буга; Вып. 2: Бассейн Днепра; Вып. 3: Бассейн Северного Донца, рек Крыма и Приазовья). Останні підготовлені Центральною геофізичною обсерваторією (м. Київ). У системі гідрометеослужби діє 12 лабораторій та груп, розташованих у різних регіонах України [Косовець, Дугінов, 2000].

Цікаві гідрохімічні, гідробіологічні та гідроекологічні дослідження ведуться в Інституті гідробіології НАН України (В.М. Тімченко, А.П. Брагінський, В.М. Жукінський, В.Д. Романенко, О.І. Денисова, Л.А. Журавльова, П.М. Линник та ін.). За їхніми результатами опубліковано серію монографій, які відображають рівень вивченості гідрологічних, гідробіологічних і гідроекологічних проблем річок, каналів та водосховищ України, а також підручник В.Д. Романенка "Основи гідро екології" (К., 2001, 2004), його автора відзначено Державною премією України. У 2006 р. побачила світ цікава монографія професора В.М. Тімченка "Екологічна гідрологія водойм України".

Гідрохімічні проблеми перебувають у полі зору працівників Українського науково-дослідного гідрометеорологічного інституту (Укр НДГМІ) (В.І. Осадчий, Н.М. Осадча, В.І. Вишневецький, О.В. Войцехович та ін.), Українського науково-дослідного інституту водогосподарсько-екологічних проблем (А.В. Яцик, А.П. Чернявська та ін.), морського відділення УкрНДГМІ (В.М. Кравець, С.О. Шибасєва, О.І. Рябінін, П.Д. Ломакін, В.В. Долотов, Ю.М. Горячкін, Л.М. Репетін та ін.), Українського науково-дослідного інституту екологічних проблем (м. Харків) (В.Р. Лозанський, О.Г. Васенко, В.Г. Магмедов та ін.), Львівського (І.П. Ковальчук та ін.) і Чернівецького (Т.В. Соловей та ін.) національних університетів, Волинського національного університету імені Лесі Українки (М.Р. Забокрицька), Інституту гідротехніки і меліорації УААН, а також інших організацій та установ України.

Аналіз праць українських вчених за цим напрямком досліджень свідчить, що вони досягли вагомих успіхів у вивченні і вирішенні гідрохімічних проблем річково-долинних систем, зробили суттєвий внесок у теорію гідрохімії та гідроекології річок, каналів, водосховищ, озер.

Гідрологічні і гідроморфологічні дослідження. Цей напрям є одним з найпотужніших в українській географії. Він об'єднує: 1) вивчення процесів формування стоку води (максимального, мінімального, середнього, річного), пошуки розрахункових залежностей, за допомогою яких прогнозувалися параметри стоку води великих і малих річок (Гідрологічні розрахунки..., 1947, 1962; І. Вишневський, 1964; В. Мокляк, 1957; Малі річки України, 1991; Матеріали... 1953; праці Є. Оппокова, М. Пузиревського, А. Огієвського, М. Максимовича, В. Назарова, Д. Соколовського, Й. Желєзняка, Г. Швеця, А. Бефані, Н. Бефані, Н. Дрозда, С. Перехреста, К. Лисенка, З. Лохтіна, Л. Онуфрієнка, І. Волошина, П. Лютика, А. Гушлі, О. Іваненка, Н. Лаликіна, Я. Мольчак, М. Сусідка, Є. Гопченка, Н. Лободи, С. Левківського, В. Вишневського, В. Манукала, А. Щербак та ін.); 2) гідрологічне, гідролого-географічне та водогосподарсько-екологічне та гідроекологічне районування (Й. Желєзняк, Г. Швець, Л. Будкіна, Л. Козінцева, К. Лисенко, В. Дубняк, В. Хільчевський, В. Самойленко (1999, 2001), М. Ромась, А. Яцик, М. Бабич, В. Вишневський, О. Ободовський та ін.); 3) вивчення стоку наносів річок (Н. Дрозд, П. Вишневський, Г. Швебс, С. Антонова, З. Горецька, О. Молдованов, І. Назаров, К. Зубкова, О. Кафтан, В. Онішук, О. Кузнец, С. Кочубей, І. Ковальчук, В. Вишневський, О. Ободовський, М. Проскурняк, В. Гребінь та ін.); 4) типізацію річок за гідрографічними, гідрометричними, структурними та гідрологічними характеристиками (М. Дрозд, Г. Швець, М. Каганер, М. Айзенберг, С. Левченко, А. Яцик, Л. Бишовець, Є. Богатов, І. Ковальчук, О. Ободовський, В. Вишневський, Б. Кіндюк, Ю. Ющенко, Л. Дубіс, М. Чемерис, А. Михнович, Л. Курганевич, Т. Павловська та ін.); 5) вивчення екстремальних гідрологічних процесів у гірських районах (Г. Швець, А. Оліферов, К. Логвинов, О. Раєвський, М. Айзенберг (1973); М. Ромашенко, Д. Савчук (2002); І. Ковальчук (1997); М. Кирилюк, С. Перехрест, С. Кочубей, О. Печковська (1971); О. Ободовський (2001) та ін.); 6) дослідження впливу меліоративних робіт на стік річок і їхнє функціонування (І. Запольський, М. Зусанський, С. Кутовий, Г. Кубишкін, В. Хільчевський, Я. Мольчак, Б. Козловський та ін.); 7) дослідження гідроенергетичного потенціалу малих і великих річок України (Л. Хілобоченко, А. Подгорінов, К. Прима, Т. Доценко, В. Карпенко, Г. Василевський, В. Романенко, М. Сиротюк, Л. Консевич, Г. Рудько, І. Ковальчук, М. Крисенков, Ю. Варецький, М. Кирилюк, М. Цепенда та ін.); 8) оцінювання впливу діяльності людини на стік води і наносів, стан малих річок, розвиток в них деградаційних процесів (А. Яцик, Є. Гопченко, Н. Лобода, О. Петрук, О. Ревера, С. Кочубей, В. Перехрест, Б. Стрілець, С. Русинов, І. Ковальчук, В. Вишневський, О. Шерешевський, Я. Мольчак, С. Кутовий, Л. Бишовець, В. Молодих, М. Чемерис, Л. Дубіс, Л. Курганевич, А. Михнович,

Т. Павловська); 9) типізацію русел і руслових процесів (М. Бухін, В. Базилевич, О. Кафтан, В. Онішук, О. Ободовський, Ю. Ющенко, І. Ковальчук, В. Явкін, Л. Дубіс, А. Михнович та ін.); 10) оцінювання гідроекологічного стану річок і водосховищ та впливу на них ерозійно-аккумулятивних, зсувних та інших процесів (В. Романенко, А. Яцик, В. Шевчук, О. Ободовський, В. Поліщук, Н. Закорчевна, В. Жукінський, О. Войцехович, В. Тімченко, Л. Сіренко, О. Денисова та ін.); 11) вивчення інтенсивності горизонтальних і вертикальних деформацій русел річок (О. Кафтан, І. Ковальчук, О. Ободовський, В. Онішук, А. Михнович, В. Явкін, М. Цепенда та ін.), розвитку схлизових ерозійно-аккумулятивних процесів (І. Швебс, О. Світличний, С. Булігін, І. Ковальчук, М. Куценко, С. Костріков, С. Буднік, М. Симоновська); 12) дослідження водноресурсних, воднобалансових та водогосподарських проблем (А. Яцик, А. Алмазов, Г. Швець, В. Шевчук, О. Денисова, В. Тімченко, В. Вишневський, М. Ромась, О. Оксіюк, В. Романенко, М. Кирилюк, Б. Стрілець, М. Галущенко, О. Галущенко, П. Шликар; Справочник..., 1987; Тепловой и водный..., 1985; З. Тімченко, (2002); 13) моніторинг гідрологічних та гідроекологічних процесів і стану річок, екологічне нормування (В. Самойленко, К. Мовчан, В. Савицький, В. Пелешенко, В. Хільчевський, В. Манукало, О. Ободовський, І. Ковальчук, Д. Клебанов, В. Жукінський, Л. Брагінський, В. Вишневський, С. Сніжко, О. Оксіюк, О. Васенко та ін.); 14) вивчення селів і селеносних річок (Сельові потоки..., 1959; Селі України, 1966; А. Оліферов, 2007 та ін.; Д. Соколовський, М. Айзенберг, Л. Онуфрієнко, К. Логвинов, А. Раєвський, М. Каганер, Б. Іванов, Б. Гольдін, В. Перехрест, С. Кочубей, О. Печковська, Р. Сливка, В. Яблонський); 15) оцінювання впливу карсту на стік річок, морфологію річкових долин (Б. Іванов, В. Дублянський, М. Дрозд, К. Лисенко, Б. Голдін, О. Кучерук, Л. Кудрін, С. Кореневський, І. Королюк, М. Зубашенко, М. Лаликін, Я. Мольчак, І. Волошин, В. Андрейчук, Б. Вахрушев та ін.); 16) вивчення стану водосховищ, озерних та морських об'єктів і процесів, що в них відбуваються (Л. Ільїн, Ю. Шуйський, Ю. Соколов, М. Волощук, С. Бойченко); 17) водоохоронне проектування, управління водними ресурсами (А. Яцик, В. Самойленко, В. Перехрест, К. Алієв, В. Вишневський, О. Фільгагов, В. Поліщук, Н. Закорчевна; Справочник..., 1995, 1987 та ін.); 18) розроблення методики гідрологічного прогнозування (П. Вишневський, І. Желєзняк, В. Мокляк, Г. Чиппінг, Г. Павленко, Є. Кочелаба та ін.).

За результатами цих досліджень опубліковано величезний масив статей, наукових збірників (зокрема, 15 випусків збірника праць "Гідрологія, гідрохімія, гідроекологія"), монографій, узагальнень із серії "Ресурси поверхневих вод", "Державний водний кадастр" тощо, захищено низку кандидатських і докторських дисертацій (лише останнім часом докторські дисертації захищено О. Ободовським, В. Вишневським, Н. Лободою, Б. Кіндюком, Ю. Ющенко, В. Осадчим та ін.).

Ландшафтно-географічні дослідження річкових долин. Цей напрям досліджень значно молодший за інші напрями. В українській географії терміну

“ландшафт” передував термін “краєвид” (він домінує, наприклад, в узагальнюючій колективній праці “Географія українських і сумежних земель” (1938, 1943)), а ландшафтознавство як окрема наука сформувалося у 50-60-х рр. ХХ ст.

Перші публікації, в яких річкові долини аналізувалися з широких географічних позицій, появилися в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (А. Реман, Е. Ромер, С. Рудницький, А. Борзов, Л. Берг та ін.), але інтенсивного розвитку набули ці дослідження у другій половині ХХ ст. Особливо суттєвий внесок у вивчення ландшафтів річкових долин України у першій половині ХХ ст. зробили С. Рудницький, Ю. Полянський, П. Тутковський, Н. Рухлов.

У 50-60-х роках ХХ століття спеціалізовані ландшафтно-географічні дослідження річкових долин України проводили О. Маринич, К. Геренчук, П. Цись, М. Орел, П. Килимович, Г. Швебс, Г. Міллер, П. Шищенко. У 60-80-і роки завдяки зусиллям Г. Швебса, Г. Міллера, П. Шищенко, М. Гродзинського, В. Пашенка, Г. Денисика, Б. Нешатаєва, А. Мельника, Б. Мухи, Т. Борисевич, Ю. Сілецького та інших вчених багато уваги приділялося ландшафтному картографуванню долин річок та їх басейнів, обґрунтуванню створення водосховищ і ставків, будівництва гідроелектростанцій, зрошувальних систем і каналів, підвищенню рівня використання водотранспортного потенціалу річок, вирішенню ландшафтно-геохімічних, ландшафтно-географічних, геоecологічних та гідроеcологічних проблем. Крім зазначених авторів, в цих дослідженнях брали участь й інші вчені Київського національного університету імені Т. Шевченка, Інституту гідробіології НАН України, УкрНДГМІ, УНДІБЕП, Інституту географії НАН України, Львівського, Одеського, Харківського, Чернівецького, Дніпропетровського Таврійського та Волинського університетів, проектних та науково-дослідних інститутів, організацій і служб (наприклад, Г. Швебс, М. Ігошин, 2003; А. Фильчагов, В. Полищук, 1989 та ін.).

Ці роботи супроводжувалися тематичним картографуванням, дешифруванням аерокосмічних знімків, спеціалізованими, галузево-географічними дослідженнями, еcологічною експертизою стану долинних ландшафтів та угідь, а також проектів і споруд. Вони є суттєвим внеском географічної науки у забезпечення функціонування господарського комплексу України, охорону природи, захист угідь та поселень від паводків, оптимізацію стану життєвого середовища людини. Не менш важливими були географо-грунтознавчі, геоботанічні, ресурсно-оцінкові, рекреаційно-оцінкові та суспільно-географічні дослідження річково-долинних ландшафтів. Їхня актуальність особливо зросла у зв'язку з трансформаціями суспільних відносин та господарського комплексу України. Аналіз змісту, ефективності, головних здобутків цих робіт ще чекає дослідників.

Проблеми і перспективи досліджень річок, річкових долин і басейнових систем

При прогнозуванні розвитку досліджень річкових долин на 10-20 років наперед і подальшу перспективу необхідно враховувати:

– трансформаційні процеси в суспільстві, які вимагають змін у стратегії розвитку житлового будів-

ництва, створення досконалішої мережі доріг та інших комунікацій, широкого використання енергії вітру, термальних вод, гідроенергетичних ресурсів, вирішення проблем охорони природи тощо, що неможливе без залучення до вирішення цих завдань висококваліфікованих дослідників нового покоління, які досконало володіють теоретичними і прикладними знаннями про річки і річкові долини, геоінформаційними технологіями їхнього вивчення;

– неминучий перехід країни на шлях формування інформаційного суспільства і розвиток відповідних технологій досліджень річково-долинного рельєфу та процесів рельєфоутворення (експериментальних, лабораторних, аерокосмічних, геоінформаційно-аналітичних та інтегрально-синтезних з використанням потенціалу ГІС).

У зв'язку з цим вважаємо, що мають перспективи для розвитку наступні напрями досліджень:

- великомасштабне геоморфологічне та комплексно-географічне картографування і створення (за допомогою технологій ГІС) тривимірних комп'ютерних моделей річкових долин, водосховищ, ставків, озер, басейнових систем в цілому, які використовуватимуться для моніторингу стану і функціонування цих об'єктів, оцінювання наслідків їхнього впливу на суспільство та угіддя;
- дистанційне зондування Землі та використання цієї інформації при оцінюванні геоecологічної напруги у річкових долинах і ГІС-моделюванні траєкторій зміни їхнього стану;
- інженерно- та еcолого-геоморфологічний аналіз та синтез інформації про долинні і басейнові системи (ним необхідно охопити насамперед території активного розвитку рекреації й туризму, транспортного і житлово-промислового будівництва, гірничо-промислові об'єкти, паводкобезпечні ділянки річкових долин, райони поширення зсувів, карсту тощо);
- уточнення моделей паводкового та меженевого стоку з урахуванням впливу змін клімату та господарської діяльності;
- дослідження особливостей поширення й інтенсивності розвитку екзогенних процесів (особливо екстремальних) і створення відповідних статичних і динамічних моделей сучасного геоморфогенезу річково-долинних і водозбірних систем;
- розвиток прогностично-експертних напрямів геоecологічних досліджень басейнових та річково-долинних систем і природно-господарських об'єктів, розташованих у їхніх межах;
- обґрунтування системи процесорегулювальних ґрунто- і водоохоронних заходів у долинах річок різних рангів та їх басейнах, спрямування зусиль на виявлення і збереження пам'яток природи, відтворення відновних ресурсів;
- підготовка Енциклопедичного словника-довідника “Річкові долини України і людина”, а також монографічних праць про басейни Дніпра, Дністра, Західного Бугу, Південного Бугу та інших річок, багатомовного Словника термінів, пов'язаних з річковими системами і долинами (паперової та комп'ютерної версій), серії підручників і навчальних посібників, присвячених гідрології, гідроеcології,

геоморфології, охороні природи річкових долин;

- уточнення розрахункових залежностей та прогностичних моделей стоку води, наносів та розчинених речовин, змін якості водних ресурсів річкових басейнів;

- робота над підвищенням суспільного іміджу науки про річково-долинні та басейнові системи, їхній природно-ресурсний, господарський та екологічний потенціал, небезпечні для населення та господарства процеси.

Незадовільний геоекологічний стан *річок, річкових долин та їхніх басейнових систем* у регіонах інтенсивного природокористування у поєднанні з факторами і причинами їх виникнення створює нагупну мозаїку ситуацій:

1) високий рівень деградації ґрунтового покриву басейнів різнорангових річок внаслідок: а) інтенсивного розвитку ерозійних процесів в системі “схил — водозбір — ріка”, б) забруднення ґрунтів компонентами мінеральних добрив і пестицидів; в) погіршення інших (насамперед біоекологічних) властивостей ґрунтів; г) надмірного навантаження ґрунтооброблювальної та іншої техніки, яка спричиняє надмірне ущільнення ґрунтів, руйнування їхніх водостійких агрегатів, погіршення фільтраційної здатності і зниження протиерозійної стійкості тощо; д) “спрацювання” торфу при осушуванні і розорюванні боліт та заболочених земель, зокрема заплавлених; е) підвищення частки кислих ґрунтів у структурі ґрунтового покриву під впливом комплексу причин — меліорації, внесення мінеральних добрив тощо; є) підтоплення значних за площею територій (поселень, шахтних полів, сільськогосподарських угідь, комунікацій тощо) в зонах впливу річок і водосховищ; ж) відведення родючих земель під забудову; з) створення численних кар’єрів будівельних матеріалів, зокрема руслових, заплавлених; и) надмірного рекреаційного навантаження на долинні ландшафти;

2) деградація природного рослинного покриву і викликані нею різка активізація ерозійно-аккумулятивних процесів, зміни співвідношення поверхневого і ґрунтового стоку, обміління річок, зниження якості поверхневих і підземних вод, інші екологічно вагомі наслідки. Основними причинами деградації рослинності в регіоні були: а) надмірне вирубування лісу головного користування; б) порушення рослинного покриву гірничо-видобувною промисловістю; в) надмірний випас худоби на суходільних і заплавлених луках; г) ксерофітизація рослинного покриву річкових долин внаслідок меліорації та пониження рівнів ґрунтових вод, інших причин; д) кислотні дощі, трансграничне перенесення забруднюючих речовин, викиди в атмосферу пилу, газів та інших небезпечних інгредієнтів промисловими підприємствами, іншими суб’єктами господарювання;

3) виснаження водних ресурсів, деградація і зникнення малих річок, виникнення дефіциту чистої води та загострення проблем водопостачання. Вони зумовлені: а) широкомасштабними меліоративними і русло-випрямлювальними роботами в долинах малих річок і на їхніх водозборах; б) зниженням лісистості водозборів під впливом вирубки лісів, розкорчовування чагарників навіть на крутих схилах і розорювання звільнених від рослинного покриву ерозійно-небезпечних земель; в) відкачуванням під-

земних і ґрунтових вод для потреб водопостачання сіл і міст, промислових підприємств, тваринницьких комплексів, об’єктів рекреації, а також при розробці родовищ корисних копалин відкритим і підземним способами; г) підвищеними обсягами забору води з річок і водойм для потреб питного і технічного водопостачання, зрошення угідь тощо; д) зміною співвідношення поверхневого і підземного складників стоку, викликану зниженням фільтраційної здатності ґрунтів і захисної ролі рослинності; е) втратами водних ресурсів за рахунок збільшення випаровування з переважно мілководних долинних водосховищ і ставків; є) замуленням джерел, русел малих річок, ставків та водосховищ внаслідок інтенсивного розвитку ерозійно-аккумулятивних процесів в їхніх басейнах;

4) погіршення якості природних ресурсів у річкових басейнах і долинах річок (у першу чергу земельних і водних) та життєвого середовища людини, що виражається у вигляді: а) забруднення ґрунтів компонентами мінеральних добрив і пестицидів важкими металами, радіоактивними речовинами, складовими вихлопних газів тощо; б) забруднення річок, ставків і водосховищ промисловими, житлово-комунальними, тваринницькими і дренажними стоками (недостатньо очищеними і неочищеними), змитим ґрунтом та органічними речовинами, компонентами мінеральних добрив, пестицидів і гербіцидів, які містяться в стоці, шахтними і кар’єрними водами, що скидаються у водостоки, що викликає евтрофікацію води в річках і водоймах; в) забруднення атмосферного повітря, а через нього рослинності, ґрунтів і поверхневих вод викидами промислових підприємств, відходами гірничо-хімічного виробництва, речовинами трансграничного атмосферного переносу; г) забруднення ґрунтових та підземних вод біогенними речовинами, відходами життєдіяльності людини, іншими інгредієнтами; д) складання, зберігання відходів (побутових, промислових, гірничо-хімічних) у вигляді звалищ, хвостосховищ, відстійників, териконів тощо, які створюють небезпеку для довкілля та здоров’я людини;

5) антропогенне перетворення флювіального рельєфу гідротехнічним, меліоративним, промисловим, цивільним будівництвом, прокладанням ЛЕП, трубопроводів, трас автомобільних доріг і залізниць, розробкою руслових, заплавлених та басейнових кар’єрів будівельних матеріалів тощо, що зумовило активізацію несприятливих для людини процесів, зниження стійкості флювіальних геосистем і їхньої здатності самовідновлюватися. Усі ці процеси та явища підвищили рівень екологічного ризику при подальшому використанні ресурсів річкових долин;

6) інтенсивний розвиток ерозійних процесів на схилах водозборів, зайнятих сільськогосподарськими угіддями і зумовлений тривалим їх розорюванням з порушенням ґрунтозахисних вимог, та аккумулятивних в руслах та на заплавах різнорангових річок, на днищах тимчасових водостоків, що спричинило зменшення запасів та погіршення якості водних і земельних ресурсів, деградації малих річок;

7) рекреаційна дигресія ґрунтово-рослинного покриву у приміських зонах, в долинах річок і на берегах водосховищ, на вододілах і схилах водозборів, спровокована надмірним навантаженням на

їхні ландшафти. Вона викликала: а) різке збільшення інтенсивності ерозійних, дефлюкційних, зсувних та інших процесів; б) деградацію цінних природоохоронних об'єктів; в) локальне погіршення екологічної ситуації; г) зниження рекреаційного потенціалу басейнових і долинних систем;

8) зміна кліматичних умов під впливом природних та антропогенних факторів і їх вплив на: а) стік малих річок; б) спрямованість використання природних ресурсів та ведення господарства у басейнових системах; в) екологічний стан басейнів. У цьому аспекті актуальна проблема прогнозування тенденцій розвитку річкових систем та річково-долинних ландшафтів в умовах зміни клімату і господарської діяльності;

9) проблема створення системи моніторингу екологічного стану малих річок і їхніх долин та басейнів, відстежування розвитку в них природних та антропогенних процесів. Без таких досліджень неможливо обґрунтувати систему заходів, спрямованих на регулювання темпу рельєфоутворення та управління геоситуацією і природокористуванням;

10) проблема конструювання різнорангових

природно-господарських систем у басейнах річок з оптимальним режимом природокористування, сприятливою екологічною ситуацією і відрегульованим розвитком еколого-геоморфологічних процесів.

Існують й інші проблеми, проявляються і нові чинники, що провокують зростання екологічної напруги у басейнових і річково-долинних системах. Подібний спектр проблем існує і в басейнових системах інших країн Європи. У досліджуваному регіоні найбільшу значущість мають проблеми 1-6. Підкреслимо, що навіть невеликі за силою впливи на природне середовище можуть поєднуватися, кумулюватися, інтегруватися і за синергетичним ефектом багатократно перевищувати наслідки впливу окремих чинників чи їхню арифметичну суму. Тому пошуки шляхів розв'язання широкого спектру географічних та екологічних проблем річково-долинних і басейнових систем нашою метою є ширше застосування технологій ГІС-моделювання, прогностичних, експертологічних та нормувальних методологій, інтегрування зусиль вчених різних країн для вивчення та збереження річок, долинних і басейнових ландшафтів.

Література

1. Алмазов А.М. Гидрохимия устьевых областей рек. – Киев: Изд-во АН УССР, 1962. – 256 с.
2. Бабич М.Я., Яцик А.В. Водогосподарсько-екологічне районування України (задачі, наукові основи, методика) // Гідрологія, гідрохімія, гідроекологія. Наук.зб. – К.: ВГЛ “Обрії”, 2006. – Том 11. – С. 348-352.
3. Бисвас А.К. Человек и вода: из истории гидрологии. – Л.: Гидрометеиздат, 1975. – 288 с.
4. Веклич М.Ф. Основы палеоландшафтоведения. – К.: Наук. думка, 1990. – 190 с.
5. Веклич М.Ф. Палеогеоморфология области Украинского щита (мезозой и палеозой). – К.: Наук. думка, 1966. – 120 с.
6. Веклич М.Ф. Палеоэтапность и стратотипы почвенных формаций верхнего кайнозоя Украины: – К.: Наук. думка, 1982.
7. Веклич М.Ф., Матвишина Ж.Н., Медведев В.В. Методика палеопедологических исследований. – К.: Наук. думка, 1979. – 272 с.
8. Веклич М.Ф., Сиренко Н.А., Матвишина Ж.Н. и др. Палеогеография Киевского Приднепровья. – К.: Наук. думка, 1984. – 176 с.
9. Вишневський В.І. Річки і водойми України. Стан і використання. – К.: Віпол, 2000. – 376 с.
10. Вишневський В.І., Косовець О.О. Гідрологічні характеристики річок України. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 324 с.
11. Вишневський П.Ф. Зливи і зливовий стік на Україні. – К.: Наук. думка, 1964. – 291 с.
12. Гідрологічні розрахунки для річок України / За ред. Г.І. Швеця. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 390 с.
13. Гідрологічні розрахунки для річок УРСР / За ред. проф. А.В. Огієвського. – К.: Вид-во АН УРСР, 1947. – 148 с.
14. Гідрохімія та гідроекологія річок і боліт Житомирської області / Сніжко С.І., Орлов О.О., Закревський Д.В. та ін. / За ред. С.І. Сніжко, О.О. Орлова. – Житомир: Вид-во “Волинь”, 2002. – 264 с.
15. Гидрометеорологическая служба Украины за 50 лет Советской власти // Труды Укр НИГМИ. Вып.81 – Л.: Гидрометеорологическое изд-во, 1970. – 272 с.
16. Гошовський С.В., Рудько Г.І., Преснер Б.М. Екологічна безпека техноприродних геосистем у зв'язку з катастрофічним розвитком геологічних процесів. – К.: ЗАТ “Нічлава”, 2002. – 624 с.
17. Гребінь В.В. Гідролого-гідрохімічне районування. Історія та сучасний стан // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія. Наук. зб. / Відп. ред. В.К. Хільчевський. – К.: Ніка-Центр, 2001. – Т. 2. – С. 83-93.
18. Гребінь В.В., Хільчевський В.К. Основні напрямки гідрологічних досліджень кафедри гідрології і гідрохімії Київського національного університету імені Тараса Шевченка (1949–2000 рр.) // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія. Наук. зб. / Відп. ред. В.К. Хільчевський. – К.: Ніка-Центр, 2001. – Т.2. – С. 204-211.
19. Денисова А.И. Формирование гидрохимического режима водохранилищ Днепра и методы его прогнозирования. – К.: Наук. думка. 1979. – 292 с.
20. Докучаев В.В. Способы образования речных долин Европейской России. – Спб., 1878. – 230 с.
21. Дослідження геодинаміки Український Карпат. Монографія / За ред. В.І. Старостенка. – К.: Наук. думка, 2005. – 253 с.
22. Журавлева Л.А. Гидрохимия устьевой зоны Днепра и Южного Буга в условиях зарегулированного речного стока. – К.: Наук. думка, 1988. – 176 с.
23. Закревський Д.В., Хільчевський В.К. Гідрохімічні дослідження в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія. Наук. зб. / Відп. ред. В.К. Хільчевський. – К.: Ніка-Центр, 2001. – Т. 2. – С. 39–60.
24. Каталог річок України / Г.І. Швець, М.І. Дрозд, С.П. Левченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 192 с.
25. Клебанов Д.О. Басейн річки Дунай: становлення і розвиток гідролого-гідрохімічних досліджень та їх

- основні напрямки // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія. Наук. зб. / Відп. ред. В.К. Хільчевський. – К.: Ніка-Центр, 2001. – Т.2. – С. 22–137.
26. Ковальчук І. Еколого-геоморфологічний аналіз регіону. – Львів: Інститут українознавства, 1997. – 440 с.
27. Ковальчук І.П. Українська геоморфологія на межі тисячоліть: Здобутки, проблеми, перспективи // Фізична географія та геоморфологія. – К.: ВГЛ “Обрії”, 2005. – Вип.49. – С. 10-17.
28. Кононенко Г.Д. Гідрохімія ставів і малих водосховищ України. – К.: Наук. думка, 1971. – 312 с.
29. Косовець О.О., Дугінов В.І. Деякі питання з історії гідрохімічних досліджень річок України // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія. Наук. зб. / Відп. ред. В.К. Хільчевський. – К.: Ніка-центр, 2000. – Т.1. – С. 12-16.
30. Костяниць М.Н. Гідрологія устьевой области Днепра и Южного Буга. – М.: Гидрометеиздат., 1964. – 336 с.
31. Куница Н.А. Природа Украины в плейстоцене (по данным малакофаунистического анализа). – Черновцы: Рута, 2007. – 240 с.
32. Логвинов К.Г., Раевский А.Н., Айзенберг М.М. Опасные гидрометеорологические явления в Украинских Карпатах. – Л.: Гидрометеиздат, 1973. – 199 с.
33. Максимович Н.И. Днепр и его бассейн. – Киев, 1901. – 370 с.
34. Малі річки України. Довідник / За ред. А.В. Яценка. – К.: Урожай, 1991. – 296 с.
35. Матеріали по типизации рек Украинской ССР. Т.П. Гидрографические характеристики рек Украинской ССР / Н.И. Дрозд. – К.: Изд-во АН УССР, 1953. – 349 с.
36. Матеріали XIV українсько-польського семінару “Проблеми середньоплейстоценового інтергляціалу. (Луцьк, 12-16 вересня 2006 р.). – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 271 с.
37. Мокляк В.І. Максимальні витрати від талих вод на річках УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 164 с.
38. Мольчак Я.О., Мігас Р.В. Річки Волині. – Луцьк: Настир’я, 1999. – 176 с.
39. Олиферов А.Н. Тимченко З.В. Реки и озера Крыма. – Симферополь: Доля, 2005. – 216 с.
40. Олиферов А.Н. Селевые потоки в Крыму и Карпатах. – Симферополь: Доля, 2007. – 176 с.
41. Оппоков Е.В. Речные долины Полтавской губернии. Очерк работ в Полтавской губернии. Часть 1. – Спб., 1901. – 396 с.
42. Пазинич В.Г. Геоморфологічний літопис Великого Дніпра. – Ніжин: Гідромакс, 2007. – 372 с.
43. Пазинич В.Г. Придніпров’я у перигляціалі. Частина 1. – К.: ВГЛ “Обрії”, 2005. – 184 с.
44. Паламарчук М.М., Закорчевна Н.Б. Водний фонд України: Довідк. посібн. – К.: Ніка-Центр, 2001. – 392 с.
45. Пелешенко В.И. Оценка взаимосвязи химического состава различных типов природных вод (на примере равнинной части УССР). – К.: Вища школа, 1975. – 168 с.
46. Перехрест С.М., Кочубей С.Г., Печковська О.М. Шкідливі стихійні явища в Українських Карпатах та засоби боротьби з ними. – К.: Наук. думка, 1971. – 199 с.
47. Ресурсы поверхностных вод СССР. – Т. 6. Украина и Молдавия. Вып. 1. Западная Украина и Молдавия. Ч.IV. Описание отдельных рек и водохранилищ бассейна р. Днестр / Под ред. К. Михайловой. – Л.: Гидрометеиздат, 1964.
48. Ромашенко М.І., Савчук Д.П. Водні стихії. Карпатські повені. Статистика, причини, регулювання. – К.: Аграрна наука, 2002. – 304 с.
49. Рудько Г., Кравчук Я. Інженерно-геоморфологічний аналіз Карпатського регіону України. – Львів, 2002. – 172 с.
50. Самойленко В.М. Комплексне районування радіоактивних забруднених територій Полісся і півночі лісостепу за гідролого-ландшафтними умовами та можливими радіоекологічними наслідками місцевого водо- і ресурсокористування. – К.: Ніка-Центр, 1999. – 280 с.
51. Самойленко В.М. Основи системного гідроекологічного районування території // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія. Наук. зб. / Відп. ред. В.К. Хільчевський. – К.: Ніка-Центр, 2001, – Т.2. – С. 95-110.
52. Селі України (Праці II Української сільської наради). – К.: Наук. думка, 1966. – 167 с.
53. Сільові потоки на території України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 135 с.
54. Сніжко С.І. Оцінка та прогнозування якості природних вод: Підручник. – К.: Ніка-Центр, 2001. – 264 с.
55. Справочник по водным ресурсам / Под ред. Б.И. Стрельца. – К.: Урожай. 1987. – 34 с.
56. Справочник по водным ресурсам СССР. Т. VIII. Украинская ССР. Ч.2 / Под ред. М.С. Каганера. – К.: Изд-во АН УССР, 1955. – 657 с.
57. Сучасна динаміка рельєфу України / В.П. Палієнко, А.В. Матошко, Н.Є. Борщевський та ін. / За ред. В.П. Палієнко. – К.: Наук. думка, 2005. – 267 с.
58. Тепловой и водный режим Украинских Карпат / Под ред. Л.И. Сакали. – Л.: Гидрометеиздат, 1985. – 366 с.
59. Тимченко В.М. Эколого-гидрологические исследования водоемов северо-западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1990. – 239 с.
60. Тимченко З.В. Водные ресурсы и экологическое состояние рек Крыма. – Симферополь: Доля, 2002. – 152 с.
61. Украина: основные тенденции взаимодействия общества и природы в XX ст. (географический аспект) / Под ред. Л.Г. Руденко. – К.: Академперіодика, 2005. – 320 с.
62. Фильчагов А.П., Полищук В.В. Возрождение малых рек. – К.: Урожай, 1989. – 184 с.
63. Хільчевський В.К. Розвиток гідрохімічних і гідроекологічних досліджень в Україні // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія. Наук. зб. / Відп. ред. В.К. Хільчевський. – К.: Ніка-Центр, 2001. – Т. 2. – С. 22-29.
64. Хільчевський В.К. Роль агрохімічних засобів у формуванні якості вод басейну Дніпра. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 1996. – 222 с.
65. Черваньов І.Г., Костріков С.В., Воробйов Б.Н. Флювіальні геоморфосистеми: Дослідження й розробки Харківської геоморфологічної школи / За ред. І.Г. Черваньова. – Харків: Вид-во ХНУ, 2006. – 322 с.
66. Швебс Г.І., Ігошин М.І. Каталог річок і водойм України. – Одеса: Астропринт, 2003. – 390 с.
67. Швець Г.І. Водність Дніпра. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 148 с.

68. Bogucki A., Łanczont M., Yacyśyn A. Historia badań czwartorzędu i rzeźby Naddniestrza Halickiego // Studia Geologica Polonica. Vol. 119. Lessy i paleolit Naddniestrza Halickiego (Ukraina)/ Pod red. T. Madejskiej. – Kraków, 2002. – S. 27-33.

Стаття надійшла 15.12.2007

Рецензент С. Позняк

УДК 911.3:911.6:504.3

Анатолій Корнус

ЗБАЛАНСОВАНІСТЬ ЕКОЛОГО-СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПІВНІЧНО-СХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

У статті на підставі детально проаналізованого природно-ресурсного, демографічного і економічного потенціалів областей Північно-Східного регіону України на рівні адміністративних районів, виконано групування адміністративних районів і областей за збалансованістю їхнього соціально-економічного та екологічного розвитку.

Anatoliy Kornus. Sustainability of ecological and socio-economic development of the north-eastern region of Ukraine. *On the basis of detailed analysis of natural resource-based, demographic and economic potential of the oblasts comprising the north-eastern region of Ukraine at the level of administrative districts (rayons), the administrative districts and oblasts were grouped according to the sustainability of their socio-economic and ecological development.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах суттєво зростає роль регіонів у соціально-економічному житті країни. Розробка і реалізація такої регіональної політики в Україні, яка б забезпечувала підвищення якості життя населення, зростання рівня соціально-економічного розвитку регіонів є неможливою без активізації економічної діяльності у них. Активізація економічної діяльності регіонів, яка спостерігається останніми роками, сприяє перенесенню управління структурною, інвестиційною, фінансовою та соціальною політикою на регіональний рівень. За цих умов на перший план виходять питання збалансованості соціально-економічного та екологічного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремим аспектам цієї проблеми присвячено чимало праць. Серед них фундаментальними є дослідження М.Т. Агафонов, В.О. Анучіна, П.Я. Бакланова, Г.О. Бачинського, І.Я. Блехцина, І.О. Горленко, Ю.Д. Дмитревського, О.В. Заставецької, Ф.Д. Заставного, Р.А. Івануха, М.Г. Ігнатенка, І.В. Комара, В.Г. Крючкова, С.Б. Лаврова, О.О. Мінца, Ю.П. Михайлова, О.О. Недешева, М.М. Паламарчука, О.М. Паламарчука, М.Д. Пістуна, В.А. Поповкіна, Г.О. Приваловської, Л.Г. Руденка, В.П. Руденка, Т.Г. Рунової, І.Л. Савельєвої, О.Г. Топчієва, О.І. Шаблія, М.Д. Шаригіна та інших. Однак багато питань оцінки стійкості (збалансованості) регіонального еколого-соціально-економічного розвитку ще недостатньо розроблені.

Формулювання мети і завдань дослідження. У сенсі активізації економічної діяльності регіонів одним з пріоритетних є завдання порівняльного аналізу показників їхнього соціально-економічного розвитку. Цим і визначається мета нашої роботи, що спрямована на аналіз збалансованості соціально-економічного та екологічного розвитку адміністра-

тивних районів і областей Північно-Східного регіону України та їх групування за структурою і гостротою проблем сталого розвитку.

Викладення основного матеріалу. Оцінку збалансованості еколого-соціально-економічного розвитку ми здійснили на підставі розрахунку індексів соціально-економічної збалансованості (*ICE3*) і екологічної збалансованості (*IE3*) [1], що дозволило виявити найбільш проблемні райони та області за станом соціально-економічного та екологічного розвитку і ранжувати всі досліджувані регіони за цим показником. *Індексом соціально-економічної збалансованості* можна назвати співвідношення між економічним (*ЕП*) та демографічним (*ДП*) потенціалом, яке характеризує соціально-економічний розвиток території. Індикатором *ЕП* для нашої території є частка зайнятого населення в загальній чисельності зайнятого населення регіону, котрий вивчається. Достатньо надійним індикатором *ДП* території виступає чисельність її населення у відсотках від загальної чисельності населення Північно-Східного регіону України. Всі названі вище показники розраховані за [3-5].

Оскільки екологічний стан будь-якої території характеризується дією на природне середовище як населення, так і господарства території, *індекс екологічної збалансованості* можна визначити як співвідношення між соціально-економічним (*СЕП*) потенціалом (напівсумою економічного і демографічного потенціалів) і природно-ресурсним потенціалом (*ПРП*), яке відображає екологічний розвиток території. Як індикатор природно-ресурсного потенціалу використаний показник його частки у загальному *ПРП* Північно-Східного регіону України, обчислений В.П. Руденком [2] і дещо уточнений нами з урахуванням змін, що відбулися в адмі-

ністративно-територіальному поділі після виходу зазначеної праці. Чим більше показник *ICE3* перевищує одиницю, тим більше сприятлива соціально-економічна ситуація в тому чи іншому районі (області), і навпаки, чим вищий рівень *IE3*, тим більш напружена екологічна ситуація в регіоні.

Результати обчислень демографічного, економічного, природно-ресурсного і сукупного ресурсного (*СПП*) потенціалів, а також розрахунки індексів соціально-економічної та екологічної збалансованості наведено у таблиці 1.

Таблиця 1

Типологія адміністративних районів Північно-Східного регіону України за проблемністю збалансованого соціально-економічного та екологічного розвитку та структура ресурсного потенціалу в них

	Кількість районів	ДП, %	ЕП, %	ПРП, %	СРП, %
За стійкістю соціально-економічного розвитку					
Із стійкою соціально-економічною ситуацією					
У Сумській області	4	12,94	17,54	7,44	12,64
У Харківській області	2	1,83	3,56	3,11	2,84
У Полтавській області	8	21,81	29,63	12,14	21,19
Північно-Східний регіон	14	36,58	50,73	22,69	36,67
З відносно стійкою соціально-економічною ситуацією					
У Сумській області	11	13,87	12,53	14,93	13,78
У Харківській області	8	11,04	9,35	11,29	10,56
У Полтавській області	11	11,51	10,34	15,1	12,32
Північно-Східний регіон	30	37,68	33,14	41,55	37,47
Проблемні з напруженою соціально-економічною ситуацією					
У Сумській області	2	1,33	0,91	2,36	1,53
У Харківській області	16	20,74	13,55	26,44	20,23
У Полтавській області	5	3,68	2,63	6,09	4,12
Північно-Східний регіон	23	23,09	15,27	30,17	22,82
Проблемні з гострою соціально-економічною ситуацією					
У Сумській області	1	1,38	0,38	1,04	2,8
У Харківській області	1	2,13	0,98	3,78	6,89
У Полтавській області	1	1,38	0,41	0,99	2,78
Північно-Східний регіон	3	4,89	1,77	5,81	12,47
За стійкістю екологічного розвитку					
З благополучною екологічною ситуацією					
У Сумській області	3	1,79	1,45	3,66	2,3
У Харківській області	12	7,7	4,89	16,6	9,74
У Полтавській області	7	4,4	3,34	8,18	5,31
Північно-Східний регіон	22	13,89	9,68	28,44	17,35
Із задовільною екологічною ситуацією					
У Сумській області	11	11,69	9,7	15,04	12,14
У Харківській області	9	10,45	9,77	14	11,41
У Полтавській області	15	14,97	12,91	19,63	15,82
Північно-Східний регіон	35	37,11	32,38	48,67	39,37
Проблемні з напруженою екологічною ситуацією					
У Сумській області	1	1,92	2,12	1,78	1,94
У Харківській області	4	7,8	6,11	5,69	6,53
У Полтавській області	1	2,09	1,85	1,53	1,82
Північно-Східний регіон	6	11,81	10,08	9	10,29
Проблемні з гострою екологічною ситуацією					
У Сумській області	3	14,12	18,09	5,29	12,5
У Харківській області	2	7,13	4,85	3,61	5,19
У Полтавській області	2	16,92	24,91	4,98	15,61
Північно-Східний регіон	7	38,17	47,85	13,88	33,3

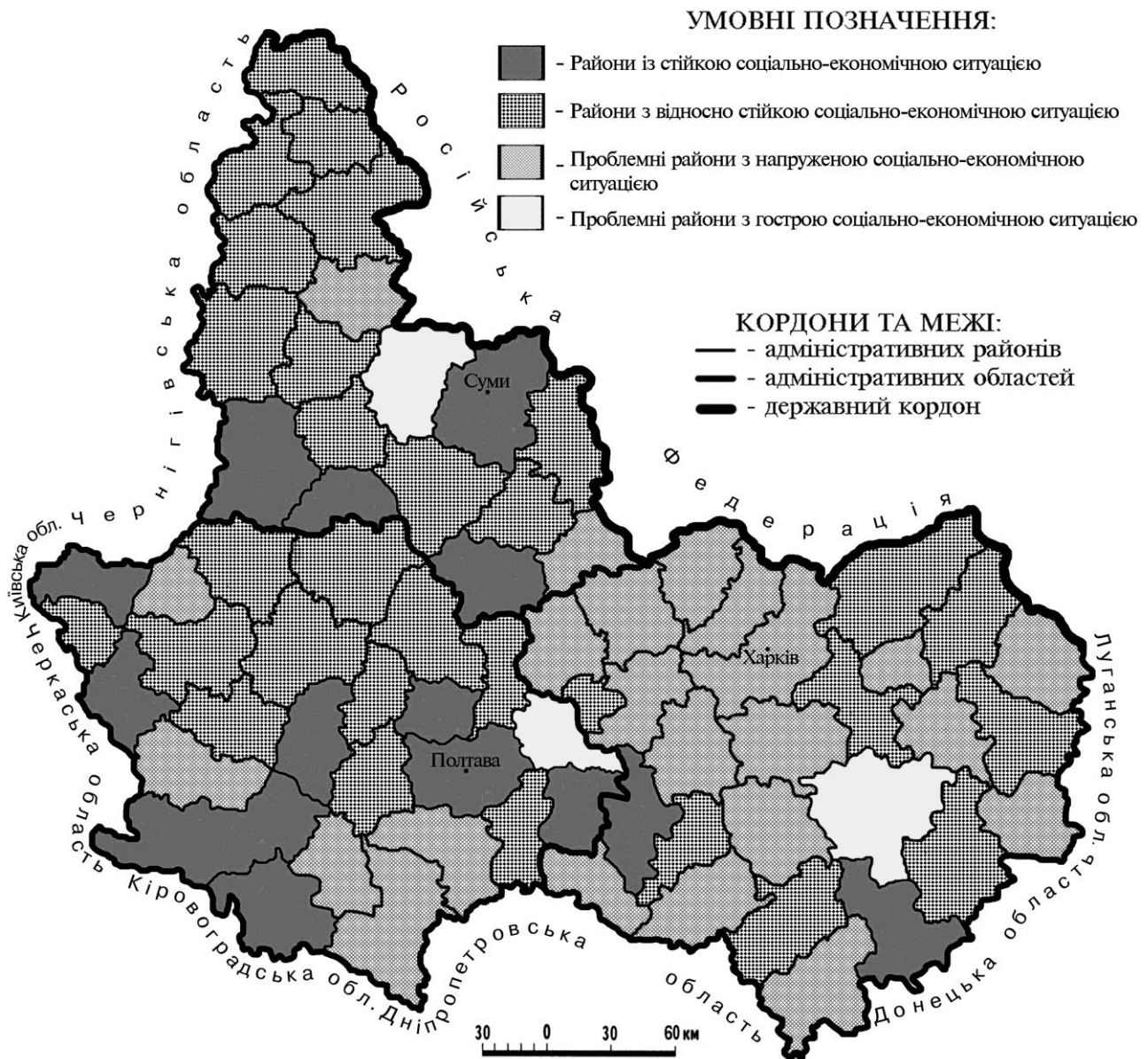
За величиною *ICE3*, яка відображає збалансованість *СЕП* і *ПРП*, а також стійкість соціально-економічного розвитку, всі адміністративні райони і області Північно-Східного регіону України були розділені на чотири групи (рис. 1): із стійкою

соціально-економічною ситуацією (*ICE3* більше 1,000); з відносно стійкою соціально-економічною ситуацією (*ICE3* від 0,750 до 1,000); проблемні райони з напруженою соціально-економічною ситуацією (*ICE3* від 0,500 до 0,750) і проблемні

райони з найбільш гострою соціально-економічною ситуацією ($ICE3$ менше 0,500).

Усі області регіону віднесені нами до відносно стійких у соціально-економічному аспекті: Сумська та Полтавська області мають практично однаковий

показник $ICE3$ (0,890 і 0,897 відповідно). У Харківській області (без м. Харкова) показник збалансованості дещо гірший, але в цілому зіставляюваний з названими вище областями ($ICE3 = 0,812$).

**Рисунок 1. Збалансованість соціально-економічного розвитку адміністративних районів
Північно-Східного регіону України**

Аналіз рис. 1 і табл. 1 дозволяє зробити висновки про те, що, незважаючи на приблизно однакову за збалансованістю соціально-економічну ситуацію в адміністративних районах Сумської, Харківської (без м. Харкова) і Полтавської областей ($ICE3$ 0,890, 0,812 і 0,897), частка населення, яке проживає в районах із стійкою і відносно стійкою соціально-економічною ситуацією, в районах Харківської області області набагато нижча і складає 12,9 % всього її населення, а у Полтавській області є найвищою – 33,3 %. Для Сумської області ця частка становить 26,8 %. Разом з тим, в районах з особливо гострою соціально-економічною ситуацією на Харківщині проживає 2,13 % її населення, а на Сумщині та Полтавщині

всього по 1,38 %. Подібна дещо парадоксальна ситуація пояснюється значнішою просторовою поляризацією економічного потенціалу в адміністративних районах Харківської області. Районів із стійкою соціально-економічною ситуацією в межах Північно-Східного регіону України всього 14, в т.ч. у Сумській області 4, у Харківській – 2 і у Полтавській області – 8 районів. Найбільш проблемними за збалансованістю соціально-економічного розвитку є 3 адміністративних райони регіону – по одному в кожній з областей.

За величиною $IE3$ здійснене групування адміністративних районів за проблемами екологічного розвитку (рис. 2). Були виділені наступні

групи адміністративних регіонів: екологічно благополучні (IEZ менше 0,500); з екологічно задовільною ситуацією (IEZ від 0,500 до 1,000); проблемні з напруженою екологічною ситуацією (IEZ від 1,000 до 1,500); проблемні з найбільш гострою екологічною ситуацією (значенням IEZ більше 1,500). Серед

областей Північно-Східного регіону України найбільш складна екологічна обстановка спостерігається в Сумській і Полтавській областях ($IEZ = 1,041$ і $1,018$ відповідно), а найбільш сприятлива – у Харківській області (без м. Харкова) – тут $IEZ = 0,840$.

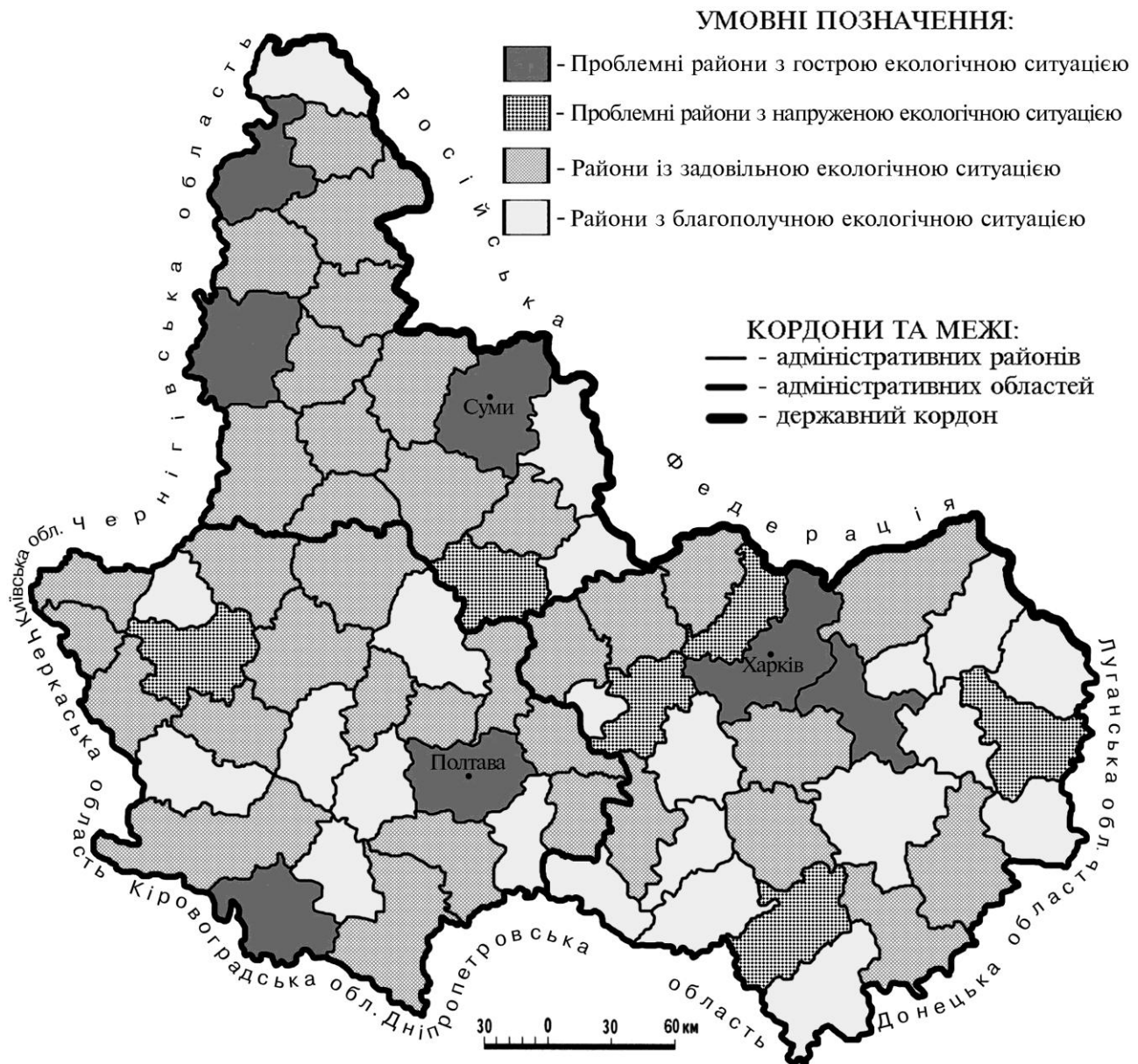

Рисунок 2. Збалансованість екологічного розвитку адміністративних районів Північно-Східного регіону України

Вища частка населення Полтавської області, що живе в умовах екологічно проблемної ситуації в адміністративних районах Полтавщини, пояснюється більшою територіальною концентрацією її населення. У двох найбільш екологічно проблемних районах Полтавщини (Кременчуцькому і Полтавському) проживає 45,4 % її населення (695,4 тис. осіб). До екологічно проблемних районів у Харківській області віднесено 6 адміністративних районів, у Сумській – 4, а у Полтавській області – лише 3.

Висновки. Регіони з великим *СЕП*, як правило, проблемні в екологічному відношенні, а регіони зі

значним *ПРП* і сприятливою екологічною ситуацією проблемні, перш за все, в соціально-економічному і демографічному відношеннях. Це переконливо засвідчують рисунки 1-2 та таблиця 1. Адміністративні райони Північно-Східного регіону України, в яких знаходяться найбільші регіональні і субрегіональні організаційно-господарські та культурно-побутові центри, зазвичай, мають складну екологічну ситуацію, а периферійні території проблемні переважно в соціально-економічному відношенні. Тобто кожен область можна розглядати як проблемну з певного погляду території. Через це число регіонів,

де немає жодних яскраво виражених проблем соціально-економічного і екологічного розвитку, виявляється мінімальним. З 25 адміністративних районів Полтавської області до таких належить лише 1, а у Харківській і Сумській областях – жодного.

Усі області Північно-Східного регіону України – просторово неоднорідні території, які є конгломератами зон просторового тяжіння, що формуються навколо найбільших міст. У Сумській і Полтавській областях нижчий рівень просторової поляризації соціально-економічного розвитку, ніж в адміністративних районах Харківської області. Через це частка

населення, яке проживає в проблемних з соціально-економічного погляду адміністративних районах Харківщини вища, ніж в аналогічних адміністративних районах Полтавщини і Сумщини.

Отримані узагальнюючі оцінки адміністративних районів і областей за рівнем збалансованості їхнього соціально-економічного та екологічного розвитку дають можливість визначити місце і роль кожної адміністративної одиниці в регіональній економіці, мають важливе значення для вибору районів, що потребують особливої державної підтримки.

Література

1. Ридевский Г.В. Социально-экономическое развитие и экология приграничных регионов России и Белоруссии // Псковский регионологический журнал. – 2005. – №1. – С. 20-38.
2. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. У 3-х частинах: Підручник. – К.: ВД „К.-М. Академія” – Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – 568 с.
3. Статистичний щорічник Полтавської області за 2005 р. / За ред. Т.Л. Бугайченко. – Полтава: Головне управління статистики у Полтавській області, 2006. – 651 с.
4. Статистичний щорічник Сумської області за 2005 р. / За ред. Л.І. Олехнович. – Суми: Головне управління статистики у Сумській області, 2006. – 654 с.
5. Харківська область у 2006 році (статистичний щорічник) / За ред. М.Л. Чмихала. – Харків: Головне управління статистики у Харківській області, 2007. – 562 с.

Стаття надійшла 8.01.2008

Рецензент І. Ковальчук

УДК 910.1

Сергій Мовчан

ДО ПРОБЛЕМИ ІНТЕРФЕРЕНТНОСТІ У НАУКОВІЙ ГЕОГРАФІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Аналіз наукової географічної літератури показав факт широкого використання терміну «інтерференція». Автор окреслює проблеми, перспективи та сферу застосування механізму інтерференції. Пропонується розглядати інтерферентність як об'єктивну властивість геокомплексів.

Serhiy Movchan. On the problem of interference in scientific geographical literature. The analysis of the scientific geographical literature reveals a broad application of the term “interference”. The author describes some problems, prospects and the sphere where the mechanism of interference is applied. He proposes the term “interferency” as an objective quality of geo-complexes.

Інтерференція як фізико-географічний механізм ландшафтно-оболонки все частіше зустрічається в роботах сучасних науковців фізико-географів. До виявлення інтерферентного механізму близькими було багато дослідників, які вивчали природні компоненти в комплексі. Це перш за все ті, хто взяв на озброєння системний підхід в географії: ландшафтознавці, геохіміки, ґрунтознавці, геоморфологи, кліматологи і дуже часто ті, чий дослідження мали міждисциплінарний характер. Ідеєю інтерферентних взаємодій пронизані роботи цілого ряду філософів та соціологів.

Важливою умовою існування систем є взаємодія підсистем та їх компонентів. Саме на це питання звертають увагу науковці, які взяли з основу теорію систем. За висловом Д.Л. Армандо [1], “межею пізнання є пізнання взаємодії, пізнання форм руху в

момент їх передачі від тіла до тіла”. Одним з механізмів взаємодії ландшафтних комплексів В.М. Пашенко [9] вважає інтерференцію ландшафтних та ландшафтоутворюючих чинників.

Елементи ідеї інтерференції знаходимо в пасіонарній теорії етнічної історії Л.М. Гумільова [5], в рубіжній комунікативності В.А. Дергачова [6], законі виклику-відповіді А. Тойнбі [12].

Поняття інтерферентного механізму першими запозичили з фізики вчені, які здійснювали свої дослідження на межі фізичної та суспільної географії, географії та історії, етногеографії.

Ідея інтерференції проглядається крізь географічний детермінізм у пасіонарній теорії етнічної історії Л.М. Гумільова [5]. В основі цієї теорії лежить уявлення про природно-біологічний характер етносу. Ландшафт, за Л.М. Гумільовим, визначає можливості

етнічного колективу при його виникненні, а також умови його життєдіяльності. Проте, сам по собі ландшафт не здатний до етногенезу і не є його причиною. Тільки поєднання кількох ландшафтів є обов'язковою умовою початку етногенезу. Саме ландшафтне різноманіття, на думку автора, стимулює процес народження нових етносів. Класичним прикладом є Кримський півострів, на території якого, завдяки поєднанню степових, гірських та південно-бережного ландшафтів, сформувалися такі народи, як: кримські татари, караїми, кримчаки. Активним спонукальним моментом етногенезу Л.М. Гумільов вважає так званий пасіонарний поштовх, який відбувається безпосередньо під впливом таких природних факторів, як сонячна радіація, енергія космосу та енергія радіоактивного розпаду в надрах Землі.

Л.М. Гумільов – один з тих, хто безпосередньо використовує термін «інтерференція» у своїй роботі. Він зазначає, що *“...при контакті двох несхожих процесів виникає інтерференція, яка змінює кожну з вихідних частот”* [5] і саме зміна, нестабільність, породжена інтерференцією початкових ритмів, є умовою виникнення нового ритму, тобто нового етногенетичного процесу.

Теорія етногенезу Л.М. Гумільова базується на пасіонарності, природних контактних зонах та етнічній комплементарності. Етнос, на його думку, – маргінальне явище біосфери та соціосфери, що виникає шляхом їх дивергенції або ж злиття в конкретних географічних умовах.

Автор теорії рубіжної комунікативності В.А. Дергачов [6] також стверджує, що географічні умови можуть впливати на хід історичного розвитку, характер законів суспільства, особливості людей, рід їх занять і т.д. В основі його теорії лежить теза про цілісність світу, яка обумовлена взаємодією різномасштабних природних, економічних, етнічних процесів.

У реальному світі поля природних, соціокультурних та інформаційних комунікацій не співпадають в географічному просторі-часі і накладаються один на одного, утворюючи маргінальні зони. В.А. Дергачов вказує на ряд основних типологічних об'єктів дослідження рубіжної (маргінальної) комунікативності, серед яких, зокрема, виділяє природні об'єкти – контактну зону суходіл-море, степ-гори, атмосферні фронти, зони тектонічних розломів. Окрему увагу він звертає на найбільший географічний об'єкт маргінальної комунікативності – зону “суходіл-море”, яка, на його думку, являє собою зону інтенсивної взаємодії природних процесів, господарської діяльності та антропогенного забруднення.

А. Тойнбі [12] є автором теорії регіональних цивілізацій. За його теорією, вирішальним фактором походження цивілізацій є закон виклику-відповіді. На відміну від вище згаданих авторів, А. Тойнбі стоїть на позиції оберненого географічного детермінізму. Він робить висновок, що саме несприятливі кліматичні і географічні умови є потужним стимулом для зародження цивілізації, вони виступають своєрідним викликом, на який цивілізація дає відповідь власною

активізацією. Отже, А. Тойнбі також стоїть на позиції накладання географічних та етносоціальних умов як необхідного чинника етногенезу; і чим важчими є географічні умови, тим активніша буде відповідь етносу. Ступінь жорсткості умов, за якої відповідь буде максимально успішною, А. Тойнбі називає “оптимізмом”, це своєрідне максимальне інтерферентне збурення.

Термін “інтерференція” перейшов у фізичну географію, як і в інші сфери, з фізики, де цим поняттям описують взаємодію хвиль різноманітної природи в результаті їх накладання. У фізиці інтерференція – це явище, яке спостерігається при одночасному розповсюдженні в просторі кількох хвиль, проявляється шляхом стаціонарного (або малозмінного) просторового розподілу амплітуди і фази результуючої хвилі. Інтерференція відбувається за умови наявності двох пов'язаних хвиль (тобто таких, що походять з одного джерела) однакового періоду у вигляді просторового коливання інтенсивності. Частковими випадками інтерференції є інтерференція радіохвиль, світла, звукових хвиль. Інтерференція світла – це просторовий перерозподіл енергії світлового випромінювання. Спостерігається у вигляді характерних світлих і темних смуг, які чергуються, або плям. Інтерференція виникає для хвиль будь-якої природи [13].

Терміни “інтерференція”, “інтерферентний механізм” в своїх роботах використовують такі вчені, як Л.М. Гумільов [5], В.М. Пашенко [10, 11], А.І. Кривувальченко [7], Т.В. Бобра [2].

Концепцію інтерферентної взаємодії ландшафтних та ландшафтоутворюючих факторів запропонував та обґрунтував В.М. Пашенко (1991). У своїй спробі розробити загальнометодологічну концепцію, яка б сприяла діалектизації ландшафтознавства, В.М. Пашенко поряд з такими філософсько-методологічними поняттями, як: сутність, явище, варіант, інваріант, резонанс – робить спробу обґрунтування концепції інтерферентної взаємодії.

В.М. Пашенко розвинув погляди В.О. Бокова і доповнив картину співвідношення явищ, що визначають взаємодію геосистем (В.А. Боков, 1990), додавши до чинників взаємодії геосистем механізм інтерференції як зовнішню умову розвитку ландшафтних комплексів.

Закономірно постає питання про правомірність перенесення суто фізичного поняття на об'єкти та явища географічної оболонки. Щодо цього В.М. Пашенко [9] зазначає, що перенесення фізичного змісту в область геокомплексів не матиме некоректностей у випадку, коли мова йтиме про однорідні явища і тільки тоді геокомплекси можуть розглядатися як такі, що інтерферують.

В.М. Пашенко [9, 10], розглядаючи і розкриваючи співвідношення категорій “сутність” та “явище” в ландшафтних утвореннях, сформулював ландшафтно-сутнісну гіпотезу, яка полягає в тому, що «сутність ландшафту складають чисельні взаємодії земних (природних, антропогенних, техногенних) і космічних утворень – тіл, потоків, полів та ін.». Ландшафт для В.М. Пашенка – це результат взаємодії

різного роду факторів, елементів та компонентів, які він об'єднує методологічним поняттям «земні реалії» (геореалії). Сутність ландшафту проявляється через взаємодію, через зв'язки та відношення геореалій. Геореалії умовно поділяються на безпосередньо ландшафтні та ландшафтоутворюючі, хоча такий поділ, як попереджає В.М. Пашенко, є виключно допоміжним.

В умовах всезагального взаємозв'язку та взаємодії всі існуючі у просторі-часі об'єкти здійснюють певний результативний взаємний вплив. В.М. Пашенко [10] вважає, що результати цих взаємодій проявляються як інтерференція своєрідних збурень ландшафтного простору-часу. Умова висувається лише одна – взаємодія повинні однорідні, однакісні явища. Взаємодія і накладання однорідного, однакісного, на думку В.М. Пашенка, є саме тим спільним матеріальним знаменником, який може призвести до інтерферентного результату. Така взаємодія можлива на основі співвідносних, однакісних середовищ (речовинних, енергетичних, інформаційних) на рівні «спільного знаменника». Інтерференція ландшафтних та ландшафтоутворюючих явищ та пов'язаних з ними станів відбувається на межі середовищ.

Свої погляди на інтерференцію, інтерферентний механізм В.М. Пашенко [10] узагальнив у сформульованій ним інтерферентній гіпотезі. Згідно з концепцією геореалій В.М. Пашенка, будь-яка взаємодія ландшафтоутворюючих чинників характеризується зв'язками та відношеннями, які реагують один на одного. Це призводить до інтерферентного підсилення або пригнічення сутнісно близьких зв'язків та відношень, формування властивостей, кінцевих відносно вихідних властивостей взаємодіючих геореалій. Окрім того, взаємним підсиленням чи пригніченням однотипових властивостей суть інтерференції не вичерпується.

В.М. Пашенко вважає, що інтерферентний механізм взаємодії ландшафтних комплексів та ландшафтоутворюючих чинників виявляється також у доповненні та відновленні втрачених, генетично закономірних зв'язків, а також у стримуючому впливі на взаємодіючі складники критичних або лімітуючих чинників ландшафтоутворення.

А.І. Кривульченко на основі власних педолого-геохімічних досліджень, з урахуванням рослинного та ґрунтового покриву, відзначає наявність явища інтерференції зональних та інтразональних ознак в межах приморської зони сухостепового Причорномор'я та Приазов'я (особливо в межах плакорів приморських низинно-супернизинних ландшафтів алювіально-терасових рівнин). Причиною такого явища А.І. Кривульченко вважає вплив високомінералізованих вод та певною мірою імпульверизацію [7].

Т.В. Бобра, досліджуючи питання ландшафтних меж на прикладі Південно-Східного Криму, відзначає високу просторову потужність інформації та інтенсивність географічних процесів в межах «граничних геосистем». Граничні геосистеми характеризуються нею як такі, що мають ряд специфічних властивостей, серед яких виявлені пограничні ефекти:

площинна інверсія масштабів ландшафтних меж та позитивна і негативна інтерференція збурень ландшафтно-екологічних факторів [2].

В.О. Боков [3] розглядає механізм взаємодії геосистем як механізм взаємодії потоків речовини та енергії. Така взаємодія, на його думку, призводить як до диференціації геосистем, так і до вирівнювання їх відмінностей. Диференціація відбувається за умови масштабності (відносно великих розмірів) геосистем, оскільки для трансформації потоку необхідна певна відстань, після подолання якої починаються процеси диференціації – позиційна еволюція потоку. У випадку, коли розміри геосистем мають менші від необхідних розміри, відбуваються процеси вирівнювання (згладжування) відмінностей. Проте можливий і варіант диференціації геосистем невеликих розмірів, за умови, якщо потік рухається проти градієнту, при проекції потоків на схили різних експозицій в процесі ландшафтної та бар'єрної трансформації потоків.

Слід відзначити особливу позицію В.О. Бокова щодо причинно-наслідкових зв'язків між контрастністю геосистем та їх взаємодією. На його думку, контрастність є більшою мірою наслідком взаємодій, а не їх причиною.

Слідом за М.І. Макєєвим (1970), Ю.Г. Симоним (1976), І.Г. Черваньовим (1979), В.О. Боков розглядає питання факторної відносності. Згідно з цим законом, реакція великих водозборів на кліматичні та ландшафтні впливи знижується порівняно з водозборами меншої площі. Головною причиною цього вважається просторова компенсація та «доповнюваність»: чим більший водозбір, тим більша ймовірність того, що окремі відхилення від певного середнього фону будуть компенсовані протилежними явищами [3]. Тобто зі збільшенням розмірів ландшафтного комплексу, зменшується роль окремих ландшафтоутворюючих чинників і зростає роль фактора самоорганізації системи.

В.О. Боков підходить до явища інтерференції через розкриття властивостей географічного простору-часу. Зокрема, тривимірність фізичного простору та одновимірність фізичного часу, на думку В.О. Бокова [3], визначають реалізацію багатовимірності географічних просторових і часових відношень через накладання та чергування явищ. Проте слід звернути увагу на те, що причиною накладання в цьому випадку В.О. Боков вважає однонаправленість часу, маючи на увазі накладання (співпадіння, перетин) явищ у часі.

Цікавим в контексті питання інтерференції геореалій виглядає закон формування потоку-входу, запропонований В.О. Боковим та В.Б. Балобановим [4]. Сформульований ними закон говорить про те, що у зв'язку з формуванням геосистемами навколо себе полів впливу, величина потоку-входу може бути розкладеною на два складники: один зумовлений зовнішніми факторами $f(W)$, інший – місцевими (ландшафтними) умовами $f(L)$. Звідси величина потоку-входу є сумою цих складників:

$$P_{BX} = f(W) + f(L)$$

При збільшенні площі ландшафтного комп-

лексу до розмірів земної поверхні значення $f(W)$ наближається до нуля, а $f(L)$ – до P_{BX} , тобто до значення, рівного величині всього потоку. Навпаки, при зменшенні розмірів ЛК до певного мінімального значення до нуля наближається складник $f(L)$.

О.Ю. Ретеюм [11], намагаючись створити нову методологічну концепцію, яка об'єднала б всі об'єкти та явища, що мають місце в географічній оболонці, зробив спробу привести їх до “спільного знаменника”. Це мало на меті зробити можливим порівняння досить різноманітних за природою та функціонуванням явищ об'єктивної дійсності. Він прийшов до висновку, що всі природні об'єкти та явища можна представити у вигляді концентричних структур – хоріонів. Нагадаємо, що хоріони, за О.Ю. Ретеюмом, мають ядро – певний інваріант, який складають відносно стійкі в просторі і часі властивості системи. Ядро є основою існування хоріону, носієм характерних рис, індивідуальності і відносної стабільності даної системи. Ті ж властивості, які не є постійними та стабільними, утворюють периферію, оболонку хоріонів. Взаємодія і взаємний вплив хоріонів відбувається за умови контакту їх оболонок.

Матеріальною основою взаємодії тіл О.Ю. Ретеюм вважає випромінювання та гравітацію. Він виділив 6 основних комплексів елементарних ефектів, які є наслідком взаємодії тіл в географічній оболонці: гравітаційні, електромагнітні, теплові, радіаційні, хвильові, кондуктивні.

Завдяки потокам, які транспортують отримані частки заряду ядра або тіл-приймачів, з часом формуються нові, вторинні тіла. Формування нових тіл зумовлено тим, що надходження заряду призводить до зміни тією чи іншою мірою багатьох показників сторони тіла, яка звернена до потоку і часткового відділення.

Особливо цікавим з погляду концепції інтерференції є явище зворотних зв'язків. Це явище, як зазначає О.Ю. Ретеюм [11], полягає в тому, що «розділення потоків при галуженні завжди призводить до дроблення тіл» і далі «воно (дроблення – С. М.) – це невідворотний наслідок контакту тіл». Рухаючись в оболонці хоріону імпульс може не вийти за межі оболонки, а повернутися до ядра. В такому випадку поглинання ядром імпульсу, що повернувся, викликає, на думку О.Ю. Ретеюма, відокремлення всередині цього хоріону екзогенного тіла. Імпульс породжує новоутворення – спостерігається дещо схоже на галуження хоріонів, але всередині.

Таке явище є цікавим з погляду концепції інтерференції геореалів В.М. Пашенка і ставить питання про можливість інтерферентного збурення всередині конкретного геокомплексу без участі зовнішніх ландшафтних чи ландшафтоутворюючих чинників за умови активізації одного чи кількох факторів системоутворення.

Загострюючи увагу на питанні утворення хоріонів, О.Ю. Ретеюм зазначає [11], що цей процес відбувається за умови контакту. Так, зародження біосфери є наслідком контакту Сонця з Землею, опосередковано через їх електромагнітні та гравітаційні поля. Фундаментальною причиною

системогенезу тут визнається поява в контактній зоні градієнтів, а отже сил, які викликають переміщення субстанції. При контакті ж косних тіл системоутворення визначається геохімічними та геофізичними чинниками.

Досить цікавим питанням розвитку уявлень про інтерференцію в географічній оболонці є, на нашу думку, запропонований О.Ю. Ретеюмом [11] механізм переходу “хоріон-сфрагіда-хоріон”. По суті, саме ця ідея є найближчою за духом до концепції інтерференції геореалів В.М. Пашенка.

За певних умов ядро хоріона руйнується, але система не розпадається – таке утворення було назване сфрагідою – сукупністю слідів, залишених одним агентом. При цьому ці сліди мають здатність до системоутворення. Якщо має місце вплив певного системоутворюючого фактору (як правило, періодичний), то сфрагіда має можливість відновити хоріон. Прикладом хоріону, який існує завдяки неперервному накладанню ефектів сезонних сфрагід, є система, створена сибірським антициклоном, який з'являється в зимовий період і накладає такий сильний відбиток на природу, а також господарство і населення, що він зберігається до наступної зими. Як бачимо, наведений приклад прямим чином перегукується з гіпотезою В.М. Пашенка про відновлення втрачених властивостей геореалів в результаті інтерферентного сплеску.

М.О. Лихоман [8], працюючи над питанням інтразональних та інтрасекторних ландшафтів, вважає, що формування інтразональних геокомплексів зумовлене взаємодією зональних та секторних факторів. І в той час, коли зональність повсюдно діє з однаковою інтенсивністю, прояви секторності можуть зазнавати певних сплесків (інтерферентні збурення – С. М.). Тоді остання (секторність) отримує перевагу над зональністю, що призводить до формування інтразональних регіонів.

Явище “зонального скиду” (рос. – *зональный сброс*), яке описує відмінність в широтному розташуванні меж зон у Заволзькій та правобережній частині Нижнього Поволжя, М.О. Лихоман [8] пояснює тим, що саме тут проходить межа сектору більш високого рівня. Отож, погляди М.О. Лихомана щодо формування інтразональних та інтрасекторних регіонів пронизані ідеєю взаємного протистояння (пригнічення чи піднесення) зональних та азональних (в цьому випадку секторних) факторів.

Не вживаючи терміна безпосередньо, М.О. Лихоман все ж використовує (як і багато інших географів) механізм інтерференції для пояснення суті взаємодії. Результатом її є формування інтразональних регіонів. Цей самий механізм взаємодії широко використовують дослідники, які вивчають контактні зони геокомплексів, називаючи його резонансом, взаємним впливом, взаємним підсиленням або пригніченням тощо.

Як бачимо, незважаючи на відносну «молодість» поняття “інтерференція”, в географічній науці все більше вчених використовують його у своїх роботах. Однак цей факт викриває також наявність певних проблем та білих плям у цьому питанні.

Аналіз наукової географічної літератури з питання інтерференції засвідчив, що погляди різних авторів мають як спільні, так і відмінні риси. Спільне полягає в наступному:

- поняттям “інтерференція” описується взаємодія двох чи більше систем;
- умовою виникнення інтерференції є існування певної контактної зони з одночасним взаємопроникненням (“накладанням”) агентів (впливів) систем-учасників взаємодії;
- наслідком інтерференції є реакція одного або всіх елементів взаємодії, яка проявляється у формі інтерферентного збурення або інтерферентного пригасання окремих їх властивостей.

Відмінними є погляди на:

- умови, за яких інтерференція може мати місце (масштабний, ієрархічний рівні, характер та природа взаємодіючих факторів);
- результати, до яких призводить інтерференція (від локальних змін, конкретизації окремих властивостей, до утворення ландшафтно-оболонки в цілому і ландшафтних комплексів зокрема).

Вище мова йшла про те, що інтерференція є явищем, на яке прямо чи опосередковано звертали увагу дослідники. У кожному випадку інтерференція розглядалася як конкретний процес, який має місце в географічній оболонці. Але процес, з точки зору причинної наслідковості, є наслідком, тобто явищем, явище ж, як відомо, вказує на сутність. Якщо процесом є інтерференція, тоді суб'єкти мають володіти відповідною сутністю, яка зробила б можливою інтерферентну взаємодію. В такому випадку сутність таких суб'єктів повинна полягати у їх здатності до подібного варіанту взаємодії. Виразом

цієї властивості може слугувати “інтерферентність” — термін запропонований професором А.І. Кривульченком (2008) і взятий автором статті для подальшого опрацювання. Таким чином отримуємо об'єктивну властивість (інтерферентність), яка за сприятливих умов може реалізуватися в конкретний процес і результат (інтерференцію). Розділення понять “інтерференція” та “інтерферентність” є важливим з погляду методології і повною мірою узгоджується з вимогами діалектичного підходу в науці. Це питання потребує глибокого та всебічного опрацювання, воно здатне окреслити подальшу перспективу досліджень і вивести концепцію інтерференції на новий методологічний рівень.

Отож, на даному етапі розробки, концепція інтерферентного механізму взаємодії вимагає глибокого критичного осмислення необхідності та конкретизації сфери застосування, подальшого розвитку її теоретичної основи, формалізації, уточнення та розширення понятійно-термінологічного апарату, накопичення фактичного матеріалу. Зміст понять і термінів «інтерференція», «інтерферентність» повинні набути конкретності, однозначності і повноти.

Автор, слідом за В.М. Пашенком, В.О. Боковим, А.І. Кривульченком, переконаний, що ця концепція повинна зайняти належне місце серед таких географічних закономірностей та понять, як: правило випередження Альохіна, принцип суперпозиції, поняття “циркумокеанічні та циркумконтинентальні структури”, “екотон”, “контактна зона” тощо. Вирішення поставлених питань, на нашу думку, може надати географічній науці новий поштовх у розвитку, вихід на новий рівень розуміння функціонування об'єктів та явищ географічної оболонки.

Література

1. Арманд Д.Л. Наука о ландшафте (основы теории и логико-математические методы). — М.: Мысль, 1975. — 287 с.
2. Бобра Т.В. Аналіз ландшафтних меж Південно-Східного Криму: Автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.01 / Тавр. нац. ун-т ім. В.І. Вернадського. — Сімферополь, 2001. — 20 с.
3. Боков В. А. Пространственно-временные основы геосистемных взаимодействий: Автореф. дис... докт. геогр. наук. — М., 1990. — 39 с.
4. Боков В. А., Балобанов В.Б. К проблеме оценки увлажнения природных комплексов // Природное районирование и вопросы охраны природы. Межвузовский сборник. — Уфа, 1980. — С. 41-51.
5. Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. — М.: АСТ: АСТ Москва, 2007. — 548 с.
6. Дергачёв В.А. Концепция маргинальной комплиментарности / Под. ред. Ченова А.И. — Одесса, 1995. — 48 с.
7. Кривульченко А.І. Сухі степи Причорномор'я та Приазов'я: ландшафти, галогеохімія ґрунто-підґрунтя. — К.: Гідромас, 2005. — 345 с.
8. Лихоман М.А. Интразональность и интрасекторность ландшафтов. — Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1981. — 54 с.
9. Пашенко В.М. Методологические аспекты ландшафтоведческого анализа и синтеза: Автореф. дисс... д-ра геогр. наук: 11.00.01 / АНУ. Ин-т геофизики им. С.И. Суботина. Отд-ние географии. — К., 1991.
10. Пашенко В.М. Теоретические проблемы ландшафтоведения. — К.: Наук. Думка, 1993. — 284 с.
11. Ретеюм А.Ю. Земные миры. — М.: Мысль, 1988. — 266 с.
12. Тойнби А.Дж. Постигание истории. — М.: Прогресс, 1991. — 736 с.
13. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. — 4-е изд. — М.: Сов. энциклопедия, 1989. — 1632 с.

Стаття надійшла 27.03.2008

Науковий керівник А. Кривульченко; рецензент І. Ковальчук

З ІСТОРІЇ ЕКОЛОГО-ГЕОГРАФІЧНОГО РАЙОНУВАННЯ

У публікації розглянуто історію розвитку еколого-географічного районування. Охарактеризовано основні завдання еколого-географічного районування та його галузеві види. Проаналізовано схеми екологічно орієнтованих видів районування різних авторів. Акцент зроблено на критеріях, принципах та таксономічних одиницях такого районування. Окреслено основні проблеми перетворення еколого-географічного районування в засіб науково-практичного вирішення екологічних проблем.

Lyubov Yankovs'ka. From the history of the ecological-geographical regionalization. The article deals with the history of the ecological-geographical regionalization. The main tasks of the ecological-geographical regionalization and its varieties are grounded. The variants of the ecological-geographical regionalization by different authors are analyzed. The criteria and principles of the regionalization are characterized. The main problems of usage of the scheme of the ecological-geographical regionalization for the practical decision of the ecological problems are described.

Актуальність дослідження. Одним із найефективніших методів вивчення закономірностей територіальної диференціації проблем взаємодії суспільства та природи, суспільного розвитку чи інших явищ є районування [1]. Як зазначав Гродзинський М.Д., районування поки що є цілиною для екології, тоді як в фізичній та економічній географії – багаті напрацювання з даного питання. Наприклад, принципи та методи фізико-географічного районування були визначені ще в 60-70 рр. ХХ ст. і відтоді не зазнали суттєвих змін [3]. Незважаючи на те, що фізико-географічні та економіко-географічні види районування все більше набувають прикладної спрямованості та комплексності, вони не охоплюють повною мірою різні за генезисом зв'язки, що виникають при взаємодії природних і соціально-економічних територіальних систем, а тому не можуть бути достатньою науковою основою для управління процесом природокористування, що й призвело до необхідності розробки нових – екологічних – видів районування [18].

На даний час немає загальноприйнятих дефініцій „еколого-географічне районування”, „еколого-географічний район”; аргументації та поглибленого вивчення потребують питання виявлення критеріїв еколого-географічного районування, які відповідають сучасному стану ускладненої взаємодії суспільства і природи.

Метою дослідження є аналіз підходів до екологічно орієнтованих видів районування.

Об'єктом дослідження є схеми еколого-географічного районування різних авторів.

Еколого-географічне районування як метод спрямоване на виявлення регіональних і локальних екологічних проблем, типологічний аналіз екологічних ситуацій і прогнозування змін природного середовища під впливом суспільної діяльності [15].

Багатогранність форм взаємодії суспільства і природи, структурно-компонентна різноманітність суспільно-територіальних та природно-територіальних комплексів, в результаті взаємодії яких виникають екологічні проблеми, міждисциплінарний характер цих проблем зумовили багатоплановість еколого-географічного районування, численність його

галузевих видів.

У систему еколого-географічного районування входять такі його основні види: *еколого-фізико-географічне* (в тому числі, *еколого-ландшафтне*) – диференціація природних ландшафтів за їх природоохоронною та природостабілізуючою функцією; *еколого-економіко-географічне* – диференціація території за рівнем перетворення ландшафтів господарською діяльністю, що зумовлює певну гостроту екологічної ситуації; *еколого-соціально-географічне* (в тому числі, *медико-географічне*) – поділ території, що розкриває соціальну якість довкілля, тобто відповідність умов середовища санітарно-гігієнічним нормам проживання та біологічним, психічним потребам населення. *Інтегральне еколого-географічне районування*, що повинно включати критерії вище перелічених видів районування, є передетапом до *еколого-управлінського*, спрямованого на реалізацію заходів оптимізації природно-господарських систем [15].

Ще в 50-х роках ХХ ст. Колосовський М.М. зауважив існування закономірних територіальних зв'язків між природними та економічними районами і висловив думку, що при виділенні районів потрібно враховувати і вплив матеріальних процесів суспільного виробництва, що змінюють природу, і навпаки – враховувати вплив природи на суспільство [7]. Колосовський М.М. по суті підняв питання про третій вид районування, відмінний від фізико-географічного та економічного. Проте, незважаючи на практичну необхідність його, пов'язану із актуальністю проблем навколишнього середовища, цей вид районування на той час не набув активного розвитку [13].

Одні з найперших праць з картографування оцінки стану і якості природного середовища України з'явилися у 60-х рр. ХХ ст. Це розробки співробітників Відділення географії ГІФ АН УРСР Золоського А.П., Корольової М.А., Підоплічка І.П., Руденка Л.Г., Пархоменко Г.О. [5, 6], основна увага в яких зосереджувалась на оцінці впливу суспільства на природу, а також прогнозі її змін. Крім цього, автори запропонували зміст карт комплексної медико-географічної оцінки природного середовища, впливу господарського використання території на її „медико-

географічну" ситуацію [14].

Термін „екологічні карти” з'являється у 1978 році з виданням Золовським А.П., Марковою Є.Є. та Пархоменко Г.О. фундаментальної монографії з картографічного дослідження проблем охорони природи та раціонального природокористування [6].

Нечіткість і багатоаспектність поняття „екологія” у той час, його співвідношення з поняттями „природокористування”, „охорона природи” визначили таку ж розпливчастість у розумінні екологічного районування.

Переважає більшість існуючих праць присвячена еколого-економічному районуванню. Єдиного підходу до проведення такого районування немає: одні автори вважають, що еколого-економічне районування більше тяжіє до природної основи, інші – до економічної, а деякі вчені пропонують якісно відмінні підходи до цього питання (басейновий підхід Олдака П.Г. та ін.) [1].

Серед перших – Підоплічко І.П. (1972), який, взявши за основу фізико-географічне районування України, проводить районування території України за несприятливими факторами, зумовленими діяльністю людини, враховуючи такі негативні процеси, як змив ґрунтів, еродованість, засолення ґрунтів, пилові бурі, суховії, заболоченість, карстові та селеві явища, побутове та промислове (хімічне) забруднення ґрунтів, води і повітря, руйнування поверхні землі внаслідок шахтних, дорожніх, будівельних та інших робіт [16].

Нев'яжський І.І. (1979) основною одиницею природно-господарського районування вважає еколого-географічний район – територію, для якої характерна певна спрямованість і ступінь зміни природного середовища, зумовлена як історично складеною специфікою господарського навантаження, так і місцевими особливостями природи, що виражається в особливій, властивій лише району, морфології [9].

Єрмаков Ю.Г. зі співавторами проводить еколого-господарське районування за провідним типом процесів (так званими „техногенними перебудовами”), що виникають в ландшафтах при впливі на них господарської діяльності, до яких відносять опустелення, ерозійну деструкцію ландшафтів, фотохімічний смог, активізацію кріогенних процесів тощо. При виділенні еколого-господарських районів автори враховують межі природних районів, зонально-провінційної ландшафтної структури території [16].

До екологічного можна віднести комплексне природоохоронне районування Генсірука С.А. (1979), яке автор виконав з урахуванням змін в навколишньому середовищі під впливом господарської діяльності людини, базуючись на основних принципах фізико-географічного районування [16].

Схема природно-господарського районування Чепурка Н.Л. і Чижової В.П. (1981) також тяжіє до природної основи. Основними районоутворюючими факторами автори вважають однорідні природні умови, загальні тенденції природного розвитку, а також напрямки існуючого і перспективного природокористування [13].

Перелічені підходи до еколого-економічного районування об'єднує уявлення авторів про необ-

хідність першочергового врахування рівня трансформації ландшафтів господарською діяльністю людини, що проявляється у їх деградації та виникненні несприятливих природно-антропогенних процесів.

Блехцин І.Я. і Мінеєв В.А. (1981) розробили схему еколого-економічного районування на базі методики економічного районування. За основу еколого-економічного районування пропонують взяти процеси впливу господарської діяльності на навколишнє середовище, а саме: характер, рівень і типи впливу, форми природокористування. Головними показниками комплексного навантаження на навколишнє середовище автори вважають щільність населення, питому вагу міського населення, ступінь територіальної концентрації виробничих фондів, щільність шляхів сполучення та рівень територіальної концентрації видобутку мінеральної сировини. На території України вони виділяють чотири райони: Поліський, Південно-Західний, Донецько-Придніпровський і Південний [16].

Дмитрівський Ю.Д. і Лавров С.Б. (1983) також віддають перевагу економічним критеріям, визначаючи вплив суспільства на навколишнє середовище за такими показниками: відношення щільності населення в даній країні до середньосвітової; валовий національний продукт країни на одиницю площі; потужність найбільш „брудних” підприємств на одиницю площі; забезпеченість земельними ресурсами (га на одного жителя); транспортне навантаження на навколишнє середовище тощо [16].

В основу еколого-економічного районування Донецько-Придніпровського економічного району Слюсаренко В.К. (1984) поклав такі ознаки, як галузева структура господарства, адміністративний поділ і стан навколишнього середовища. При характеристиці районів враховувалися також географічне положення, розміри території, природні умови і ресурси, структура господарства, особливості його спеціалізації, особливості розселення і трудові ресурси, стан основних компонентів природного середовища, напрямки подальшого економічного розвитку. Еколого-економічний район автор розглядає як територію, що характеризується тісними взаємозв'язками і взаємозалежностями між економічними і природними факторами та володіє порівняно однорідними економічними і ресурсними умовами, господарськими особливостями [16].

Малєва В.І. (1993) розглядає еколого-економічний район як органічно цілісне утворення взаємопов'язаних елементів природа-господарство-населення, що функціонують в просторі та часі в процесі природокористування. При характеристиці еколого-економічних районів Кримської АР автор також враховує географічне положення еколого-економічного району в народногосподарському комплексі; його природо-ресурсний потенціал, особливості господарської освоєності території; галузева і територіальна структура господарства, в т.ч. ступінь антропогенізації і порушеності природних ландшафтів; інтенсивність несприятливих природно-техногенних процесів; особливості зв'язку між структурними утвореннями, особливо центру з

периферією; особливості геоecологічної ситуації, в т.ч. стійкість геосистем, масштаби техногенного навантаження, забруднення окремих компонентів, виконання ландшафтами їх функцій, можливості забезпечення рекреаційних потреб і оздоровлення населення. [8].

Тамбовцев Г.В. (2001) критерієм виділення еколого-економічних районів називає рівень розвитку еколого-економічних відтворювальних процесів, який виявляється через такі категорії: забруднення, зруйнування, деградація, антропогенне навантаження на природне середовище, зокрема таких факторів і сторін суспільства як територіальна структура, концентрація, спеціалізація промислового комплексу і галузей АПК, густоти населення та його розселення, фактичних видів природокористування, реальних заходів щодо оптимізації навколишнього середовища тощо. Екологічну оцінку території Запорізької області Тамбовцев Г.В. проводить із врахуванням ступеня інтенсивності використання територій, рівня розораності і лісистості, питомої ваги природних екосистем, порушених земель, площ міських територій, шляхів сполучення і комунікацій, індексу урбанізації, питомої ваги антропогенних пустищ і меліоративних земель [17].

Якушик І.Д. (1993) розглядає еколого-економічне районування як територіальну диференціацію екологічної ситуації території, яка є результатом взаємодії природи, населення і господарства. Основними принципами такого районування вчений вважає: принцип ієрархічності; принцип врахування адміністративних меж при районуванні; принцип співставності показників; максимального врахування різноманітних видів впливу господарської діяльності на навколишнє середовище; принцип врахування при виділенні еколого-економічних районів показників, що відображають економічний розвиток, розселення, вплив господарської діяльності на природу і стан природного середовища [18].

Однією із найновіших праць з даної проблематики є схема еколого-економічного зонування України, запропонована Барановським В.А. (2001). Автор проводить диференціацію території за еколого-економічним потенціалом, який розглядає як внутрішню можливість інтегральної геосистеми „суспільство-природа” забезпечувати виконання нею антропо-екологічної, виробничої та інших соціально-економічних функцій. Особливість еколого-економічного потенціалу, за Барановським В.А., полягає в тому, що даний показник характеризує не вплив господарських систем на природне середовище, а екостан складних територіальних утворень – еколого-економічних систем (ЕЕС), що виникли в процесі взаємодії природи і господарських комплексів. За Барановським В.А., еколого-економічна зона – це територія, для якої характерний приблизно однаковий рівень перетвореності природного середовища внаслідок техногенного впливу, що зумовлює певну гостроту екоситуації, ступінь регіонального природокористування, охорони природи і здоров'я населення [17]. Критеріями визначення еколого-економічного потенціалу вчений вважає величину техногенного навантаження на природне середовище, яка скла-

дається з соціально-економічної освоєності території і забрудненості навколишнього середовища; потенціал самоочищення природного середовища; біологічний потенціал природного середовища; ступінь ураженості території несприятливими природно-антропогенними процесами; природно-ресурсний потенціал [1].

Недоліками деяких з перелічених схем районування є переважання економічної спрямованості над екологічною. Позитивним – є використання великої кількості оцінкових показників, що ілюструють рівень антропогенного (особливо техногенного) навантаження і дають можливість передбачати негативні зміни у стані довкілля та окреслювати території, що потребують першочергового нормування господарських впливів та оптимізації природокористування.

Значно менше уваги приділено еколого-ландшафтному районуванню.

Деякі принципи даного районування висвітлені в працях М.Д. Гродзинського. Зваживши на високий рівень розробки проблеми районування в фізичній географії, вчений (1993) пропонує використовувати принципи та одиниці фізико-географічного районування при ландшафтно-екологічному районуванні, запровадивши такий таксономічний ряд: континент – пояс – субконтинент – зона (біом) – провінція – область – район – мікрорайон (при чому вищі одиниці районування (до провінції включно) виділяються за критеріями фізико-географічного районування, оскільки вони мають, окрім ландшафтного, й екологічний зміст, а нижчі – за ландшафтно-екологічними). На думку вченого, ландшафтно-екологічна область, район та мікрорайон за критеріями виділення відповідають макро-, мезо- та мікрогеохорам, тому окремий контур макрогеохори розглядається як одиниця ландшафтно-екологічного районування – ландшафтно-екологічна область, а індивідуальні мезогеохори – як ландшафтно-екологічні райони [3].

Пашенко В.М. (1994) розглядає еколого-ландшафтне районування як передетап до еколого-географічного районування. В свою чергу, еколого-ландшафтознавче районування вчений характеризує як аналітико-синтезне переважно природничо-географічне дослідження, спрямоване на інтегрування частинних та диференціювання загальних регіональних характеристик ландшафтів за обраними екологічними критеріями, а також як встановлення регіональних територіальних єдностей та відмін ландшафтів, спільних чи різних за оцінками стосовно інтегрованого екосуб'єктного критерію. Для виконання еколого-географічного районування, на думку вченого, потрібно збагатити результати еколого-ландшафтознавчого районування шляхом послідовного багатоступінчастого врахування еколого-географічних критеріїв та оцінок ландшафтів – тих, що пов'язані з іншими природно-, антропо-, економіко-, соціо-, та етноцентричними еколого-географічними дослідженнями [12].

У схемі геоекологічного районування України, розробленій Волощуком В.М., Гродзинським М.Д. та Шищенком П.Г. (1998), запропонована така ієрархія таксономічних одиниць: геоекологічна зона – геоекологічний регіон – геоекологічна область – гео-

екологічний район – геоекологічний мікрорайон. Геоекологічну зону автори пропонують виділяти на основі зональних відмінностей у ландшафтній структурі та пов'язаних з нею видів природокористування (виділено шість геоекологічних зон – Поліська, Лісостепова, Степова, Сухостепова, Карпатська та Гірсько-Кримська); геоекологічний регіон – вчені розглядають як територіальну систему, яка відзначається високою цілісністю в ландшафтно-екологічному, господарському, етнокультурному відношенні; основою його виділення є спільний комплекс екологічних проблем і набір екологічних ризиків для даної території (виділено 23 геоекологічні регіони). Геоекологічна область виділяється на основі врахування тих особливостей рельєфу, покривних відкладів, ґрунтів, які визначають особливості природокористування (зокрема, структура угідь) та вірогідності й інтенсивності прояву несприятливих еколого-географічних процесів. Геоекологічний район виділяється як частина геоекологічної області у зв'язку з місцевими відмінностями в характері, інтенсивності і спрямованості сучасних природних процесів та вірогідності екологічних ризиків, пов'язаних із сучасним господарським використанням території (у межах України авторами виділено понад 600 геоекологічних районів). Головним критерієм його виділення геоекологічного мікрорайону є структура господарських угідь, тобто мікрорайон виділяється таким чином, щоб в його межах домінував один тип використання території [2].

У геоекологічному районуванні території України, розробленому Л. Малишевою, було враховано зонально-провінційні відмінності фізико-географічних умов, панівні ландшафтно-геохімічні процеси; антропогенну перетвореність ландшафтів (за відсотковим співвідношенням розораних земель, земель сільськогосподарського призначення, земель безпосередньо залучених до технологічних виробничих циклів); забруднення природного середовища (за внесенням добрив, використання хімічних засобів захисту рослин, забруднення поверхневих вод та приземного шару атмосфери); захворюваність населення (загальну та онкологічну) та смертність (загальну та від хвороб систем кровообігу); адміністративний устрій України [11].

Опираючись на досвід вище згаданих авторів, робимо висновок, що еколого-ландшафтне районування має відображати ландшафтну структуру території, враховувати ступінь збереженості та потенціал стійкості геосистем, характер, інтенсивність і спрямованість сучасних природних процесів та вірогідність екологічних ризиків, пов'язаних із сучасним господарським використанням території.

Ґрунтовні розробки з проблеми інтегрального еколого-географічного районування представлені в працях Молочка А.М., Пархоменко Г.О., Руденка Л.Г. та співавторів (1991), які розглядають еколого-географічне районування як синтез двох видів районування: еколого-фізико-географічного та еколого-економіко-географічного. Основними критеріями такого районування автори вважають ступінь техногенного навантаження на природне середовище та стійкості ландшафтів [15].

У працях Дудник І.М. і Карпенко Н.М. (1999) детально викладена ландшафтна концепція еколого-географічного районування. Авторами обґрунтовують загальні принципи даного районування, до яких віднесли принцип територіальної цілісності, принцип відображення територіальних відмінностей у прояві природно-суспільної взаємодії та характері сучасних еколого-географічних проблем, принцип територіальної відповідності еколого-географічного району та природного ландшафту як його змістової основи. В праці визначено також комплекс критеріїв еколого-географічного районування, до основних з яких належать: природно-екологічний (у тому числі, стійкість природних систем до зовнішніх впливів), демографо-екологічний (густота населення, рівень урбанізації, інтенсивність та характер міграційних процесів, показники природного руху населення, рівень різних видів захворюваності), господарсько-екологічний (галузева структура, спеціалізація господарства конкретної території, обсяг викидів в навколишнє середовище, ступінь сільськогосподарського освоєння території тощо) та синтезуючий (рівень антропогенної перетвореності природних систем, наявність небезпечних еколого-географічних процесів тощо) [4].

Еколого-географічному районуванню території обласного рівня присвячена праця Янковської Л.В. (2004). Основними критеріями еколого-географічного районування в умовах території мезорівня запропоновано ступінь антропогенної трансформації ландшафтів (показник, що характеризує сукупний вплив антропогенного навантаження на геосистему), потенціал стійкості природних систем до антропогенного тиску (здатність протистояти зовнішнім впливам, самоочищатися і самовідновлюватися), гострота екологічної ситуації. Основними таксономічними одиницями еколого-географічного районування обласного регіону є еколого-географічна система – еколого-географічний підрайон – еколого-географічний район. Еколого-географічні системи низового рівня виділялися на основі виявлення внутрішньотериторіальних відмінностей прояву екоситуацій шляхом співставлення територіальної диференціації антропогенної трансформації ландшафтів та потенціалу їх стійкості до господарських впливів. Виділення еколого-географічних підрайонів проводилося за поєднанням переважаючих типів еколого-географічних систем на компактній території. Еколого-географічні райони виділялися на основі групування еколого-географічних підрайонів за такими ознаками як стан природно-суспільної взаємодії (екоситуація), спільність природної основи, подібність потенціалу стійкості природних систем, переважаючий вид природокористування та ступінь антропогенної трансформації ландшафтів [19].

Найновішою спробою геоекологічного районування території України є праця Олішевської Ю.А. (2005). Критеріями даного районування автор вибрала природний потенціал, потенціал стійкості геосистем, техногенне навантаження та геоекологічний потенціал (як потенціал життєзабезпечення населення, що відображає умови життя населення в конкретних геосистемах і їх типах) [10].

Автори комплексного еколого-географічного районування сходяться на необхідності врахування еколого-фізико-географічних та еколого-економіко-географічних критеріїв, основними з яких є потенціал стійкості природних систем до зовнішніх впливів, ступінь антропогенного навантаження та трансформації ландшафтів.

Аналіз праць з екологічних видів районування

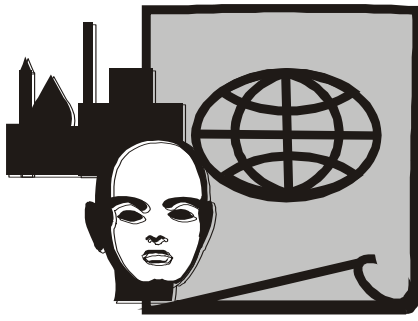
показує, що здебільшого немає спільної думки науковців щодо принципів та критеріїв такого районування. Особливо проблемним завданням залишається розробка конкретних методик досліджень, визначення оціночних показників, що дозволило б перетворити еколого-географічне районування в ефективний засіб наукового і практичного вирішення екологічних проблем на усіх територіальних рівнях.

Література

1. Барановський В.А. Екологічна географія і екологічна картографія. – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – 252 с.
2. Волощук В.М., Гродзинський М.Д., Шищенко П.Г. Географічні проблеми сталого розвитку України // Український географічний журнал. – 1998. – № 1. – С. 13-18.
3. Гродзинський М.Д. Основи ландшафтної екології: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 224 с.
4. Дудник І.М., Карпенко Н.М. Ландшафтна концепція в еколого-географічному районуванні // Ландшафт як інтегруюча концепція ХХІ ст. – К., 1999. – С. 212-216.
5. Золовський А.П., Маркова Е.Е., Руденко Л.Г. Разработка карт для изучения охраны природы и рационального природопользования в Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1976.
6. Золовський А.П., Маркова Е.Е., Пархоменко Г.О. Картографические исследования проблемы охраны природы. – К.: Наук. думка, 1978.
7. Колосовский Н.Н. Теория экономического районирования. – М.: Мысль, 1969. – 335 с.
8. Малева В.И. Эколого-экономическое районирование Крыма: Автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Институт географии НАН Украины. – К., 1993. – 19 с.
9. Невяжский И.И. Методы природно-хозяйственного районирования // Вестник МГУ. Серия: География. – 1980. – № 4. – С. 41-46.
10. Олішевська Ю.А. Методика геоекологічного районування території України: Автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.11 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2005. – 24 с.
11. Олішевська Ю. Сучасний стан проблеми геоекологічного районування території // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Географія. – 2002. – № 2. – С. 186-188.
12. Пащенко В.М. Основні поняття і проблеми еколого-географічних досліджень // Український географічний журнал. – 1994. – № 4. – С. 8-16.
13. Разумовский В.М. Эколого-экономическое районирование: Теоретические аспекты. – Л.: Наука, ЛО, 1989. – 156 с.
14. Руденко Л.Г., Бочковская А.И. Становление и развитие эколого-географического картографирования // География и природные ресурсы. – 1992. – № 3. – С. 13-21.
15. Руденко Л.Г., Пархоменко Г.О., Молочко А.М. и др. Картографические исследования природопользования (теория и практика работ). – К.: Наукова думка, 1991. – 212 с.
16. Слюсаренко В.К. Эколого-экономическое районирование. – К.: Наукова думка, 1990. – 112 с.
17. Тамбовцев Г.В. Еколого-економічне районування Запорізької області // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія. – 2001. – № 2. – С. 143-149.
18. Якушик І.Д. Принципи і методика еколого-економічного районування // Матеріали третьої звітної наукової конференції викладачів та студентів географічного факультету Тернопільського державного педагогічного інституту за 1992 рік. – Тернопіль, 1993. – С. 57.
19. Янковська Л.В. Еколого-географічне районування обласного регіону (на матеріалах Тернопільської області): Автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.11 / Чернівецький національний університет імені Ю.Федьковича. – Чернівці, 2004. – 20 с.

Стаття надійшла 12.06.2008

Рецензент І. Ковальчук

Антропогеографічні дослідження

УДК 911.3

Олександр Гладкий

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОМИСЛОВИХ АГЛОМЕРАЦІЙ

Розглянуті історичні аспекти формування вчення про промислові агломерації. На основі праць вітчизняних та зарубіжних учених виділено два періоди та дев'ять етапів наукового дослідження агломерацій.

Olexandr Hladkyi. Historical stages in scientific investigations of industrial agglomerations. *Historical aspects in the development of industrial agglomeration studies are disclosed. Based on the review of both national and foreign works, two periods and nine stages of scientific investigations of agglomerations are identified.*

Наукові дослідження промислових агломерацій в нашій країні виникли і сформувались на стику декількох напрямів розвитку суспільної географії. Перш за все у вітчизняній концепції виділення промислових агломерацій чітко простежується магістральний напрямок досліджень з територіальної організації виробничих комплексів та промислового комплексоутворення, в рамках яких вони розглядалися в межах загальнопоширеного вчення про промислові вузли. По-друге, до цього напрямку додаються дослідження в галузі географії населення і населених пунктів, географії міст та геоурбаністики, які були покладені в основу розмежування понять промислового вузла та агломерації як таких, що сформувались на основі різних за структурою систем поселень з різними типами просторового тяжіння та локалізації. По-третє, до процесу дослідження промислових агломерацій додався прикладний аспект районного і міського планування, який зробив вагомий внесок у становлення вчення про характер територіальної локалізації промисловості, вибору оптимального варіанту розміщення, вирішення ряду інженерних і техно-логічних проблем.

У процесі спільного розвитку, взаємного впливу та доповнення зазначені вище напрями трансформувались у вітчизняне розуміння сутності та особливостей формування промислових агломерацій, яке домінувало на пострадянському просторі до кінця 90-х років XX ст.

У зарубіжній науці вчення про промислові агломерації також набуло вагомого значення після серії праць географів, економістів, філософів. Панівною ідеєю європейського підходу до розуміння

сутності промислових агломерацій стала концепція формування комерційного прибутку та оцінки ефективності розвитку промислової активності в межах агломераційних утворень. Зарубіжні вчені відштовхувались від урбаністичного трактування агломерації, додаючи при цьому просторовий аналіз ринкових механізмів розвитку різних видів економічної активності населення на її території. Важливим складником зарубіжних досліджень стала розробка основних положень, причин і механізмів формування земельної ренти, характеру її диференціації у високоурбанізованому середовищі. Із розвитком інформаційного суспільства та істотною трансформацією промислового виробництва зарубіжні вчення трансформуються у бік вивчення пост-індустріальних аспектів розвитку агломераційних утворень, акцентується увага на таких особливостях промислових агломерацій, як поширення інновацій, піонерності та прогресовизначальності, виробництва інформації тощо.

Зарубіжні і вітчизняні розробки мають між собою багато спільного, оскільки виходять з єдиних джерел та концептуальних складників розвитку агломерацій: відносин центру і периферії, впливу процесів урбанізації і концентрації на характер виробничих процесів, спеціалізації і функціональної зв'язаності виробництва тощо. Однак, за винятком цих вихідних положень, вони істотно різняться в поглядах на рушійні сили та механізми розвитку промислово-агломераційних утворень, які характерні для різних типів економічних систем, що тривалий час існували в світі.

З огляду на все зазначене вище, аналіз процесів

розвитку вчення про промислові агломерації виявляється досить складним, оскільки як окремий напрямок суспільної географії цей аспект раніше не виділявся. Прерогатива дослідження агломерацій перебувала по черзі в царині різних географічних дисциплін: географії міського розселення, виробничо-господарської комплексології, районного і міського планування та ін. Однак необхідність синтетичного аналізу промислових агломерацій та виділення їх як окремого об'єкту географічного дослідження поступово назрівала, оскільки була викликана зростанням їх ролі та значення в економіці країни та в територіальній організації суспільства.

Саме тому об'єктом даного дослідження виступають історичні концепції формування і розвитку промислових агломерацій, а предметом їх історичний розвиток, періодизація та системно-структурний аналіз. Дослідження історії розвитку вчення про промислові агломерації та вузли здійснювали Ю.Г. Саушкін, С.І. Ішук, М.Д. Пістун, А.Е. Пробст, Л.М. Корецький, Р.І. Литвиненко, М. Фуд-

жіта та Ж.-Ф. Тісс (Masahisa Fujita та Jacques-Francois Thisse) та ін. Проте як окремий напрямок географічних досліджень вчення про промислові агломерації ще не розглядалось. Тому метою даного дослідження є аналіз історичних етапів розвитку вчення про промислові агломерації, а завданнями – дослідити праці вітчизняних і зарубіжних учених, присвячених розвитку промислово-агломераційних утворень, здійснити їх класифікацію та періодизацію, виокремивши основні думки та теоретичні концепції кожного напрямку.

Аналіз вітчизняних та зарубіжних публікацій дозволив нам сформувати логіку розвитку вчення про промислові агломерації та виділити панівні ідеї і концепції, які закладались у нього під впливом різних галузей географічної науки. З огляду на проаналізовані вище тенденції доцільно виділити дев'ять етапів розвитку вчення про промислові агломерації, розподіливши їх за двома важливими періодами, що істотно вплинули на характер та методологічну базу досліджень (рис. 1).

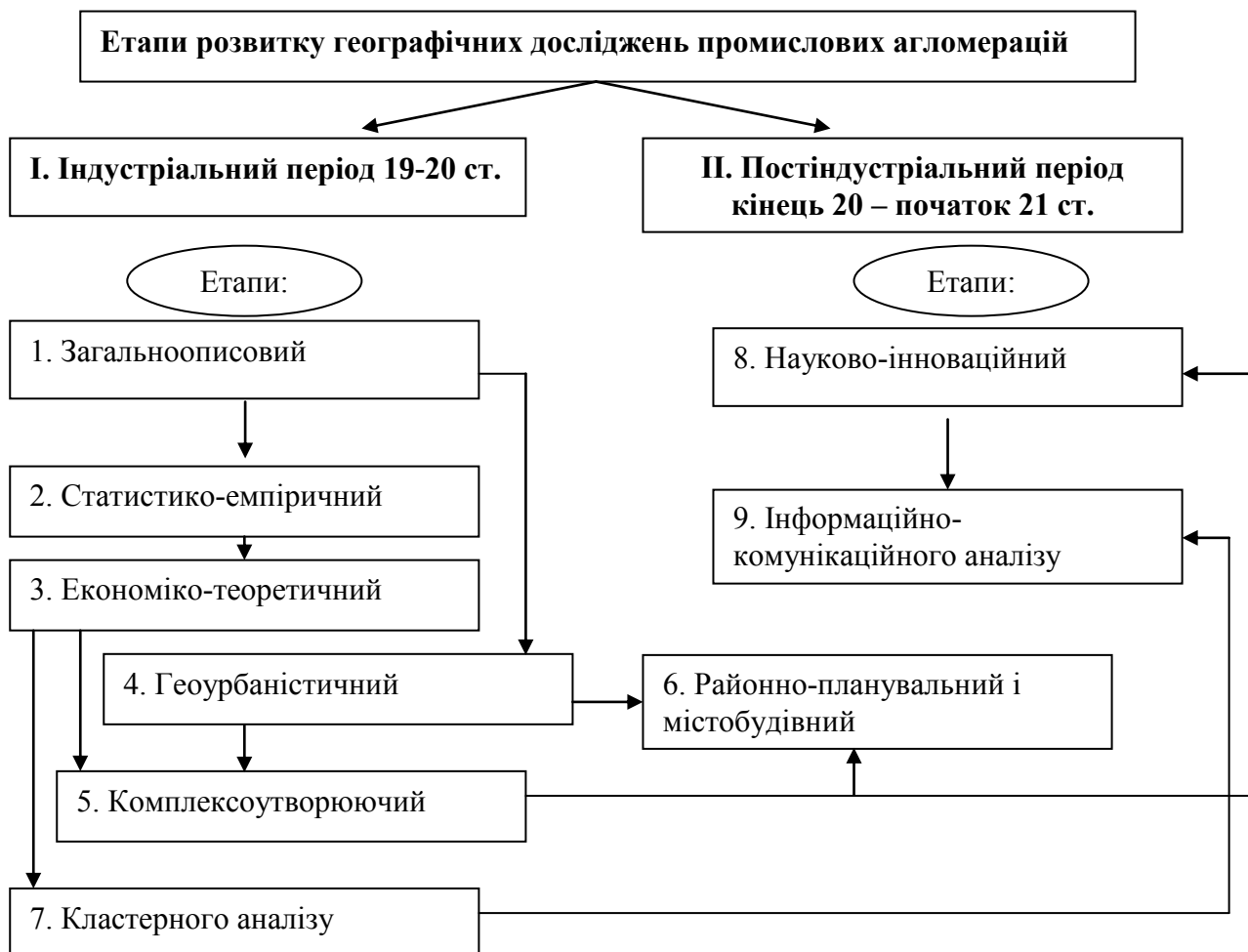

Рисунок 1. Етапи розвитку географічних досліджень промислових агломерацій

Індустріальний період дослідження агломерацій характеризувався бурхливим формуванням територіально-виробничих комплексів, розвитком процесів спеціалізації і концентрації виробництва.

Функціонування промислового комплексу багато в чому стало пов'язуватись із основним джерелом забезпечення багатства країни, а також із прогресивними трансформаціями в структурі господа-

рювання та розвитку системи поселень. Цей період дослідження агломерацій доцільно поділити на такі напрямки: загальноописовий, статистико-емпіричний, економіко-теоретичний, геоурбаністичний, комплексують, районно-планувальний і містобудівний, кластерного аналізу.

Загальноописовий етап

Вихідною точкою наукових досліджень цього етапу стали міркування відомих класиків німецької економічної та географічної школи Йоганна Генріха фон Тюнена (Thünen) та Альфреда Вебера (Weber). Фон Тюнен у своїй епохальній праці „Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie, oder Untersuchungen über den Einfluss, den die Getreidepreise der Reichtum des Bodens und die Abgaben auf den Ackerbau ausüben” (Гамбург, 1826-1863 pp.) ще на стадії становлення індустріального розвитку Німеччини розвинув учення про взаємовідносини абстрактного ізольованого міста з приміською аграрною зоною. В цьому дослідженні фон Тюненом було показано характер взаємодії міста з периферією, особливості рентних відносин, територіальної диференціації різних видів людської діяльності в залежності від їх віддаленості від урбанізованого центру системи [18]. Ми не будемо детально аналізувати вчення фон Тюнена, оскільки це виходить за рамки нашого дослідження. Зазначимо лише, що у ньому були закладені фундаментальні закономірності просторових відносин та господарювання в агломераційних утвореннях.

Вперше термін „агломерація” та детальний аналіз його сутності на прикладі промислового виробництва був ужитий у „теорії штандортів” відомого економіста, географа і філософа Альфреда Вебера. У книзі „Über den Standort der Industrien” (1909) вчений закладає основи не реального, а оптимального розвитку виробництва, на який, за його тлумаченням, впливають три провідні фактори: орієнтація на транспорт, орієнтація на трудові ресурси та орієнтація на концентрацію перших двох факторів та, власне, і самого виробництва, яка і була названа „агломерацією”. Під впливом перших двох факторів, писав Вебер, складається мережа вузлів, що проявляється або мінімізацією транспортних затрат, або оптимальним наближенням до трудових ресурсів. Однак розміри цих вузлів та їх виробничі потужності визначаються власне агломераційними процесами, тобто скупченням промисловості в певному місці або внаслідок укрупнення самого підприємства, або в результаті сумісного розміщення декількох виробництв. Вигода від цього пов'язана зі зниженням витрат виробництва, що створюються саме їх концентрацією та спільним використанням ринків робочої сили і кредитних послуг, ринкових зв'язків із постачання матеріалів та збуту готової продукції, складського господарства, під'їзних шляхів, енергопостачання, ремонтної бази та допоміжних виробництв при певних технологічних процесах. Економія від агломерації призводить до відхилення пунктів розміщення виробництва від точок транспортних мінімумів та робочих поселень. Найбільш схильні до агломерування, за Вебером, ті підприємства, які мають найбільший коефіцієнт форму-

вання (відношення вартості формування підприємства до транспортних затрат) [9]. Отже, із самого початку становлення вчення про агломерації науковці звернули увагу на специфічний економічний ефект, який формується у висококонцентрованому середовищі і спричиняє значну економію матеріальних ресурсів у процесі промислового виробництва.

Вчення Вебера знайшло своє подальше відображення у формуванні теорії центральних місць в роботах В. Кристаллера та А. Льюша (W. Christaller, A. Lösch). Учені розрізняли скупчене (агломероване) та дисперсне розміщення різноманітних ринкових закладів. Їх розвиток „не є результатом природних чи політичних нерівностей”, – писав Льюш. – „Він виникає на основі дії різних економічних сил, деякі з яких ведуть до концентрації, а деякі до диспергування виробництва. В першій групі сформувались переваги спеціалізації і масштабів виробництва, в іншій – переваги низьких затрат на транспортування (тобто наближеності до споживача) і диверсифікації продукції” [23]. Проте основні праці Кристаллера та Льюша були присвячені визначенню центральних місць в ієрархії населених пунктів, що лежить поза глибоким аналізом агломераційних процесів. Вітчизняні вчені глибоко сприйняли праці Альфреда Вебера, але, починаючи з 30-х pp. XX ст., його міркування були визнані „буржуазними”, а сама теорія хибною. Її послідовники (Бернштейн-Коган, Гінзбург, Рамзін та ін.) були проголошені „шкідниками” [5]. Це відкинуло далеко назад розуміння процесів агломерації і концентрації виробництва в радянській науці.

Статистико-емпіричний етап

Праці теоретиків загальноописового етапу сприяли стрімкому розвитку емпіричних досліджень в галузі економічної географії, що дало змогу суттєво переглянути, доповнити та надати практичного змісту ідеям Тюнена, Вебера, Льюша. У дослідженнях промислового виробництва того часу домінує статистико-емпіричний підхід, який спирався на детальне вивчення поточної ситуації і обґрунтування шляхів ефективного розвитку галузі в майбутньому.

В рамках цього підходу відбувалось практичне наповнення і переосмислення теорій та моделей просторової економічної рівноваги, поведінки промислового підприємства у просторі та регіонального розвитку локальних індустріальних утворень. В Україні основоположниками напрямку стали Д.П. Журавський, К.Г. Воблий, М. Туган-Барановський, М. Яснопольський, О. Русов, Й. Пасхавер, М. Птуха [11]. Згодом він набув домінуючого значення і призвів до так званої „кількісної революції” в географії, яка передбачала застосування для пояснення географічних реалій арсеналу математичних (а пізніше і кібернетичних) методів дослідження.

Статистико-емпіричний напрямок дослідження промислових міст та агломерацій був започаткований в Україні академіком К.Г. Воблим. У своїх дослідженнях вчений неодноразово посилався на А. Вебера, даючи критичну оцінку його теорії. Воблий зазначав, що фактори Вебера необхідно суттєво доповнити іншими чинниками другорядного

значення, що внесе суттєві поправки в дослідження і підвищить їх практичне значення. На думку К. Воблого, одним із таких додаткових факторів має бути орієнтація на джерела сировини та енергії, що дозволило вченому сформулювати поняття „сировинна зона” промисловості [11].

Ідеї Вебера та Воблого слугували відправним моментом досліджень І.І. Зільбермана. В його працях виконано детальний огляд української промисловості, яка вперше була виділена не лише на основі семи промислових районів, але також на рівні великих міст – Києва та Харкова. Про розвиток агломерацій того часу не могло бути й мови, оскільки міське населення України складало лише 19 % від загальної його чисельності (1920 р.). Зільберман зазначав, що теорія Вебера потребує суттєвого доповнення, оскільки прибуток капіталіста формується не лише на основі мінімізації витрат, але також за умов максимізації прибутку [6]. Проте до думок Воблого та Зільбермана не дослухались свого часу, оскільки вчення Вебера було визнано буржуазним.

Економіко-теоретичний етап

Після появи наукових праць „ранніх теоретиків розміщення”, географічна та економічна наука європейських країн також продовжила розвиток запропонованих ними концепцій. Цей етап можна окреслити як економіко-теоретичний, оскільки зарубіжні вчені більшої уваги надавали вивченню економічних категорій розвитку агломерації, формуванню прибутку окремих фірм та визначенню економічних чинників, що впливають на них. Серед науковців того часу, що досліджували процеси концентрації та агломерації (Відаль де ла Блаш, Олін, Хотеллінг, Хікс та ін.), безсумнівно, заслуговує особливої уваги теорія Альфреда Маршалла (A. Marshall) про зовнішні фактори розвитку індустріальних скупчень (Marshallian externalities, 1920) [21]. На думку вченого, провідними соціальними факторами вибору місця розташування промислових підприємств є висококваліфікована торгівля, розвиток винаходів в машинобудуванні та загальний процес організації бізнесу (менеджмент). Вигідність групового (агломерованого) розміщення виробництва, за Маршаллом, полягає у наступному: 1) формування високо-спеціалізованої робочої сили; 2) розвиток нових ідей на основі людського капіталу і особистих комунікацій; 3) наявність спеціалізованих виробничих послуг; 4) розвиток інфраструктури. Послідовниками Маршалла стали такі відомі вчені, як Гувер, Гендерсон, Хансон.

Економіко-теоретичні аспекти розвитку промислових агломерацій знайшли своє подальше відображення в роботах, присвячених формуванню просторових аспектів конкуренції. Ці ідеї розвивали Хікс, Ізард, Купманс, Арроу і Дебрю, Ітон і Ліпсі, Калдор та ін. [21] На думку цих вчених, конкурентоспроможність розвитку виробництв на певній території формується завдяки гетерогенності та дискретності простору, що визначають нерівноцінні стартові умови ведення бізнесу. Природа просторової конкуренції олігополістична, оскільки якщо певна фірма намагається збільшити свої прибутки завдяки оптимізації місцезнаходження, то в кінцевому випадку

просторова економіка „приспосовує” то таких вигідних точок простору лише обмежену кількість фірм (тобто формує їх агломерацію – *О. Г.*), які діють в рамках недосконалої конкуренції. Рівновага у просторовій конкуренції фірм неможлива.

Геоурбаністичний етап

Географічні дослідження міст та систем міського розселення виникли на основі досліджень „ранніх теоретиків локалізації” – А. Вебера, Й. фон Тюнена та, особливо, А. Льоша, В. Кристаллера та ін. У працях цих вчених було проаналізовано вплив різних розселенських систем на характер та ефективність господарювання, спеціалізацію виробництва та взаємозв'язки різних видів людської діяльності, здійснено спробу розкрити просторові закономірності формування центру і периферії. Геоурбаністичний підхід дав вчення про промислові агломерації глибоке розуміння сутності процесів урбаністичної концентрації, формування системи відцентрових і доцентрових зв'язків ядра і периферії, а також господарської цілісності і територіальної єдності центрального міста та агломерованих територій. Ще М.М. Баранський зазначав, що „місто є центром району, що прилягає до нього. Воно виконує для цього району функції перш за все і частіше за все торговельні та промислові, а надалі й адміністративні і культурні” [2]. В рамках дослідження міського розселення було розвинуто вчення про опорний каркас території, поясно-секторну територіальну структуру агломераційних утворень, просторово-часову компресію тощо.

Передумовою для детального дослідження промислових вузлів та агломерації стали праці таких географів-урбаністів, спеціалістів із міського розселення: М.М. Баранського, Д.І. Богорада, М.Д. Шаригіна, А.Г. Вишневського, І.В. Канцєбовської, П.І. Дубровіна, О.А. Кибальчича, Ф.М. Листенгурта, В.Л. Глазиріна, Г.М. Лаппо, Ю.Л. Пивоварова, Ю.І. Пітюренка, В.О. Джамана, А.І. Доценка, А.В. Степаненка, П.С. Коваленка, М.Я. Ксєневича, І.В. Ладигіної, В.В. Лаврова, М.О. Слуки, Н.Ф. Тимчука, І.О. Фоміна, Б.С. Хорєва, Є.М. Перчика, Є.С. Матвєєва та ін. Глибоке осмислення ними сутності агломераційних процесів в системі розселення дозволило виділити аналогічні агломераційні утворення і в господарстві країни, зокрема прив'язати їх до концепції локальних ТВК та виокремити як окремий клас географічних об'єктів з групи промислових вузлів.

Більшість вчених-геоурбаністів сходилась на думці про те, що межі агломераційних утворень визначаються поєднанням зон впливу різних типів зв'язків: виробничих, трудових, рекреаційних, культурно-побутових та ін. Так, В.Г. Давидович вважав, що розміри території і межі промислових вузлів та агломерацій „визначаються перш за все залежно від розселення і щоденних пасажиропотоків, що мають місце в результаті трудових і культурно-побутових поїздок між населеними пунктами”. Г.М. Лаппо визначав зону агломерування (впливу великого міста) щоденними поїздками трудових мігрантів, а також щільністю міської забудови та концентрацією населення. Він розвинув вчення про міста-супутники, давши їх господарську типізацію, розкрив особ-

ливості їх взаємозв'язків із центральним ядром, здійснив систематизацію основних властивостей та характерних рис агломераційних процесів, дослідив їх генезис, стадії розвитку та запропонував оригінальні методи кількісної і якісної оцінки.

Міські агломерації на теренах України досліджувало багато українських учених. Зокрема, Ю.І. Пітюренко детально дослідив систему розселення міст України, А.В. Степаненко проаналізував функціональну структуру міст, А.І. Доценко багато уваги приділив аналізу процесів урбанізації та агломерування на Донбасі і Придніпров'ї, В.О. Джаман – в західних регіонах України.

Географи-урбаністи розглядали агломераційні утворення переважно як взаємопов'язані розселенські системи, не зупиняючись детально на аналізі розвитку промислових підприємств та формуванні додаткового економічного ефекту від їх функціонування. Не зовсім обгрунтовано є, на нашу думку, позиція геоурбаністів щодо застосування до визначення меж агломерації показника інтенсивності трудових міграцій, оскільки це негативна тенденція, яка має усуватися, а не закладатися в основи делімітації і розвитку агломераційних процесів. Промислова агломерація — це певна форма територіального зосередження промисловості, виробничо-територіальне поєднання комплексного характеру. Тому її територіальні межі не можна ставити у безпосередню залежність від розселення населення і трудових зв'язків, хоча ці ознаки потрібно обов'язково враховувати.

Комплексоутворюючий етап

В межах дослідження закономірностей розташування промислового виробництва в Україні та в СРСР відбулось зародження і глибоке осмислення вчення про територіально-виробничі комплекси (ТВК) як системно-структурні географічні об'єкти. Одним із засновників комплексного розуміння розвитку промисловості був М.М. Колосовський. Йому належить вчення про формування і розвиток енерговиробничих циклів (ця концепція виникла на основі розробки планів ГОЕЛПРО), які стають основою формування ТВК. Концепція ТВК є найбільш розробленою у вітчизняній економіко-географічній науці радянського періоду. В різні роки її досліджували Е.Б. Алаєв, М.Т. Агафонов, П.М. Алампов, М.К. Бандман, Г.В. Балабанов, А.Т. Ващенко, А.П. Голіков, І.О. Горленко, Я.І. Жупанський, Ф.Д. Заставний, В.І. Захарченко, М.Г. Ігнатенко, Т.М. Калашникова, В.В. Кістанов, М.М. Колосовський, А.М. Колотівський, Л.М. Корецький, С.Б. Лавров, І.В. Нікольський, С.Я. Ниммик, М.М. Паламарчук, М.Д. Пістун, Ю.І. Пітюренко, О.Ю. Пробст, Ю.Г. Саушкін, Є.Д. Силаєв, А.В. Степаненко, Д.М. Стеченко, М.Ф. Тимчук, О.Г. Топчієв, А.Т. Хрущов, Б.С. Хорєв, О.І. Шаблій, М.Д. Шаригін, М.І. Шраг, А.І. Чистобаєв та ін.

В рамках дослідження ТВК поступово викристалізувалась ідея аналізу локальних виробничих комплексів, якими є промислові вузли та агломерації. Значна увага економіко-географів в Радянському Союзі була спрямована на вивчення саме першого виду промислових утворень переважно гірничо-промислового, металургійного та енергетичного

профілю, що було пов'язано з необхідністю освоєння нових територій Росії та з масовим розвитком підприємств групи „А” на теренах союзних республік, зокрема в Україні. Промислові вузли та агломерації в різні роки аналізували Ю.Г. Саушкін, Я.Г. Фейгін, В.А. Адамчук, С.С. Гулямов, А.І. Зубков, М.Н. Ісянбаєв, Д.К. Лейкіна, Н.А. Магомедов, Т.А. Моїсєєнкова, Н.А. Соловйов, М.Д. Шаригін, Б. Малиш, О.Л. Медведкова, С.І. Ішук, Л.М. Корецький, М.М. Паламарчук, К.О. Ташук, Є.К. Кузьмінська, Я.І. Жупанський, І.О. Горленко, В.Н. Амітан, А.В. Степаненко, Р.І. Литвиненко, О.Г. Топчієв, В.Л. Бабурін, М.Т. Агафонов, О.І. Деменев, Ф.Д. Заставний, Б.В. Щербицький, В.С. Кипоть, Л.Г. Червова, С.Н. Проценко, Д.А. Жмудський та ін. Оскільки процес формування і розвитку промислових вузлів та агломерацій носив плановий характер, радянськими вченими відкидалися міркування економіко-теоретичної школи західних науковців, які були неприпустимими за соціалістичного характеру господарювання. Так, відомий географ Б.С. Хорєв писав: „Капіталістичні агломерації – це результат розвитку за законами суспільства приватної ініціативи і наживи, де не може бути й мови про можливості такого регулювання їх розвитку, якими володіє соціалістичне планове господарство, особливо у вигляді раціональної територіально-системної організації продуктивних сил...” [19].

Головна ставка робилась на комплексності виробничо-технологічних процесів у вузлі, замкненості енерговиробничих циклів та виробничих, техніко-технологічних, інфраструктурних зв'язків. „Підприємства промислового вузла, – писав Ю.Г. Саушкін, – повинні бути максимально пов'язані між собою в техніко-економічному, в тому числі і в технологічному, відношенні – одне підприємство може переробляти сировину і напівфабрикати іншого, використовувати відходи виробництва, виробляти устаткування, частини машин, деталі для підприємств вузла і т.д.” (1965).

Ці аспекти знайшли відображення і у визначенні сутності промислового вузла, яка була розкрита багатьма вченими, зокрема А.Т. Хрущовим, О.Ю. Пробстом, Л.М. Корецьким, М.М. Колосовським, С.І. Ішуком та ін. Незважаючи на те що в літературі зустрічаються досить різні тлумачення цього поняття, абсолютна більшість вчених вважає, що основною ознакою промислового вузла є наявність виробничих зв'язків між підприємствами, які розміщені на території міста або декількох міських поселень. Завдяки систематизації та критичному аналізу різних підходів, С.І. Ішук запропонував своє визначення промислового вузла, яке ми вважаємо найбільш вдалим. Отже, промисловий вузол – це локалізоване виробничо-територіальне поєднання комплексного характеру, де при взаємній близькості підприємства об'єднані між собою тісними виробничими і виробничо-технологічними зв'язками, спільністю транспортно-географічного положення, спільними системами інфраструктури і населених місць з метою найбільш ефективного використання матеріальних і трудових ресурсів [7].

А.Т. Хрущовим проведена детальна типізація

промислових вузлів. Вона відображає такі основні позиції: 1) основний виробничий профіль (з точки зору дії на предмет праці); 2) спеціалізацію і структуру виробництва (за поєднанням різних елементів); 3) ступінь зрілості (розвитку) виробництва; 4) умови і передумови формування виробництва; 5) масштаби виробництва за величиною виробленої продукції. Він же запропонував класичну формулу визначення ефективності розвитку промислового вузла.

М.Д. Шаригін подав детально розроблену методику оцінки зв'язків промислових вузлів із застосуванням методу енерговиробничих циклів. Йому належить типізація локальних промислових утворень, яку автор провів, спираючись на дві головні ознаки типології (виробничу і територіальну). Шаригін виділив такі типи: 1) комплекси переробної індустрії (машинобудівні, текстильно-промислові); 2) гірничо-металургійні комплекси (пірометалургійні чорних і кольорових металів, гірничо-хімічні, рідкометалеві); 3) енергопромислові (гідроенерго-промислові, вуглепромислові); 4) нафтогазохімічні (нафтохімічні; газохімічні); 5) біопромислові (індустріально-аграрні, лісопромислові, океанічні). Вчення про промислові вузли стало однією з фундаментальних основ дослідження територіально-виробничих комплексів.

Промислові агломерації тривалий час не виділялись як самостійний об'єкт дослідження, їх визначення та класифікація виводились на основі відповідних досліджень вузлів. Виокремленню промислових агломерацій сприяло поширення досліджень систем міського розселення та процесів урбанізації. При цьому методологічний апарат геоурбаністики був використаний далеко не повністю. Так, Л.М. Корецький та М.М. Паламарчук стверджували, що промислова агломерація являє собою „зосередження різних галузей промисловості у вигляді галузевих центрів, промислових центрів та вузлів, які компактно розміщені на порівняно невеликій території” [8]. Тієї ж думки дотримувалися Ф.Д. Заставний, Р.І. Литвиненко, С.І. Ішук та ін.

Спроби більш комплексного аналізу промислових агломерацій здійснює А.Є. Пробст. Аналізуючи територіально-виробничі комплекси, він стверджує, що агломерації на відміну від звичайних („справжніх” – А.Є. Пробст) ТВК розвиваються на основі тісних зв'язків різних за галузевою приналежністю господарських об'єктів (наприклад, промисловості та інфраструктури). Технологічні зв'язки не відіграють вирішальної ролі у процесі їх виникнення та розвитку [14]. Ця ідея А.Є. Пробста, яка залишилася поза увагою в радянській економічній географії, підтверджується і доповнюється подальшими дослідженнями іноземних авторів. Зокрема, аналогічна думка викристалізувалась при формуванні ідеї промислових кластерів М. Портера та М. Енрайта (М. Porter, М. Enright), яка багато в чому стала ринковим аналогом вітчизняного вчення про ТВК.

Вивченню особливостей формування агломераційного ефекту були присвячені праці М.Т. Агафонова. Так, в роботі „Территориально-производственное комплексобразование в условиях развитого

социализма” [1] вчений зазначав, що промислові агломерації розвиваються на основі об'єктивної тенденції суспільного виробництва до скупчення в обмеженому просторі, що призводить до формування стійких повторюваних зв'язків, спільного використання інфраструктури (інженерних споруд, енергетичних і комунікаційних мереж), високого рівня спеціалізації та кооперування. Дослідник назвав це агломераційним ефектом території. Цю думку розвивав Е.Б. Алаєв, за яким агломераційний ефект проявляється в тому, що точково чи контактено розміщені об'єкти – якщо вони сумісні – завжди ефективніші, ніж розміщені розосереджено, ізольовано. М.М. Паламарчук зазначає, що агломераційний ефект формується за рахунок раціонального використання території та створення виробничої і загальногосподарської інфраструктури, тобто інтеграційного процесу інфраструктурного комплексування [15].

Аналізуючи скупченість промислових центрів та вузлів в Україні, Л.М. Корецький виділив шість промислових агломерацій: 2 на основі гірничо-промислового та металургійного виробництва (Донецько-Макіївська та Дніпропетровсько-Дніпродзержинська), 2 столичного типу (Київська, Харківська) і 2 на основі вигідного економіко-географічного (транспортно-географічного) положення (Одеська, Львівська). М.М. Паламарчук підтвердив цю думку, поділивши зазначені агломерації на моноядерні та поліядерні. Р.І. Литвиненко виділила в Україні 12 промислових агломерацій – 10 в Донецько-Придніпровському економічному районі (Дніпропетровсько-Дніпродзержинська, Донецько-Макіївська, Харківська, Криворізька, Горлівсько-Єнакієвська, Краматорсько-Костянтинівська, Лисичансько-Рубіжанська, Краснотур'янсько-Антрацитівська, Стаханово-Комунарська, Торезо-Сніжнянська), дві – в Південно-Західному (Київська, Львівська) та одну – в Південному районі (Одеська) [10].

У 80-90-рр. ХХ ст. промислові агломерації досліджували фахівці Інституту географії НАН України. Зокрема, в колективній монографії „Территориальная структура производственных комплексов”, за редакцією М.М. Паламарчука, було виділено Донецько-Макіївське, Київське, Харківське, Криворізьке промислово-агломераційні утворення [17]. Результати детальних досліджень Київської агломерації, що були проведені в Інституті географії, викладені в монографії „Промышленный комплекс Киевского Приднепровья (экономико-географическое исследование)” [15].

У цих роботах було розкрито загальні закономірності формування галузевої структури промислових агломерацій, розкрито особливості їх спеціалізації, здійснено групування за масштабами виробництва, розкрито особливості мінерально-сировинної орієнтації. Окремо проаналізовано сутність та закономірності формування регіонального-агломераційного промислового комплексу, який визначається авторами як „різновид ТВК, форма територіальної організації виробництва, що поєднує у своєму складі локальні (вузли, центри) і обласні ТВК”. Отже, його межі значно ширші за територію

найбільшого впливу великого промислового міста, що представляє собою, на нашу думку, власне зону агломерування і дії його специфічного ефекту. Таким чином як окремих об'єкт дослідження, відмінних від промислового вузла, агломерації ще не виділяються.

Вагомий внесок у розвиток вчення про промислові агломерації здійснили фахівці географічного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка. Теоретичні положення формування і розвитку промислових вузлів та агломерацій були проаналізовані С.І. Іщуком [7]. Ним здійснено аналіз методологічних засад формування локальних ТВК, оцінка умов і факторів, що впливають на їх розвиток, оцінка ефективності їх функціонування, вдосконалено типізацію та систематизовано методи дослідження. В монографії „Комплексное планирование социально-экономического развития города” (1980) С.І. Ішук, А.В. Степаненко та ін. розкрили проблеми формування міського виробничого і соціального комплексу за часів планової економіки в узгодженості з інтересами приміської зони. А.В. Степаненко також здійснив аналіз проблем комплексності і збалансованості соціально-економічного розвитку великих міст, видав енциклопедичний довідник „Міста України”.

Дослідженню агропромислового комплексу промислово-агломераційних утворень присвячені роботи Я.Б. Олійника, М.Д. Пістуна, В.О. Гуцала, Н.І. Провотар (Мезенцевої) та ін. Ними обґрунтовано функціональне зонування приміського АПК (яке реалізовано на прикладі Києва), здійснено аналіз передумов і факторів розвитку, встановлено особливості спеціалізації і коопераційних зв'язків. Окремо слід відмітити творчий внесок цих вчених в обґрунтування розвитку агропромислового комбінату „Рось”, який є по суті агломерованим підприємством високого рівня спряженості з м. Києвом.

Важливим доробком географічного факультету є розвиток вчення про земельну ренту великого міста та приміської зони і її вплив на розміщення виробництва. Ці питання досліджує провідний фахівець з оцінки міських земель О.І. Драпиковський. Особливості географічної оцінки урбанізованої території та методичні підходи до її дослідження висвітлені у працях В.М. Пересекіна. Йому належить концепція формування інтегральних районів крупного міста.

Практичні питання розвитку промислових агломерацій та їх ядер висвітлюються в колективній монографії „Экономико-географический комплекс крупного города (на примере г. Киева)” (1989), яка є результатом багаторічного глибокого системного аналізу проблем розвитку виробничого комплексу міста та столичного регіону. Взагалі дослідження Київської агломерації було пріоритетним напрямком наукових досліджень економіко-географів Київського університету в галузі локальних ТВК. Так, детальний і всебічно виважений аналіз трудових зв'язків Києва та приміської зони із застосуванням складних математико-кібернетичних методів дослідження здійснили викладачі географічного факультету М.Я. Мижега, С.С. Мохначук, М.Д. Пістун, В.М. Юрківський, В.М. Пересекін. Результати їх дослідження опуб-

ліковані у колективній монографії “Трудовые связи в крупном городе” за редакцією М.Я. Мижеги. Взаємозалежність промислового комплексу і системи розселення Київської агломерації досліджувала Є.К. Кузьмінська. Периферійну зону агломерування Києва та методичні засади її виділення вивчав Аль-Хамарнех Ала Шафік Атія. Аналіз Київської регіональної системи розселення здійснювала Т.В. Буличева. Екологічні питання розвитку промислових вузлів та агломерацій на прикладі Києва аналізуються у колективній праці „Київ як екологічна система: природа – людина – виробництво – екологія” (2001). Накопичений попередньо досвід наукового аналізу агломерацій був систематизований та суттєво доповнений новими дослідженнями в монографії С.І. Іщука та О.В. Гладкого „Київська господарська агломерація: досвід регіонального менеджменту”.

Серед інших агломераційних утворень детально аналізувалась Харківська агломерація, питанням удосконалення її промислового територіального комплексу присвячена дисертація Р.І. Литвиненко. Пізніше вона здійснила спробу комплексного аналізу інших промислових агломерацій України. Дослідження економіко-географічних умов розвитку м. Одеси як центру відповідної агломерації здійснив Л.В. Гнатюк. Міські поселення, що склались на базі гірничодобувної промисловості Донбасу вивчала Л.О. Ганечко.

Дослідження українських та радянських економіко-географів проходили в рамках панівної ідеї планового розвитку господарства, усунування засобів виробництва і командно-директивного управління. Виходячи з цього, концепція ТВК мала певні недоліки, пов'язані з відсутністю ринкових важелів регулювання розвитку виробництва. Це породжувало істотне зниження ефективності функціонування промислового комплексу, диспропорції в галузевій (переважання виробництва групи „А”) і територіальній (гіперконцентрація, маятникові міграції) структурах та екологічні проблеми.

Районно-планувальний і містобудівний етап

Районно-планувальна і містобудівна концепція сформувалась в географічній науці на стику досліджень з міського розселення і геоурбаністики, міського планування і архітектури та вчення про ТВК, хоча її початки були закладені ще в працях М.М. Баранського та при розробці планів ГОЕЛРО. Вона була пов'язана з пошуками шляхів практичного інженерного застосування географічних знань в галузі міської архітектури, при плануванні міст, пошуку оптимальних ділянок розміщення промислових підприємств тощо.

Промислові вузли та агломерації з районно-планувальних позицій розглядали Н.І. Блажко, Д.І. Богорад, В.В. Воробйов, М.Т. Агафонов, О.П. Літовка, Г.М. Лаппо, В.Г. Давидович, О.Г. Топчієв, І.М. Салій, І.О. Фомін, Р.А. Дулаєва, В.О. Воротілов, А.Б. Бурьян та ін. В рамках цього етапу виконувалась архітектурно-планувальна діяльність міських і приміських територій, розроблялись концепції будівництва нових підприємств та реконструкції і модернізації старих, окреслювались мережі внутрішнього і приміського транспорту, обґрунтовувалась

необхідність перенесення різних промислових виробництв в ті чи інші структурні елементи агломерації (пояси чи сектори), виходячи з виробничої, працересурсної та екологічної доцільності. Ця діяльність мала на меті оптимізувати територіальну структуру агломерації, залучити до архітектурних та інженерних робіт географічний аспект, тобто ті знання про простір і його характеристики, які накопичила економічна географія за період свого існування.

У рамках цієї концепції здійснювалось ототожнення міських і промислових агломерацій із виходом на суто прикладний аспект дослідження їх розвитку і функціонування. Проте, вже тоді А.П. Бур'ян, Д.М. Шаригін та ряд інших учених категорично виступали проти цього, оскільки міські та промислові агломераційні утворення, на їх думку, різні за структурою, генезою, морфологією та видами зв'язків [3]. Отже, районно-планувальний і містобудівний аналіз промислових агломерацій потребує істотного розширення своєї теоретичної бази, залучення до процесів проектування міст спеціалістів з розміщення промислових комплексів і територіальної організації виробництва. Хоча вже зараз він істотно збагачує практику розвитку агломераційних утворень завдяки точності кількісного аналізу, інженерно-прикладній спрямованості досліджень, архітектурно-розпланувальному підходу до розвитку агломераційних утворень.

Етап кластерного аналізу

Паралельно з вченням про ТВК в зарубіжній науці виникло вчення про промислові кластери. Його засновником вважається відомий економіст, лауреат Нобелівської премії М. Портер (M. Porter). Його вчення органічно впливало із загальної теорії штандортів А. Вебера та досліджень з питань просторової конкуренції Хікса, Купманса, Арроу, Дебрю, Ітона, Ліпсі та ін. Портер стверджував, що найбільші конкурентні переваги розвитку промислового підприємства формуються в географічно „сконцентрованих невеликій кількості штандортів”. М. Енрайт (M. Enright) ввів термін „регіональний кластер” для дефініції просторового скупчення взаємопов'язаних підприємств, схожих за своєю спеціалізацією. „Регіональний кластер, – писав Енрайт, – це географічна *агломерація* (курсив наш. – О. Г.) фірм, що зайняті в одній або декількох споріднених галузях виробництва”. Конкуруючи одне з одним, вони утворюють тимчасові альянси і, таким чином, підвищують загальну конкурентоспроможність порівняно з фірмами, що розташовані поза кластером. Переваги кластерів над іншими формами розміщення виробництва полягають у формуванні специфічного ринкового середовища, в якому відкриваються широкі можливості до зростання рентабельності і продуктивності праці. В умовах урбаністичної концентрації підвищується мотивація праці, збільшується рівень її інтелектуалізації та інформатизації. Щільна зосередженість комунікаційних мереж сприяє поширенню інновацій, впровадженню передового досвіду господарювання, більш повному залученню інформаційних ресурсів, всебічному розвитку ринкових сил на основі тісної взаємодії виробників і споживачів [12].

Промислові кластери, за Портером-Енрайтом,

формуються переважно у староосвоєних густозаселених урбанізованих районах (якими, власне, і виступають агломерації) [13]. Вчені навіть не рекомендують розбудовувати їх „на пустому місці”, оскільки це економічно не вигідно і не сприяє формуванню додаткового синергетичного (агломеративного) ефекту. Портер зазначав, що кластери формуються під максимальним впливом соціальних, а не природно-ресурсних чинників. Тому вони характеризуються посиленням інформаційних потоків, що включають в себе обмін ідеями, знаннями і „ноу-хау” між окремими фірмами. Таким чином вчений заклав в теорії кластерів основи вчення про промислові агломерації як елементи постіндустріального суспільства.

Постіндустріальний період розвитку вчення про промислові агломерації розпочався порівняно недавно разом із масовою інформатизацією та комп'ютеризацією виробничого процесу. Промисловий комплекс втрачає свою визначальну роль у формуванні господарського профілю великих міст, поступаючись високоприбутковим галузям сфери комерційних послуг, освіти, науки, культури та ін. Саме в них зайнята основна частка трудових ресурсів постіндустріальних країн і формується більше половини валового внутрішнього продукту. Виходячи з цього, розвиток промислового виробництва все більше підпорядковується особливостям формування соціальної інфраструктури, комерційної та ринкової діяльності, науково-інноваційним та інформаційним технологіям. Останні зробили прибутковими модульні високотехнологічні виробництва, знизили долю матеріало- та енергоємних галузей господарства, сприяли процесам деконцентрації підприємств і винесення їх в малі і середні міста, де рівень прибутковості (який базується на широкому доступі до комерційної і технічної інформації та ноу-хау, легкості комунікацій, низькій земельній ренті і вартості робочої сили) істотно підвищився. В межах цього періоду доцільно виділити науково-інноваційний та інформаційний етапи.

Науково-інноваційний етап

Науково-інноваційний етап виник у вітчизняній науці в середині та наприкінці 80-х років ХХ ст. Його формування було пов'язано з вченням про всезростаючий вплив на розвиток ТВК науково-технічного прогресу, передових досягнень в галузі кібернетики, інформатики і комп'ютерної техніки, виробництва нових матеріалів та ресурсо- і енергозберігаючих технологій. Промислові агломерації розглядаються перш за все як осередки науково спрямованих інноваційних галузей виробництва, як зосередження модульних технологій, середовище високої технічної культури виробничого персоналу. Такої думки дотримуються В.М. Амітан, О.О. Лук'яненко, Ю.Д. Денисов та ін. Агломерації є, на думку цих учених, „багатогалузовий, багато-функціональний центр національного значення, що спеціалізується на прогресивних видах діяльності” [4]. Головною метою розвитку агломерації, як випливає з досліджень В.М. Амітана, є зростання різноманітності виробництва, багатоваріантності застосування досягнень наукового прогресу, модульності та комунікативності.

Концентрація науково-інноваційних досліджень в ядрах промислових агломерацій відбувається завдяки унікальному розвитку специфічного міського суспільства, заснованого на глибокій спеціалізації інтелектуальної діяльності, широкому впровадженні вищої освіти, швидкій зміні технологій та інформації [4]. Цю думку підтверджують О.В. Грицай, Г.В. Йоффе, А.І. Трей-виш. „В розвинутих країнах, – пишуть вони, – ядра господарської діяльності являють собою райони постіндустріального типу. Ядра країн, що розвиваються, мають здебільшого промисловий профіль і осередкову структуру”. Отже, промислові агломерації мають орієнтуватись у своєму розвитку не на максимально повне використання природних ресурсів, джерел сировини та енергії, при якому досягається економія витрат, як це відбувалось в межах енерговиробничих циклів, а на розвиток науки, інноваційних технологій, поширення передових досягнень технічного прогресу. На основі цих факторів відбувається концентрація наукомістких виробництв, що користуються інтелектуальним і творчим потенціалом великого міста – ядра агломерації.

Окремим аспектом цього етапу досліджень стало вчення про формування в межах промислових агломерацій осередків високої прикладної науки – технополісів, технопарків. За кордоном проблеми технополісів досліджувало багато вчених: Кетті Ньюмен (Cathy Newman), Гордон Кларк та Мерієн Фельдмен (Gordon L. Clark та Maryann P. Feldman), Жане Антікайнен (Antikainen), Гейтор Гомес (Heitor Gomes). Проте суто географічний підхід найбільш повно і обґрунтовано викладений, на нашу думку, в роботі Шерідана Тацуно „Стратегія – технополіси” (Tatsuno, Sh.) [16]. В Україні питаннями виділення технополісів серед економіко-географів займалися Д.М. Стеченко, О.І. Драпівський, В.І. Пила В. Котерін та Ю.В. Гончаров, а також Є.І. Курило, В.О. Безп’ятий, В.О. Гусев та ін. На думку Д.М. Стеченка та інших учених, технополіс є абсолютно новим типом приміського утворення, яке включає один або декілька населених пунктів, об’єднаних спільними комунікаціями та тісними взаємозв’язками, економічну базу яких складають підприємства та установи новітніх галузей виробництва, науки і наукового обслуговування, підготовки і перепідготовки кадрів та інформатики. Перевагами технополісів є висока концентрація наукової діяльності на компактній території, яка сприяє комунікативності та

інтегративності промисловості, форма технополісу максимально зближає науку та практику, підприємства технополісу одержують істотну вигоду від низької земельної ренти, скорочення інженерних й інфраструктурних витрат та створюють найбільш вигідні умови для творчої діяльності вчених, для реалізації і розкриття їх внутрішнього потенціалу, для міжгалузевого і міжнародного співробітництва.

Інформаційний етап

Зарубіжні вчені, оминувши проміжний науково-інноваційний етап, відразу перейшли до концепції інформаційного. На їх думку, все частіше науково-технічні інновації як фактор розвитку промислових агломерацій доповнюється та підміняється бурхливим розвитком інформаційних технологій, масовим поширенням Інтернет комунікацій, стільникового і супутникового зв’язку. Ці ідеї розвивають М. Хеєнгузен, П. Нійкамп, М. Бекманн, Г. Річардсон (Geenhuizen M., Nijkamp P., Bechmann M.J., Richardson H.W.) [20; 22; 24], а також Масакіта Фуджита та Жан-Франсуа Тісс (Fujita M., Thisse J.-F.) [21]. Отримавши доступ до інформації і комунікацій, модульні виробництва виносяться з ядра агломерації до приміської зони, де складаються більш вигідні економічні умови розвитку і досягається економія на використанні ресурсів землі і праці. М. Бекманн наголошує на тому, що економічне зростання в ядрі агломерації протікає в напрямку поширення комерційних видів економічної діяльності, розвитку кредитно-фінансової і банківської активності, міжнародних відносин, підприємництва тощо [20]. Концентрація цих видів діяльності, їх зв’язки та інформаційні ресурси, поєднуючись із відповідним зосередженням ресурсів фінансових, інноваційних, бізнесових, інтелектуальних, творчих, визначають той унікальний агломераційний ефект, що приваблює промислові виробництва до приміської зони та до ядра. Вони отримують цілий ряд додаткових економічних переваг, високі показники рентабельності і продуктивності праці та ефективності використання основних засобів [22; 24].

Основні ідеї і положення інформаційного етапу розвитку вчення про промислові агломерації можна ефективно використати і в нашій країні. Їх застосування сприятиме оптимізації функціональної структури промислових агломерацій, підвищенню економічної ефективності промислового виробництва, а також розвитку постіндустріальних трансформацій у суспільстві.

Література

1. Агафонов Н.Т. Территориально-производственное комплексообразование в условиях развитого социализма. – Л.: Наука, 1983. – 187 с.
2. Баранский Н.Н. Избранные труды. Становление советской экономической географии. – М.: Мысль, 1980. – 287 с.
3. Бурьян А.П., Шарыгин М.Д. Соотношения территориальной структуры городских агломераций и промышленных узлов // Проблемы регулирования систем расселения. – Пермь, 1973. – С. 127-129.
4. Городские системы промышленного региона (теория и практика развития) / В.Н. Амитан, А.А. Лукьянченко, Ю.Д. Денисов и др. – Донецк: Юго-Восток, 2004. – 348 с.
5. Зиман Л. Вебер Альфред // Малая советская энциклопедия / Под ред. Н.Л. Мещерякова, Н.Н. Овсянникова. – М.: Советская энциклопедия, 1934. – С. 266.
6. Зільберман І.І. Промисловість України та її географічне розміщення: нариси промислової географії / Під ред. К.Г. Воблого. – К., 1929. – 230 с.

7. Іщук С.І. Територіально-виробничі комплекси і економічне районування (методологія, теорія). – К., Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1996. – 244 с.
8. Корецький Л.М., Паламарчук М.М. Географія промисловості Української РСР. – К., 1967. – 328 с.
9. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства: Учеб. пособие для студентов. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 400 с.
10. Литвиненко Р.И. Промышленные агломерации УССР и перспективы их комплексного развития // Основные направления комплексного развития регионов. – К., 1980.
11. Матвієнко В.М. Теоретичні аспекти української економічної і соціальної географії: Дис... канд. геогр. наук. ... /11.00.02/ Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2000. – 240 с.
12. Пилипенко И.В. Принципиальное различие в концепциях промышленных кластеров и территориально-производственных комплексов // Вестник Московского университета. Серия 5: География. – 2004. – № 5. – С. 3-9.
13. Портер М. Конкуренция: Учебн. пособие. – СПб.: Вильямс, 2000. – 495 с.
14. Пробст А.Е. Размещение социалистической промышленности (теоретические очерки). – М.: Эконом. издат., 1962. – 96 с.
15. Промышленный комплекс Киевского Приднепровья (экономико-географическое исследование) / М.М. Паламарчук, И.А. Горленко, Л.Г. Руденко и др.; Отв. ред. И.А. Горленко; АН УССР. Отд-ние географии ин-та геофизики. – К.: Наукова думка, 1988. – 252 с.
16. Тацуно Ш. Стратегия – технополисы: Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ. ст. В. И. Данилова-Данильяна. – М.: Прогресс, 1989. – 344 с.
17. Территориальная структура производственных комплексов / Под ред. М.М. Паламарчука. – К.: Наукова думка, 1981. – 311 с.
18. Тюнен Йоганн-Генрих фон // Брокгауз и Ефрон. Энциклопедический словарь. – СПб.: Типолитография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1902. – Т. XXXIV (67). – С. 326-328.
19. Хорев Б.С. Проблемы городов. – М.: Мысль, 1975. – 427 с.
20. Bechmann M.J. Economic Growth in a Central Place System // Urban agglomerations and economic growth. (Publications of the Egon-Sohmen-Foundation). Papers of a conference held in Zurich in 1993. – Berlin, Springer-Verlag, 1995. – P. 107-117.
21. Fujita M, Thisse J.-F. Economics of Agglomeration: cities, industrial location and regional growth. – Cambridge, Cambridge University Press, 2004. – 466 p.
22. Geenhuizen M., Nijkamp P. Urbanization, Industrial Dynamics, and Spatial Development: A Company Life History Approach // Urban agglomerations and economic growth. (Publications of the Egon-Sohmen-Foundation). Papers of a conference held in Zurich in 1993. – Berlin, Springer-Verlag, 1995. – P. 39-79.
23. Lösch A. The economics of location. – New Haven, CN: Yale University Press, 1954.
24. Richardson H.W. Economies and Diseconomies of Agglomeration // Urban agglomerations and economic growth. (Publications of the Egon-Sohmen-Foundation). Papers of a conference held in Zurich in 1993. – Berlin, Springer-Verlag, 1995. – P. 123-157.

Стаття надійшла 5.09.2007

Рецензент М. Пістун

УДК 911.3: 33:338.48

Михайло Рутинський

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ КУРОРТНОЇ СПРАВИ

Охарактеризовано особливості, рушійні сили й тенденції розвитку рекреаційно-курортної справи від найдавніших часів до сьогодення. Узагальнено підходи попередніх дослідників й запропоновано авторське бачення історико-географічної періодизації розвитку курортної справи.

Mykhaylo Rutyns'kyi. Historical-geographical tendencies and periodization of the development of resort business. *The features, motive forces and tendencies of the development of recreational and resort business is characterized from antiquity to the present. The approaches of former researchers are generalized and the author's view on the historical-geographical periodization of resort business is offered.*

Постановка проблеми. Рекреація – невіддільна частина людської життєдіяльності. Прагнення до різномісного відпочинку, розваг, оздоровлення при-
таманне людині, і тому реалізація цього прагнення

започаткована ще в добу етносоціальної консолідації людських родових спільнот. Можна сміливо стверджувати, що рекреація стояла в одному ряду з іншими чільними спонуками, що дали поштовх

соціальної еволюції людства.

Здобутки археології свідчать про те, що будівництво храмів поблизу джерел з мінеральними чи термальними водами, облаштування в них лічниць, сакралізація основних форм масових розваг і календарно узаконеного дозвілля мали місце ще в VI тис. до Р. Хр. в Месопотамії, долинах Нілу, Інду, Янцзи [2, 8]. На кожному наступному етапі розвитку людської цивілізації курортна рекреація набувала нових організаційних форм, змін зазнавала її геопросторова організація, функціональна структура, загалом статус в ієрархії суспільних цінностей. Актуальність історико-географічних досліджень цієї сфери людської життєдіяльності важлива для з'ясування сучасних закономірностей її геопросторової організації та для розуміння впливу історико-географічних передумов і рушійних сил на розвиток світових курортів у нових глобалізаційних умовах XXI століття.

Аналіз останніх досліджень з проблематики.

Проблеми вивчення курортної рекреації повсякчас перебували у дослідницькому полі рекреаційної географії. Чільна увага при цьому приділялася аналізу процесів курортно-рекреаційного освоєння й еколого-економічних аспектів курортного освоєння територіальних одиниць (ТРС), вивченню природно-ресурсних особливостей геопросторової організації курортно-рекреаційних систем тощо [див. напр., 1, 3, 4, 6, 9, 13 й ін.]. Серед українських дослідників дане коло питань найбільш ґрунтовно розроблене представниками Сімферопольської, Київської, Львівської і Чернівецької наукових шкіл рекреаційної географії [див. 7]. А питання історико-географічної періодизації розвитку курортної справи найбільш повно систематизовані й критично узагальнені у фундаментальних публікаціях європейських вчених з теоретичної географії дозвілєвої рекреації і туризму останніх десятиріч [див. 9, 10, 12-15].

Формулювання цілей статті. Дана публікація не претендує на остаточне вирішення окресленої проблематики. Її основними цілями є актуалізація наукових напрацювань у царині створення цілісної історико-географічної періодизації розвитку курортної справи та виклад авторського бачення впливу основних суспільно-історичних процесів на геопросторову еволюцію курортного освоєння й сучасну територіальну організацію рекреаційно-курортної сфери.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз різних наукових підходів щодо ретроспективної періодизації становлення й розвитку курортної справи в Європі й світі [1, 3, 8-10, 13, 14] дає підстави з історико-географічних позицій виділити дев'ять основних періодів (див. рис.).

Кожен із зазначених періодів розвитку курортної справи характеризується особливостями організації, регіонами поширення, функціональними завданнями, напрямками та формами сервісної діяльності. Зазначимо, що традиції курортного оздоровлення зародилися й залишаються популярними в Європі й на Близькому Сході, тому ретроспективний аналіз історії розвитку курортної сфери слід зосередити саме на цьому регіоні.

Протокурортний період – виокремлення курортно-рекреаційної діяльності в самостійний

напрямок людської життєдіяльності.

Організованих форм рекреаційна діяльність набула у стародавньому Єгипті. Із виділенням соціальних каст вельмож, державних сановників, жреців та, зрештою, самої божественної родини фараона постало питання про організацію їх дозвілля. У цей час урізноманітнюються заняття повсякденної рекреації та зароджуються основні види організованого рекреаційного туризму.

Замислюючись над ідеєю продовження тривалості людського життя та боротьби із захворюваннями, чималу увагу єгипетські жреці зосередили на розробці концепції здорового способу життя та методик оздоровлення людського організму (у т. ч. бальнеотерапії).

Близькі до давньоєгипетських традиції оздоровчої та дозвілєвої рекреації набули широкого поширення у Межиріччі (цивілізації Шумеру, Аккаду, Ассирії, Вавилонії, Мідії, Персії), країнах Передньої Азії і Близького Сходу, стародавній Індії та Китаї. “Імпортерами” товарів рекреаційного споживання та еталонів і технологій рекреаційного дозвілля у європейські країни Середземномор'я у III – II тис. до Р. Хр. виступали фінікійські, карійські і пелазгійські мореплавці.

Найпоширенішими формами курортно-рекреаційної діяльності в античний період були оздоровчі купання в священних озерах і джерелах. Класичні описи таких занять та організації примітивних масових бальнеогрязевих лічниць знаходимо в найдавніших пам'ятках людської писемності. Відомості про “священні купелі” при храмах, якими користувалися місцеві жителі, знаходимо у давньоіндійському епосі “Ригведа”, давньокитайських трактатах; у Старому та Новому Завітах згадується Сілоамська купіль під Єрусалимом, самодіяльна водограєльничниця на Генісаретському озері, де збиралися тисячі хворих з усієї Юдеї, Палестини та сусідніх сирійських царств.

Ранньокурортний – античний період становлення перших організованих курортів й закладання кістяка сучасної європейської курортної мережі.

У Європі традиції курортної рекреації поширилися разом з Великою грецькою колонізацією Середземномор'я. Разом з колоністами Середземномор'ям, Близьким Сходом і Передньою Азією поширювалися античні знання і підходи до організації водолічниць. Це, так би мовити, “перша хвиля” курортно-рекреаційного освоєння континенту.

Антична Греція – батьківщина курортної справи. Саме в Греції традиція курортного водолікування була ґрунтовно досліджена й науково описана. Грецькому медику, “батькові” медичної науки, Гіппократу, належить крилатий вислів-аксіома: “*In balneis salus*” (“купання – це здоров'я”). Античний вчений Плутарх залишив нам свідчення про те, що термальні джерела на грецькому острові Євбея приваблювали хворих із найвіддаленіших районів тогочасної Римської імперії, що простягалася від Британії і Рейну до Закарпаття, Криму, Кавказу, Аравійської пустелі та Ефіопії. З Греції звичай будувати в місцинах з лікувальними джерелами штучні басейни-купелі, вілли і пансіони для здачі в найм приїжджим для водолікування поширився на всі країни Європи.

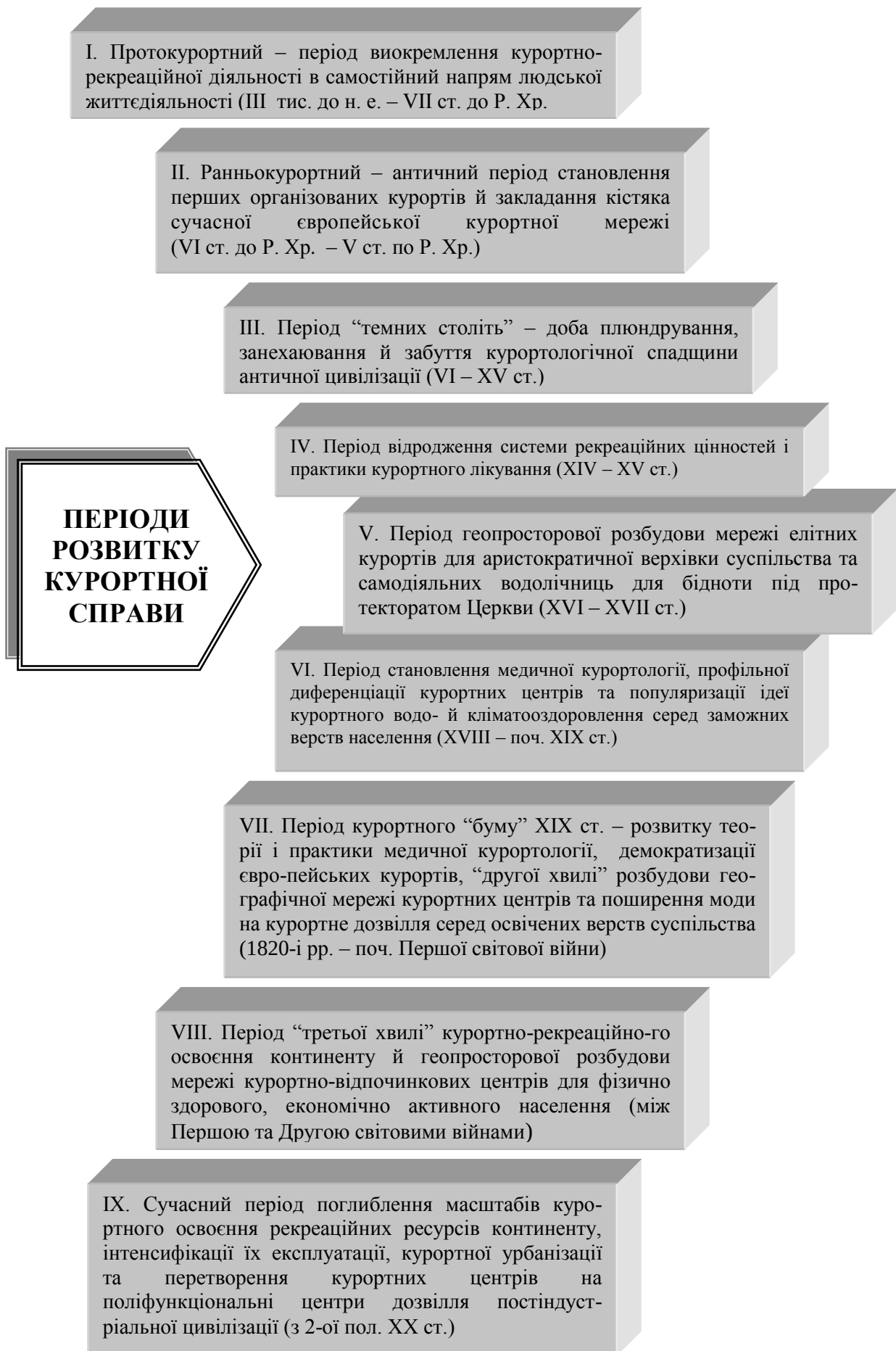

Рисунок 1. Періодизація розвитку курортної справи

Греція – батьківщина першого у світі документально зафіксованого бальнеологічного курорту Терми. Його назва згодом поширилася на сотні інших античних курортних поселень, де облаштовувалися оздоровчі комплекси на кшталт купалень міста Терми. Власне, і самі ці архітектурні ансамблі стали називати “терми” чи “термальні купальні”. А історичне давньогрецьке місто-курорт Терми (сучасний курорт Лутраки) і в XXI ст. є одним із найфешенебельніших термальних центрів Греції.

Греція – “колиска” народження професії практикуючих лікарів-куртологів, попит на послуги яких у суспільстві зберігався незмінно високим аж до згасання античної цивілізації.

Найвищого щабля розвитку курортна справа сягнула в епоху Римської імперії. Римляни успадкували кращі традиції еллінської системи дозвіллевих цінностей і на цій основі вибудували власну концепцію життєдіяльності, де рекреація поряд з освітою і працею посідала одне з чільних місць.

Небувалих раніше вершин розвитку в епоху Римської імперії сягнула куртологічна наука. Так, римський лікар-куртолог Архіген (I ст. по Р. Хр.) розробив першу в світі класифікацію мінеральних вод.

Для задоволення дедалі зростаючих потреб римських громадян у вишуканому дозвіллі поза межами власного помешкання в IV – II ст. до Р. Хр. по всій Італії почали виникати перші у світі поселення-курорти. Окремі житлово-храмові комплекси, селища і містечка набули та розвивали курортну функцію як основу економічного зростання.

У Римській імперії реалізувалася ідея курортних островів¹ – тихих (малолюдних), ізолюваних від суєти й проблем повсякденного материкового буття. Найвідомішими серед них є вулканічні острови Іскья та Капрі, що до наших днів розвиваються як фешенебельні термально-курортні комплекси.

Зазвичай, ці давньоримські курорти були пов’язані з виходом на поверхню джерел термальних та мінеральних вод. Наявність цих гарячих джерел відображалася у їх назві – “Терме”. Чимало з тих прадавніх, заснованих ще понад дві тисячі років тому курортів у передгір’ях Аппенін, процвітають до сьогодні як найпрестижніші у світі SPA-комплекси (Абано-Терме, Сан-Джуліано-Терме, Сан-Кашіано-Терме, Баньї-ді-Кашіана, Монтекатіні-Терме, Монсуммано-Терме, Сан-Пелегріно-Терме, Сірміоне-Терме тощо).

Давні римляни сформулювали аксіому підтримання здорового способу життя, що в наші дні

стала крилатим висловом. Латинське “*Senus per aquam*”, тобто “здоров’я через воду” лежить в основі найпрогресивніших сучасних технологій курортного оздоровлення і релаксації. Адже таке популярне нині SPA – це не що інше як абревіатура латинської фрази “*Senus per aquam*”.

Скрізь, де ступала сандалія римського легіонера, паралельно з господарським освоєнням нових територіальних надбань імперії тривав процес їхнього ресурсно-рекреаційного освоєння. Так поза межами Італії на значному просторі Європи у I – III ст. один за одним поставали нові популярні курортні центри: Бат (у суч. Великобританії), Екс-ле-Бен (у суч. Франції), Баден (у суч. Швейцарії), Вісбаден (у суч. Німеччині), Аквін-кула (суч. Будапешт в Угорщині), Добрна (у суч. Словенії), Вараджінске-Топліце (у суч. Хорватії), Беїля Еркуланс (у суч. Румунії), Хісар (у суч. Болгарії) та ін.

Період “темних століть” – час плюндрування, занепаду й забуття куртологічної спадщини античної цивілізації.

Занепад прогресивної античної культури, період “темних століть” та становлення варварських королівств, зростання ідеологічного тиску католицизму, що засуджував і жорстоко переслідував будь-які прояви піклування про гріховну людську плоть, цинічне насаджування папськими фанатиками догми, що людина приходить у цей світ для страждань і в цьому житті не місце для відпочинку й розваг, звели нанівець ідею організованого курортно-рекреаційного дозвілля.

По суті, організована курортно-рекреаційна діяльність як така перестала існувати на території Європи. Стихійне ж використання окремими громадами вод місцевих цілющих джерел для самолікування не припинилося навіть у цю добу культурного занепаду.

Період відродження системи рекреаційних цінностей і практики курортного лікування (XIV – XV ст.)

Лише з часом зміцнення позицій світської влади поступово призвело до появи мережі нових центрів оздоровлення й розваг титулованої європейської еліти. У середньовіччя відомими курортами Європи стали Пломб’єр-ле-Бен і Ахен (Франція) – улюблені місця відпочинку французьких королів. Слава про чудодійні цілющі властивості окремих мінеральних джерел передавалася із вуст в уста й спонукала дедалі більшу кількість можновладців принаймні на деякий час перебиратися у ці курортні місцини з метою оздоровлення. Довкола виходів мінеральних джерел у Франції, Німеччині, Італії зводилися замські резиденції феодалів, розросталися селища, що до XIV – XV ст. поступово перетворилися на загальновідомі курортні містечка (Евіан, Віші, Карлсбад, Абано-Терме, Баден-Баден, Вісбаден і ін.).

Епоха культурного відродження у Європі ослабила інквізиційний терор католицької Церкви над “інакомислячими” й дала змогу окремим освіченим представникам суспільства у монастирських бібліотеках знайомитися з пам’ятками античної медичної спадщини та розпочати досліді з вивчення цілющих

¹ У кінці XX – на початку XXI століття концепція ізолюваних від соціуму островів-курортів отримала новий сплеск популярності [15]. Найдорожчі й закриті від стороннього відвідування мережі елітних клубних курортів нині активно розбудовуються на приватних островах, а провідні готельно-курортні транснаціональні корпорації планети нині активно працюють над розвитком мереж малих етнеокурортних селищ на безлюдних атолах і островах Карибського басейну, Південно-Східної Азії, Сейшелах, Мальдівах та острівних групах Океанії.

властивостей навколишньої природи. Одним з перших на цьому поприщі був італійський чернець Дж. Савонарола, який у XV ст. підготував й зумів видати “Трактат про італійські мінеральні води” – перший медико-курортологічний довідник з емпірично-науковим описом цілющих властивостей мінеральних вод та методик їхнього зовнішнього використання з лікувальними цілями.

Період геопросторової розбудови мережі елітних курортів для аристократичної верхівки суспільства та самодіяльних водолічниць для бідноти під протекторатом Церкви.

Поступово більшість відомих населенню мінеральних джерел переходила у приватну власність монастирів, лікувальну дію мінеральних вод пов’язували із заступництвом святих.

Упродовж XVI – XVII ст. у Європі остаточно сформувалася мережа примонастирських та світських бальнеологічних курортів¹, а сама курортна справа виокремилася в самостійну галузь господарської спеціалізації та окремий напрям офіційної медицини. Так, безліч перевидань в тогочасній Європі у XVI ст. зазнав один з перших університетських курсів лекцій з медичної курортології – трактат “Сім книг про теплі води” прославленого італійського лікаря Г. Фаллопія.

У середині XVI ст. вперше після падіння давньоримського ладу в Європі на законодавчому рівні Габсбургами було регламентовано правила створення, облаштування та експлуатації курортних закладів. На найбільшому тогочасному курорті Карлсбад (суч. Карлові Вари у Чехії) вперше у світі запроваджено чіткий облік рекреантів, уведено спеціальний курортний податок, який знімався з пацієнтів, та уніфіковано порядок проведення лікувальних процедур.

У XVII ст. у Франції при королівському дворі розпочала діяльність спеціально уповноважена комісія, яка займалася наглядом за розвитком курортної справи в країні і курувала питання відкриття нових курортних закладів. Подібні урядові структури незабаром з’явилися і у Великобританії, Пруссії та Австрії.

Тим не менше, в цей період привілеєм на користування курортами володіла виключно знать та окремі визнані нею, “придворні” митці.

Період становлення медичної курортології, профільної диференціації курортних центрів та популяризації ідеї курортного водо- й кліматоздоровлення серед заможних прошарків населення.

Масштабні соціально-економічні трансформації кінця XVIII – поч. XIX ст. дали поштовх до активізації рекреаційного аспекту життя людини. Кінець XVIII – початок XIX ст. прийнято вважати часом становлення *доступного* для широких верств населення *організованого рекреаційного туризму* у сучасному розумінні цього поняття. З появою залізниці і пароплавів, розвитком капіталістичних відносин та комунікаційної інфраструктури поїздки

“на води”, на відпочинок біля моря та з метою відвідання відомих міст Європи чи екзотичних заокеанських країн-колоній стали нормою життя не лише знаті, а й середньої і дрібної буржуазії, інтелігенції та загалом усіх освічених міщан.

Завдяки цьому відбувся процес профільної та соціальної стратифікації закладів рекреації. Виокремилися курорти для лікування хворих на туберкульоз, кишково-шлункові розлади, зайворвань шкіри, опорно-рухового апарату тощо. Поряд із загальнодоступними лічницями постають заклади для оздоровлення окремих вікових груп людей. Так, наприклад, у 1792 році за ініціативою англійського лікаря Р. Рассела в Маргіті було відкрито перший у світі дитячий курорт.

Однак рівень розвитку курортної справи у період найвищої могутності Римської імперії (I – III ст.) країни Європи змогли удруге досягнути й перевершити лише в XIX ст., а країни Північної Африки – щойно в другій половині XX ст.

Період курортного “буму” XIX століття – розвитку теорії і практики медичної курортології, демократизації європейських курортів, “другої хвилі” розбудови географічної мережі курортних центрів та поширення моди на курортне дозвілля серед освіченої частини суспільства.

З XIX ст. рекреаційний туризм сформувався як самостійна високоприбуткова галузь господарства. Бувати „на водах” стало престижно. Для обслуговування дедалі зростаючих туристичних потоків в усіх країнах Європи велося інтенсивне будівництво готелів, пансіонатів, санаторіїв, під’їзних шляхів, поряд з інтенсифікацією використання існуючих динамічно освоювалися нові курортні ресурси.

У XIX столітті відбувається офіційне відкриття більшості сучасних європейських курортів, в спеціалізованих закладах яких запроваджено практику використання підземних мінеральних вод для лікувальних цілей під стаціонарним наглядом лікарів.

У другій половині XIX століття (з 1863 р.) “народжуються” перші гірські курорти – кліматичні та гірськолижні: Шамоні, Санкт-Моріц, Кран-Монтана, Борміо, Давос, Інсбрук та ін. Процес курортного освоєння території зміщується від виходів континентальних джерел мінеральних вод і пелюдів до теплих морських узбереж та з рівнин у гори.

Виник феномен т. зв. курортної урбанізації, коли саме напливи туристів визначали динаміку розвитку сотень європейських міст.

З’явився окремий літературний жанр – туристичні путівники й нотатки, які тиражувалися багатотисячними накладами й користувалися незмінно високою популярністю серед читачів.

Фундатором наукової бальнеології вважається німецький вчений Ф. Гофман, котрий на початку XVIII ст. вперше з’ясував хімічний склад мінеральних вод і виявив, що лікувальних властивостей їй надає вміст вуглекислоти, сірки, гідрокарбонатів, солей кальцію, магнію та ін.

Теорію і практику курортного оздоровлення у XVIII – XIX ст. розвивали найвідоміші представники медичної науки. Її викладання було введено в освітні програми підготовки практикуючих медиків. На цю

¹ Для прикладу, саме на XVI ст. припав розквіт слави легендарного німецького Баден-Бадена, в якому для аристократичних гостей облаштували 12 купалень та нічліжні заклади при них.

тематику лише в XIX ст. було написано понад п'ять тисяч наукових трактатів і розвідок [10].

Найновіші досягнення теорії збагачували практику європейської курортної справи. У XIX столітті з'явилися звичні для нас поняття “курорт” і “санаторій”. Термін “санаторій” для означення спеціалізованої лікувально-курортної установи (від лат. *sano* – лікую, зцілюю) вперше стали застосовувати в Німеччині в 1880-х роках після того, як німецький лікар Бремер створив “Закритий лікувальний заклад для хворих туберкульозом”, де в основу лікувального методу було покладено тріаду оздоровчих чинників: “лікування повітрям, спокоєм і дієтичним харчуванням”. Місцевості, в яких розташовувалися санаторії зі сприятливими для лікування природними умовами, одержали назву курортів (від німецького *Kur* – лікування і *Ort* – місце).

Період “третьої хвилі” курортно-рекреаційного освоєння континенту й геопросторової розбудови мережі курортно-відпочинкових центрів для фізично здорового, економічно активного населення.

У першій половині XX ст. курортна мережа Європи пережила чергову еволюційну трансформацію від поселень для лікування приїжджих з різними недугами до центрів масового туризму для людей, які дотримуються активного здорового способу життя. У свідомості пересічного європейця змінився сам сенс поїздки на курорти: розважально-відпочинкові мотиви витіснили лікувальні. Відповідно докорінної реорганізації зазнала вся курортна індустрія – питання різнобічного відпочинку, естетичного задоволення, веселощів і розваг лягли в основу сучасних конкурентних стратегій розвитку курортних поселень світу.

У цей період формується кістяк сучасної географічної мережі приморських (Ніцца, Канни, Сан-Ремо, Ліньяно, Ріміні, Сорренто тощо) та гірських (Курмайор, Гарміш, Санкт-Антон, Целль-ам-Зее, Лех, Кітцбюель, Закопане тощо) курортів Європи.

Сучасний період поглиблення масштабів курортного освоєння рекреаційних ресурсів континенту, інтенсифікації їх експлуатації, курортної урбанізації та перетворення курортних центрів на поліфункціональні центри дозвілля постіндустріальної цивілізації.

Після завершення Другої світової війни розпочався якісно новий період розвитку рекреаційного туризму. Туристична рекреація стала звичною для найширших верств суспільства формою проведення дозвілля. До кінця XX ст. туристично-рекреаційні потреби у системі життєвих потреб сучасної людини виросли із класу другорядних до групи нагально необхідних потреб, без яких людина не мислить свого повноцінного існування.

Сучасний період розвитку курортно-рекреаційного туризму дослідники поділяють щонайменше на два етапи, межу між якими прийнято “прив'язувати” до економічної кризи 1970-х років [6, 10, 13]. Узгоджуючи підходи представників різних західних шкіл туристики, ми схильні означити їх як “етап туристичного “буму” 1950 – 1970-х років” та “етап глобалізаційного зростання туризму (з 1980-х

років до сьогодні)”.

Т.В. Ніколаєнко виділила такі характерні риси названих етапів розвитку міжнародного туризму:

Етап туристичного “буму” 1950 – 1970-х років:

- істотно змінилася соціальна структура західного суспільства. З'являється середній клас, що має велику кількість автомобілів, і розвиваються масові поїздки з рекреаційними цілями;
- туристичні потоки орієнтовані, в основному, у південному напрямку. Найпопулярнішими стають курорти Середземного моря. Такі країни як Греція, Італія, Франція – лідери в туристичному бізнесі. Тепле море в літню пору виявилось надзвичайно привабливими, і мешканці міст масово вирушають до нього. Пасивна рекреація – перебування на пляжі і морські купання – стає найпопулярнішою. Це, свого роду, ознака розкішного життя;
- уперше виявляють надзвичайну активність у туризмі німці. Вони стали, мабуть, найактивнішими іноземними туристами в масштабах усієї земної кулі. Німеччина втратила колишню агресивність і перетворилася в країну, що “постачає на світовий ринок” найбільшу кількість туристів;
- виникають перші великі туроператори, наприклад, “Отельплан” у Швейцарії, “Таук-турс” у Північній Америці. У їхні функції входить організація відпочинку з першого і до останнього дня. Стають дуже популярними туристичні пакети, що у минулому були привілеєм лише багатих людей. 1950-і і пізніші роки – час стрімкої демократизації, наслідком якої стає посилення конкуренції між туроператорами. У результаті ціни падають, а маркетинг дедалі більше вдосконалюється;
- інвестиції в туризм стали дуже привабливими, і туристична інфраструктура бурхливо розвивається. Ті, хто першими зробили вдалі інвестиції в туризм, стали широко відомими багатіями.

Етап глобалізаційного зростання туризму (з 1980-х років до сьогодні):

- посилюється тенденція до спеціалізації й індивідуалізації туристичної пропозиції як серед дрібних і середніх, так і серед великих фірм. Конкуренція поступово змінюється тенденцією до кооперації і пошуку цільових груп споживачів; виникають маркетингові концепції “іміджу фірми” і “системного збуту”. Ринок поділений і стабілізувався на тривалий час;
- падіння частки участі на ринку великих турфірм. Активізація малих і середніх спеціалізованих туроператорів. Виникнення безлічі нових маршрутів;
- екологізація туристичного продукту. Приморський туризм стає менш популярним, зате активно розвивається сільський туризм;
- уповільнення темпів зростання туристичного попиту. Обсяги туристичного попиту стабілізувалися на досить високому рівні [6, с. 36-38].

На початку XXI століття провідні курорти світу намагаються розвиватися як поліфункціональні багатощільові туристичні центри [5]. При цьому вони активно намагаються залучати туристів з різних секторів ринку. Наприклад, альпійський курорт Давос є всесвітньо популярним гірськолижним курортом і,

поряд з цим, найбільшим у Європі центром конгресного туризму. Подібно до цього, Лас-Вегас – найбільший американський центр ігрового бізнесу – поряд з обслуговуванням ринку рекреаційного туризму також активно пропагує себе як центр конгресно-ділового туризму.

З іншого боку, має місце тенденція поглиблення й закорінення вузької турпродуктної спеціалізації того чи іншого курорту, підкріплена

багаторічними традиціями й усталеним у суспільній свідомості престижем. Скажімо, з XIX століття престижно їздити “на води” на французький курорт Віші, німецький Баден-Баден, австрійський Бад-Гастайн, чеські Карлові Вари, український Трускавець. Аналогічний статус серед безлічі інших гірськолижних курортів мають швейцарський Санкт-Моріц і Кран-Монтана, французький Шамоні, український Славське.

Література

1. Кусков А.С., Лыскова О.В. Курортология и оздоровительный туризм: Учеб. пособие. – Ростов н/Д.: Феникс, 2004. – 320 с.
2. Максаковский В.П. Историческая география мира: Учебное пособие. – М.: Экопрос, 1999. – 380 с.
3. Мацола В.І. Рекреаційно-туристичний комплекс України. – Львів, 1997. – 259 с.
4. Мироненко Н.С., Твердохлебов И.Т. Рекреационная география. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1981. – 207 с.
5. Нарстедт В., Піводда М. Рекреаційний сервіс в Європі: професія або інтуїція? Перспективи оздоровчого туризму в умовах бальнеолікарень і курортів / Пер. з нім. – Ужгород: Ліра, 2001. – 119 с.
6. Николаенко Д.В., Николаенко Т.В. Введение в рекреационную географию: Учеб. пособие. – Харьков: Международный Славянский университет, 1998. – 193 с.
7. Рутинський М.Й. Рекреація з основами курортології. Ч. I. Теоретичні засади: Курс лекцій / За ред. М. Мальської. – Львів: Фенікс, 2004. – 68 с.
8. Шаповал Г.Ф. История туризма: Учеб. пособие. – Минск: Экоперспектива, 1999. – 303 с.
9. Goodale Thomas I., Wit Petes A. Recreation and Leisure. – Pennsylvania: Venture Publishing, 1980.
10. Haywood Les, Butcher Hugh, Mullard Maurice, Capenerhurst John, Bramham Peter. Community Leisure and Recreation. Theory and Practice. – Oxford: Butterworth-Heinemann, 1994.
11. Leisure and Wellness: Health Tourism in Europe. The new Challenge for Spas, Tourism and Health Ressorts (11-th ELRA Congress Bad Saarow, 7-9 October 1999). – Berlin, 1999.
12. MacCool S.F. Tourism, recreation and sustainability, linking culture and environment. – Wallingford: CABI Int., 2001.
13. Ryan C. Recreational Tourism: A Social Science Perspective. – London: Routledge, 1991.
14. Soane J.V.N. Fashionable Resort Regions: Their Evolution and Transformation. – London: CAB International, 1993.
15. Weston S.A. Commercial Recreation and Tourism: An Introduction to Business Oriented Recreation. – N.-Y.: Brown and Benchmark, 1996.

Стаття надійшла 19.09.2007

Рецензент О. Заставецька

УДК 911.372.2

Анатолій Доценко

ІСТОРИКО-ЕТНОГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ РОЗСЕЛЕННЯ

У статті розкрито необхідність відродження історичних українських форм територіальної організації розселення (містечок, слобід та хуторів), дослідження історичних поселень та українізації міст, селищ та сіл України.

Anatoliy Dotsenko. Historical ethno-geographic aspects of development of settlement patterns.

The needs to revive the historical Ukrainian forms of territorial settlement patterns (mistechka, slobody and khutory), to study historical settlements and to Ukrainize the cities, settlements and villages of Ukraine, is presented in this article.

Українські географи, які розробляють суспільно-географічні проблеми розселення, на наш погляд, мало уваги приділяють історико-географічному та етнографічному аспектам своїх досліджень. Розглянемо 4 напрямки досліджень, які потребують особливої уваги. У багатьох публікаціях нами порушувалася проблема відродження деяких історичних національних форм територіальної організації розселення, притаманних українській традиції [1, 5].

Ми обґрунтували необхідність відродження українських містечок, які у XIX ст. були головною і ефективною формою територіальної організації міського розселення. Відродження містечок і затвердження їх статусу сприятиме вирішенню гострої проблеми розвитку малих міст в нашій країні [2]. З нашої подачі за пропозицією член.-кор. НАН України Б.М. Данилишина комісія з питань адміністративно-територіальної реформи, яку очолював Роман

Безсмертний, включила містечка у проект Закону “Про адміністративно-територіальний устрій України”. Будемо сподіватися, що це положення залишиться й у Законі.

У сільській місцевості нами пропонується відродити такі форми розселення, як слободи та хутори. Слободи були уособленням свободи, високого духу та працьовитості селян, козацької звитяги. Для збереження сільського населення, особливо молоді, замість безликих сіл треба створити мережу слобід, в яких би виховувалися високі риси, притаманні слобожанам (козацький дух, працелюбність, любов до рідної землі, родини). Слободи мають стати опорними центрами відродження української нації не лише на Слобожанщині, але й у Придніпров’ї, Поділлі та Волині, де були слободи у XIX ст. [3].

Не менш важливе відродження хуторів як дисперсної форми сільського розселення, яка ефективна власне для розвитку фермерських господарств. Ця форма на державному рівні реабілітована, тому що, як відомо, радянський тоталітарний режим ліквідував всі хутори як стару і шкідливу форму розселення українських селян. Потрібна ще соціально-психологічна реабілітація їх в українському суспільстві [4]. Між іншим, на Волині уже багато хуторів відновлено, так що цей процес триває.

Ми пропонуємо також повернути в наше життя такі милозвучні та пестливі форми сільського розселення, що існували в дореволюційній Україні, як сільце, слобідка та хутірець. Від цього наша сільська місцевість і культура стануть кращими. В Карпатах специфічною формою територіальної організації сільського розселення має бути узаконений “присілок”, яких у горах дуже багато. Потрібно лише чітко визначити критерії класифікації.

Другий напрям історико-географічних досліджень розселення полягає у необхідності дослідження заселення та господарського освоєння різних територій, виявлення закономірностей та етапів формування сучасної поселенської мережі. Ми віддали цей напрям на поталу історикам, це неправильно. Ми з аспірантами досліджували заселення території Луганської області і відкрили цікаві процеси.

Третій напрям полягає у посиленні уваги до вивчення так званих історичних поселень, в яких зосереджений величезний і найцінніший історико-архітектурний та культурний потенціал, який недостатньо вивчений, реставрований та використаний у пізнавальних та виховних цілях. Постають головні питання - скільки в Україні історичних міст, селищ та сіл і в якому вони зараз технічному стані? Відповісти на ці запитання дуже важко. Справа в тім, що Кабінет Міністрів України постановою № 878 від 26 липня 2001 р. затвердив Список історичних населених місць України, до якого включено 256 міст, що становить 56 % від загальної їх кількості (458), та 143 селища міського типу (16 %). Щодо сіл, то у постанові доручено Держбуду України разом з облдержадміністраціями розробити до 2005 р. список історичних сіл і подати його на затвердження, але дотепер такий список не підготовлений.

Як показав аналіз Списку історичних міст, він невисокого наукового рівня і потребує істотного

доопрацювання. Він занадто великий, поряд з дійсно стародавніми історичними до нього внесені відносно молоді міста, що не мають історичного значення (наприклад, Нова Каховка, яка виникла у 1950 р.). До нього включено Балаклavu, яка давно є районом міста Севастополя.

Академік Петро Тронько вважає, що “до категорії історичних міст мають бути віднесені всі міста, яким минуло 300 років, а також всі обласні центри України” (с. 4). З цим не можна погодитися. Не всі обласні центри є історичними містами. Якщо взяти цей критерій, то список історичних міст потрібно скоротити на 40 міст. На наш погляд, до історичних потрібно відносити міста, яким понад 500 років від дня заснування. Проте віку існування недостатньо для того, щоб віднести місто до типу історичних. Потрібно враховувати також характер планування та забудови, наявність давніх історичних, архітектурних або культурних пам’яток.

І останній напрям досліджень пов’язаний з проблемою українізації поселень. Якщо згадати історичний аспект цієї проблеми, то протягом XVIII–XIX ст. українці східної та центральної частин України русифікувалися, а західної – полонізувалися, румунізувалися та онімечувалися. В результаті дії сумнозвісних Валуєвського циркуляру (1863 р.), Емського указу (1876 р.) та інших актів царського уряду було заборонено вживання української мови в Україні. Незважаючи на це українська мова і культура вижили і розвивалися. Цьому сприяв здійснюваний на початку 20-х років XX ст. радянською більшовицькою владою процес українізації всього суспільного життя в Україні, але він тривав недовго (1923 – 1926 рр.) і закінчився масовими політичними репресіями та знищенням української інтелігенції.

У незалежній Україні конституційно закріплено статус української мови як державної, але сфера її вживання звужується, а процес русифікації українців та всього суспільного життя набув нечуваних обертів. Призупинити цей повзучий процес знищення української мови, культури і нації, на наш погляд, можна лише оголосивши на державному рівні нову українізацію, розробивши та реалізувавши державну програму захисту українців, української мови, культури та духовного простору. Це має стати стратегічним курсом нової української влади на найближчі 10–20 років. Для його реалізації потрібні кардинальні дії як на національному, так і місцевому рівнях. Останній передбачає українізацію міст, селищ та сіл України.

За радянської доби вплив етнічного чинника на розвиток і структуру розселення ігнорувався, тому що він суперечив головному курсу тоталітарного режиму на денационалізацію та інтернаціоналізацію суспільства. В Україні історично сформувалися та існують поселення, в яких компактно проживають національні меншини, зокрема грецькі, болгарські та кримськотатарські села на півдні України, молдовські, румунські та угорські села на заході України, угорські міста Виноградове та Берегове, румунське Герца. Українські поселення переважають у північній, центральній та західній частинах України.

Поселення слід вважати національним не лише

етнічним за складом його людності, але й за зовнішнім виглядом, плануванням і забудовою, культурою мешканців, назвами вулиць, проспектів і площ, пам'ятниками та монументами визначним діячам та подіям в історії країни.

Ми поділяємо думку В.С. Куйбіди, Л.Т. Шевчука, С.Л. Шульца та А.Ф. Кривицького, що “міста, розташовані на території незалежної держави, є носіями ознак національної економіки і, безумовно, національної культури, можна назвати національними містами. У цьому контексті слід говорити про французьке місто, польське місто, українське місто тощо. Запропоновані нами поняття національне місто, українське місто мають право на існування, бо відповідають вимогам, які висуваються до застосування нових термінів і понять” [7, с. 574]. Автори визначили п'ять ознак, які виокремлюють українське місто від інших національних міст. Цим ознакам зараз відповідає лише частина міст України.

Виходячи з того, що українці є корінною і державотворчою нацією, яка, за переписом населення 2001 р., становила 78 % всього населення України, цілком законне їх право проживати в українських містах, селищах та селах, але визначити національний склад населення їх неможливо через відсутність таких даних за переписами населення в розрізі поселень, виняток становлять лише Київ та Севастополь. Так, за переписом 1989 р. у Києві було 72,5 % українців, а у 2001 р. – 82 %, кількість їх збільшилася на 13 %. Проте вважали рідною українську мову у 1989 р. 79 %, а у 2001 р. – 85 %. Отже, за національним складом Київ є українським містом, але за іншими ознаками – ні. Взяти хоча б назви вулиць, банків, ресторанів, вуличну рекламу – все це далеко від українського.

Відомий український публіцист Роман Кісь у 1996 р стверджував, що “повнокровна українська нація неможлива без власне українського урбанізму”. Відомо, що українська нація в сучасний період є несформованою. Формування та консолідація її розглядається як складний і тривалий процес, що включає політичний, економічний, соціальний, етнічний та розселенський аспекти. Останній ми розглядаємо як “формування українського урбанізму”, тобто розвиток українських за змістом міст та селищ міського типу.

Отже, виходячи зі сказаного, ми розглядаємо як один із важливих напрямів концепції розселення в Україні **збереження національної ідентифікації поселень**, а для українських поселень – їх українізацію. Сутність останньої полягає у поступовому набутті українськими поселеннями українських обрисів як за зовнішніми формами (плануванням, забудовою, розміщенням), так і за їх внутрішнім змістом. Як влучно сказав Богдан Харахаш, українська держава “повинна працювати над відновленням української фізіономії українських міст”. Ми розуміємо це як процес набуття колишніми радянськими містами, розташованими на території України, особливо у східних та південних регіонах, українських рис та ознак шляхом їх дерусифікації, подолання одноманітності, стандартності та “безликості”.

Цей складний процес формування розгалуженої мережі українських міст, особливо великих, які мають відігравати головну роль у процесі національно-

духовного відродження української нації, включає здійснення системи заходів щодо підвищення рівня привабливості та естетичного вигляду, посилення їх індивідуальності та обрисів власне українського міста. Для цього необхідно зберегти неповторність та унікальність центральних частин історичних міст та селищ, відбудувати цінні архітектурні та історичні будівлі (палади, фортеці, храми, монастирі тощо); впроваджувати в архітектурних спорудах кращі твори українського монументального та декоративно-прикладного мистецтва; демонтувати пам'ятники діячам радянського тоталітаризму і спорудити пам'ятники визначним борцям за волю і незалежність України, видатним українським вченим, діячам культури, письменникам; сформувати українське мовне та культурне середовище у містах, селищах та селах; перейменувати населені пункти, вулиці та площі, які носять імена одіозних більшовицьких діячів та символів тоталітарного режиму, на честь видатних діячів українського політичного, суспільно-економічного та духовного життя (видатних українців). Отже, потрібна регенерація міського середовища, яка буде спрямована на збереження історичних міст та селищ і недопущення спотворення їх історичних центрів через скупчення архітектурно невиразних багатоповерхівок.

Важливо зазначити, що українізація є досить широким і складним процесом, який не зводиться лише до дерусифікації. Більш того, за 16 років незалежності України процес українізації суспільного життя проходить досить повільно і мляво, в той час як темпи русифікації прискорилися. Новим суспільним явищем стала американізація культурного та інформаційного простору. В умовах зростаючої глобалізації досить важко зберегти українську мову, культуру, духовність та моральність від впливу західної маскультури, особливо у великих містах. Російська реклама та вивіски у містах все частіше замінюються англійськими, а не українськими. В Україні немає законів про захист державної мови та української культури, тому що влада не зацікавлена в цьому.

У сільській місцевості проблема українізації не стоїть так гостро, як у містах і селищах. Між тим, у східних та південних регіонах вона досить актуальна. Українізація розглядається нами як стратегічний напрям відродження українських сіл, в яких закладені національні корені ментальності українців.

Мальовниче українське село завжди приваблювало мандрівників і залишало у них найкращі враження. Відродити українське село зовсім не означає повернутися до мазанок під солом'яними стріхами та глиняними долівками. Село майбутнього матиме високий рівень благоустрою, але збереже неповторний український колорит із врахуванням регіональної специфіки. Так, українське польське село значно відрізнятиметься від подільського чи карпатського. Отже, українізація українських сіл означає посилення їх внутрішнього українського змісту.

На закінчення зазначимо, що українізація українських поселень висувається нами вперше як один із стратегічних напрямів розвитку розселення в Україні.

Література

1. Доценко А.І. Відродження національних форм територіальної організації розселення у контексті національного відродження України // Самостійна Україна. – К., 2000. – № 4. – С. 43-46; 2001. – № 1. – С. 41-44.
2. Доценко А.І. Розвиток містечок як форм територіальної організації розселення (історико-економічний аспект) // Історія України. – К. – Д., 2001. – Вип. 15. – С. 138-143.
3. Доценко А.І. Слободи в Україні: погляд з минулого у майбутнє // Географія і сучасність. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 35-44.
4. Доценко А.І. Розвиток хутірського розселення в Україні // Економіка АПК. – К., 2001. – № 3. – С. 93-99.
5. Доценко А.І. Суспільно-географічні проблеми відродження українських поселень // Праці Наукового товариства ім. Шевченка. Том XI: Матеріали Міжнарод. наук. конф. “Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть”. Львів, 7–8 лист. 2000 р. – Львів, 2003. – С. 129-133.
6. Доценко А.І. Роль монастирів у відродженні українських сіл // Регіональні проблеми розвитку АПК України: стан і перспективи розвитку. – К.: РВПС, 2000. – С. 38-39.
7. Куйбіда В.С., Шевчук Л.Т., Шульц С.Л., Кривицький А.Ф. Поняття “українське місто” в концепції регіональної політики // Регіональна політика: Методологія, методика, практика. – Львів, 2001. – С. 571-579.

Стаття надійшла 6.12.2007

Рецензент А. Степаненко

УДК 338.483.1:902

Оксана Рунців

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ РЕСУРСИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ПОПИТУ І ПРОПОЗИЦІЇ НА РИНКУ ТУРИСТИЧНИХ ПОСЛУГ

У статті детально проаналізовано стан історико-культурної туристичної пропозиції Тернопільщини. Виділено основні напрямки можливого використання історичних та культурних об'єктів при формуванні туристичного продукту, зважаючи на їх стан, збереженість і розташування в межах адміністративних районів. Зроблено оцінку насиченості території Тернопільської області історико-культурними об'єктами національного значення різних видів, проведено порівняння з іншими областями України, розподілено фортифікаційні споруди регіону за типами туристичного використання.

Oksana Runtsiv. Historical and cultural resources of Ternopil' oblast as sources of supply and demand in the market for tourist services. *Historical and cultural tourist supply has been analyzed in detail. The main directions of possible usage of historical and cultural objects have been identified in the formation of tourist output, taking into account their condition and location within the boundaries of administrative regions. Evaluation of density of historical and cultural objects of national significance on the territory of Ternopil' oblast has been done, a comparison with other oblasts of Ukraine has been made, fortified structures in the region have been classified according to their type of tourist usage.*

Серед усіх ресурсів, які так чи інакше використовуються для потреб туризму, одне з найважливіших місць займають історико-культурні ресурси. Саме ця група туристичних ресурсів вповні має такі специфічні особливості як екскурсійне значення, незалежність від кліматичних умов, атрактивність, мальовничість. Дослідження різноманітних об'єктів, які мають історичне чи культурне значення, сприяє формуванню бази даних для створення цікавих регіональних та загальнодержавних туристичних турів, особливо в умовах зростання рівня освіченості населення.

Дослідженням цього питання займалися Стафійчук В.І., Петранівський В.Л., Рутинський М.Й., Явкін В.Г., Руденко В.П., Король О.Д., Питуляк М.В. та інші. Проте в роботах перелічених авторів відсутній опис історико-культурних об'єктів Тернопільської області з вказівкою усіх характеристик,

необхідних для організації на їх базі туристичних чи екскурсійних програм.

Отже, метою статті є вивчення особливостей історико-культурних ресурсів Тернопільщини, можливості формування на їх основі туристської пропозиції і попиту на створювані туристичні продукти з використанням історичних та культурних об'єктів.

Статистичні дані засвідчують [7], що соціально-економічна ситуація Тернопільської області найбільше сприяє розвитку внутрішнього туризму, зокрема екскурсійного, де вагому роль відіграють пізнавальні туристські ресурси. Як правило, найбільше значення в такому випадку відіграють об'єкти історії та культури, які найчастіше представлені будівлями, що відображають історію людського суспільства, економічні, соціальні та політичні відносини кожної з епох [5, с. 189].

Тернопільщина належить до давньозаселених земель. Розкопки показують, що перші поселення з'явилися тут в VI-IX ст., а початок заселення належить до епохи середнього неоліту. Багато поселень виникло в давньоруський період. Про це свідчать могильники і городища (див. табл. 1, пам'ятки археології). У цей час виникли перші містечка — Тербовля, Шумськ, Микулинці, Збараж, Кременець. У феодальний період села утворювалися навколо дворів феодалів. В окремих з них селяни і ремісники обмінювалися своєю продукцією, і поступово ці села перетворилися у містечка. До таких в той час (XVI ст.) належали Бережани, Бірки, Буданів, Заложці, Зборів, Гусятин, Золотий Потік, Тернопіль, Чортків, Копичинці. Багато містечок у феодальний період виконували, крім торговельних, й оборонні функції і були центрами колонізації території з боку польської шляхти та німецьких колоністів (табл. 3). Розвиток містечок і сіл у XV-XVII ст. стримувався нападами турків і татар. Багато населених пунктів спустошувалися повністю і пізніше вже ніколи не досягали свого попереднього рівня розвитку.

У XVII-XVIII ст. продовжується активний процес заселення території. Швидко розвиваються міста, які одержали магдебурзьке право, — Бережани, Бучач, Борщів, Гусятин, Золотий Потік, Кременець, Зборів, Заложці, Тернопіль, Тербовля, Товсте, Підгайці, Чортків, Устя-Зелене [3].

У кінці XVIII ст. територія сучасної Тернопільщини була розділена між Австрією і Росією. Це значно вплинуло на розвиток поселень, їх розміщення, особливості забудови, на умови життя і діяльності людей. Північна частина області (теперішній Кременецький, Шумський і Лановецький райони) відійшла до складу Росії, а решта території — до Австрії. З 1809 до 1815 року половина Тернопільщини

і м. Тернопіль належали до Росії. У цих країнах існувало на той час кріпосне право і це стримувало розвиток міст. Однак в Австрії це право було скасоване раніше, ніж у Росії, і тому на її території швидше почала розвиватись промисловість, транспорт, торгівля. А це відобразилося на розвитку поселень, насамперед міст та містечок нашого краю.

На початку XX ст. на території Тернопільщини виникло дуже багато малих сіл. У північній частині області, яка входила до Волинської губернії Росії, проводилась столипінська реформа. Селянам дозволялось виходити з общини й утворювати хутори [6]. На всій території Тернопільщини після 1920 р. після окупації її Польщею виникали дрібні поселення польських землевласників ("осади") [9].

Зважаючи на особливості історичного формування території Тернопільщини та її заселення, для аналізу пропозиції на ринку туристичних послуг розглянемо такі об'єкти культурного надбання, що розташовані в межах області:

- ◆ пам'ятки архітектури, в тому числі дерев'яні [3];
- ◆ пам'ятки історії;
- ◆ пам'ятки археології;
- ◆ історико-культурні заповідники [4];
- ◆ історичні населені місця [6].

В області відсутні пам'ятки монументального мистецтва національного значення, але частка всіх інших досить значна (табл. 1). Наприклад, за кількістю пам'яток архітектури національного значення Тернопільщина займає п'яте місце серед областей України, за кількістю історичних місць — друге (рис. 1). Загалом, станом на 1 січня 2007 року в області на державному обліку перебувало 1357 пам'яток археології, 2698 — історії, 253 — монументального мистецтва, 1315 — пам'яток містобудування і архітектури [7, с. 394].

Таблиця 1

Кількість та види історико-культурних об'єктів Тернопільської області*

Вид пам'ятки	Кількість об'єктів		Частка області від України, %
	в Україні	у Тернопільській області	
<i>пам'ятки архітектури:</i> національного значення	3541	180	5,1
місцевого значення	12696	1135	8,9
з них: дерев'яної сакральної архітектури	470	42	8,9
<i>пам'ятки історії:</i> національного значення	142	1	0,7
місцевого значення		2697	
<i>пам'ятки монументального мистецтва:</i> національного значення		-	-
місцевого значення		253	
<i>пам'ятки археології:</i> національного значення	418	6	1,4
місцевого значення		1351	
<i>історико-культурні заповідники</i> національні	14	-	-
державні	61	3	4,9
<i>історичні населені місця</i>	401	30	7,5

* Складено на основі [3], [4], [6], [7].

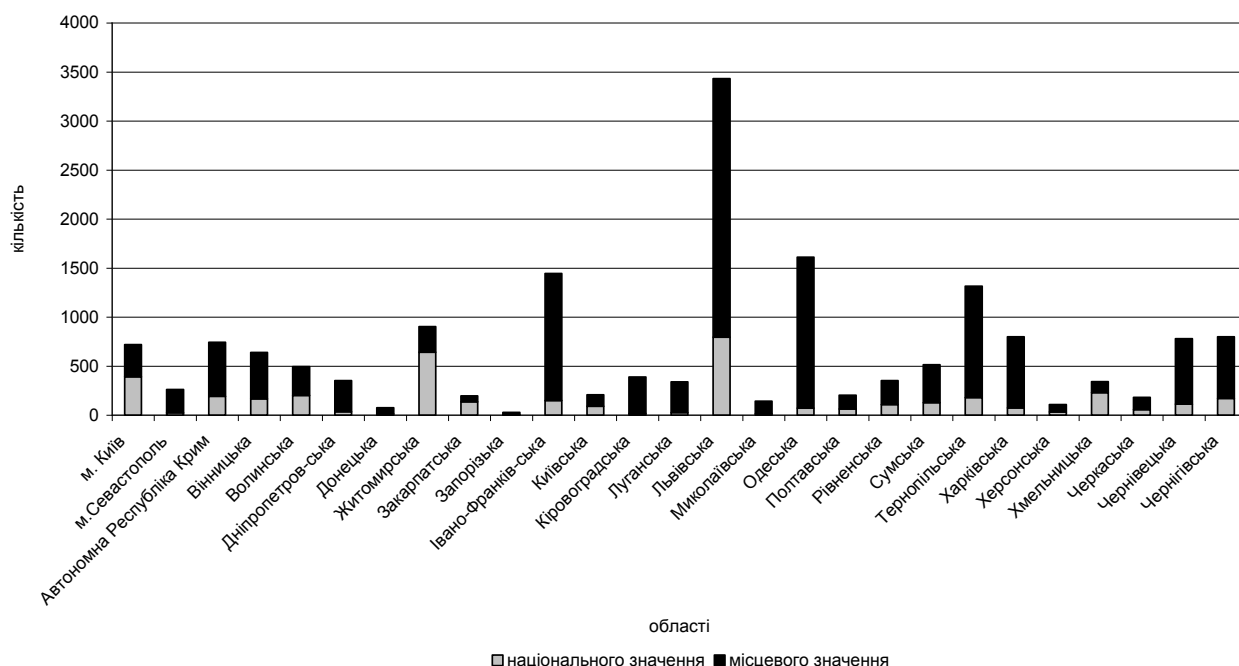

Рисунок 1. Кількість пам'яток архітектури і містобудування в областях України

Детальніше проаналізувати забезпеченість історико-культурними туристичними ресурсами області можна в розрізі окремих районів (табл. 2).

Таблиця 2

Насиченість районів Тернопільської області історико-культурними ресурсами національного значення

№ п/п	Район	Кількість історико-культурних об'єктів						Щільність, об'єктів/100 км ²	Бал
		пам'ятки архітектури	пам'ятки історії	пам'ятки археології	історико-культурні заповідники	історичні місця	всього		
1	м. Тернопіль	5	-	-	-	1	6	10	2
2	Бережанський	13	-	-	1	1	15	2	1
3	Борщівський	29	-	-	-	2	31	3	1
4	Бучацький	19	-	-	-	2	21	3	1
5	Гусятинський	15	-	2	-	4	21	2	1
6	Заліщицький	5	-	-	-	2	7	1	1
7	Збаразький	15	-	1	1	2	19	2	1
8	Зборівський	4	-	-	-	1	5	1	1
9	Козівський	2	-	-	-	1	3	0,4	1
10	Кременецький	29	1	-	1	3	34	4	1
11	Ланівецький	-	-	1	-	1	2	0,3	1
12	Монастириський	-	-	-	-	1	1	0,2	1
13	Підволочиський	2	-	-	-	2	4	1	1
14	Підгасцький	7	-	-	-	1	8	2	1
15	Теребовлянський	18	-	-	-	2	20	2	1
16	Тернопільський	4	-	2	-	-	6	1	1
17	Чортківський	6	-	-	-	2	8	1	1
18	Шумський	7	-	-	-	1	8	1	1
	Всього в області	180	1	6	3	30	220	2	1

З таблиці 2 видно, що найбільшу щільність історико-культурних об'єктів має м. Тернопіль, найменшу – Козівський, Ланівецький, Монастирський райони.

Для аналізу історико-культурного потенціалу використана методика В. Мацоли, в основі якої лежить 3-бальна шкала. Загалом Тернопільщина та всі її райони мають порівняно незначний історико-культурний потенціал і лише м. Тернопіль – середній. Проте зазначимо, що в подібній оцінці не враховано унікальності чи цінності ресурсів, а лише їх щільність.

Велике значення для організації виробництва конкурентноспроможного туристичного продукту для області мають пам'ятки оборонної архітектури – фортеці, замки (табл. 3). В таблиці представлені збережені, частково збережені й майже втрачені оборонні споруди, проаналізовано можливість їх використання для розміщення в них функціональних груп приміщень закладів відпочинку й туризму, за підходом О.В. Лесика [1] [2].

Зокрема, до класу А відносимо замки і фортеці,

придатні для використання під історико-архітектурні заповідники та музеї; до класу Б – під заклади відпочинку й туризму (тематичні готелі, лицарські ресторани, анімаційні театри-скансени); до класу В – для часткового туристично-краєзнавчого використання (з відведенням окремих приміщень під міні-готелі чи таверни); до класу Г – для туристично-краєзнавчого впорядкування, що сприятиме їх фізичному збереженню й охороні історичного ландшафту. Таким чином, замки класів Б та В безпосередньо можна використовувати під туристичні заклади, а всі інші пам'ятки є суто пізнавально-екскурсійними туристичними об'єктами.

У Тернопільській області переважають оборонні споруди В класу, тобто для часткового туристично-краєзнавчого використання. Ця ситуація пояснюється, перш за все, значною зруйнованістю об'єктів. Ті ж з них, які знаходяться в кращому стані, ми віднесли до груп А та Б, чотири об'єкти – до групи Г, бо вони мають певне господарське призначення, яке сприяє їх фізичному збереженню (табл. 3).

Таблиця 3

Замки Тернопільщини*

№ з/п	Розташування	Вид і призначення	Рік будівництва	Дані про реставрацію	Сучасний стан (збереження)	Клас
1	2	3	4	5	6	7
Бережанський район						
1	м. Бережани	замковий комплекс з оборонною і житловою функцією	1534-1554		руїни	А, В
Борщівський район						
2	с. Дзвенигород	вали городища				В
3	с. Озеряни	замок			дворянська башта, перший ярус муру і підземні сховища	В
4	с. Кривче	оборонний замок	1650	XVIII ст., 20-ті роки XX ст. 1990 р.	збереглися дві вежі	В
5	с. Висічка	замок	не відомий		зберігся кам'яний фундамент палацу висотою 1 м та фундамент оборонної стіни, частково підвали, пд.-сх і пд.-зх вежі	В
6	с. Скала-Подільська	замок	1538		частково 2 вежі, фундамент палацу висотою 1 м	В
7	с. Окопи	фортеця	1692		дві брами, залишки дозорної вежі, земляні вали	В
8	с. Кудринці	замок	1615		збереглися пд., зх, пн. стіни; пд.-зх і пд. башти і частково надбрамна башта	В
Буцацький район						
9	с. Підзамочок	замок	1600		башти, стіна будинку і комин, кутові стіни, брама з гербом	В
10	с. Золотий Потік	замок, фортеця	поч. XVII ст.		зберігся палац	Б (туристичний притулок)

Продовження таблиці 3

1	2	3	4	5	6	7
11	м. Бучач	замок, фортеця	перша згадка у 1379 р.		фрагменти	
12	с. Язлівець	замок	XIV-XVIII ст.		руїни	
Гусятинський район						
13	с. Личківці	замок	1564		руїни	В
14	м. Гусятин					Б (готель)
15	смт Гримайлів	замок	XVII ст.			В
16	с. Сидорів	замок	XVII ст.		збереглися зовнішні і частково внутрішні стіни пн.-зх. частини	Б (туристичний притулок)
Заліщицький район						
17	с. Товсте	замок	1414		зруйнований	-
18	с. Новосілка	замок			вежа, башта	В
19	с. Червоноград	замок	XIV-XV ст.	не реставрований	сильно постраждав під час війни	В
Збаразький район						
20	м. Збараж	замок	1626-1631			Б (відпочинковий пансіонат)
21	смт Вишнівець	замок	1395		зберігся	А
Зборівський район						
22	с. Залізці	замок	1516	XVIII ст. – фабрика сукна, броварня	залишки рову, збереглися аркова в'їзна брама, двоярусні будинки каземати (фрагменти стін і башт)	В
Кременецький район						
23	м. Кременець	замок	XIV-XVI ст.; перша згадка у 1226 р.		збереглися: квадратна двоярусна надбрамна вежа з арковим готичним проїздом, вежа з боку міста і великі ділянки оборонних стін, що завершуються зубцями-мерлонами і дірковидними стрільницями	В
Ланівецький район						
24	м. Ланівці	фортеця	1665-1669		зруйновано, збереглися земляні укріплення	-
Підволочиський район						
25	с. Скалат	замок	1630	кінець XIX ст.; 60-ті рр. XX ст. – консервація	збереглися залишки вхідної брами, фортечні мури	В
26	с. Токи	замок	кінець XVI ст.		збереглась пд. вежа з казематами і бійницями	В
Підгаєцький район						
27	с. Завалів	замок			не зберігся	-
Теребовлянський район						
28	с. Підгора	замок, монастир	перша згадка у 1650 р.		сх. башта, зх. стіна, корпус келій (руїни)	В
29	с. Долина (Янів)	замок	XVII ст.		зх. бастія з підвалом, пд. стіна з арковим проходом і храм	Г
30	с. Буданів	замок	1550	1765 р. – перебудований на костел	зберігся, є сліди валів	Б
31	м. Теребовля	замок	1631		зберігся частково	А (музей)
32	с. Микулинці	замок	1530	поч. XIX ст. – перебудований на фабрику сукна	збереглися стіни	Б (відпочинковий пансіонат)

Продовження таблиці 3

1	2	3	4	5	6	7
м. Тернопіль						
33	м. Тернопіль	замок, палац	1540-1548	поч. XIX ст. – перебудовано на палац (знесено всі оборонні споруди) 1951р. – відреставровано		Г (спортивна школа)
Чортківський район						
34	м. Чортків	замок	1610		руїни	В
35	с. Ягільниця	замок, фортеця	1630	XIX ст. – перероблено на тютюнову фабрику; XX ст. – на фермерський завод; XXI ст. – підприємство косметичних засобів	рештки бастіонів	Г
36	с. Колиндяни	замок	XVII ст.		палац і два флігелі башт	Г (аграрний технікум)

*Складено на основі [2], [3], [10].

Українські дерев'яні храми – прекрасні автентичні пам'ятки, в яких найбільше виражені національні риси архітектури, часто не мають аналогів у світі, відомі лише обмеженому колу фахівців та аматорів, залишаючись поза увагою

внутрішнього туризму [11]. Використання об'єктів дерев'яного зодчества необхідне для формування власне національного туристичного продукту (табл. 4).

Таблиця 4

Розташування дерев'яних храмів на території Тернопільської області

Адміністративні райони	Населені пункти, де розташовані дерев'яні храми	Кількість
Бережанський	Бережани, Жуків, Надрічне, Слов'ятин, Урмань	5
Борщівський	Висічка, Вовківці, Іване-Пусте, Сапогів	4
Бучацький	Білявинці	1
Гусятинський	Волиця, Козина, Копичинці, Крогулець	4
Заліщицький	Кошилівці, Солоне	2
Збаразький	Бодаки, Вишнівець, Колодне, Шимківці	4
Зборівський	Годів, Кальне, Розгадів, Серетець	4
Козівський	Конюхи, Мала Плавуча, Щепанів	3
Кременецький	Базуки, Новий Олексинець, Почаїв	3
Ланівецький	Ванжулів	1
Монастирський	Григорів, Коропець, Монастирська, Чехів	4
Підволочиський	Галушинці, Скорики	2
Підгаєцький	Новосілка, Підгайці, Старе Місто, Шумляни	4
Теребовлянський	Деренівка	1
Чортківський	Нагірянкa, Черкащина, Чортків-1, Чортків-2	4
Шумський	Новостав	1
Всього		47

Як видно з таблиці, область досить добре забезпечена дерев'яними храмами, особливо Бережанський, Борщівський, Гусятинський, Збаразький, Зборівський, Монастирський, Підгаєцький та Чортківський райони.

Отже, Тернопільська область багата на історико-культурні ресурси, які можуть використовуватись в цілях туризму як об'єкти для різноманітних видів туризму: дитячого, молодіжного, сімейного, для осіб похилого віку, для інвалідів,

культурно-пізнавального, релігійного, пригодницького, самодіяльного тощо (згідно ст. 4 Закону України «Про туризм»). Таким чином область може забезпечити досить якісну туристичну пропозицію в розрізі екскурсійних програм для різних категорій населення та вікових груп, за умови впорядкування та реставрації існуючих об'єктів.

Історико-культурні об'єкти приваблюють туристів незалежно від пори року, що має неабияке значення для активізації рекреаційної діяльності.

Література і джерела

1. Лесик О.В. Замки та монастирі України. – Л.: Світ, 1993.
2. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство: Навч. посіб. / За ред. Ф.Д. Заставного. – К.: Знання, 2006. – 575 с.
3. Положення про державний реєстр національного культурного надбання. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України № 466 від 12.08.92 р.
4. Постанова КМУ «Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 27 грудня 2001 р. № 1761.
5. Проблеми географії та менеджменту туризму: Монографія / Явкін В.Г., Руденко В.П., Король О.Д. та ін. – Чернівці: Рута, 2006. – 260 с.
6. Список історичних населених місць України (міста і селища міського типу). Затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878.
7. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2006 рік. – Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2007.
8. Стафійчук В.І. Рекреація. – К.: Альтерпрес, 2006. – 264 с.
9. www.library.te.ua
10. www.castles.com.ua
11. www.derev.org.ua

Стаття надійшла 15.01.2008

Науковий керівник О. Заставецька; рецензент М. Пістун

УДК 911.3:32

Оксана Склярська

ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ ТА СУЧАСНІ ПІДХОДИ

Розкрито відмінності предмету та змісту політико-географічних досліджень в Україні на початку ХХ століття та на сучасному етапі. Виявлено головну тенденцію змін політико-географічної проблематики – від вивчення географічних передумов і територіальних аспектів державотворення, геопросторових форм політичних явищ до функціонування політичної системи під безпосередньою чи опосередкованою дією природно- і суспільно-географічних чинників. Обґрунтовано поняття “політико-географічного процесу” та запропоновано систематизацію процесів за різними критеріями. Вказано головні напрямки та фахівців сучасної української політико-географічної думки; рівень висвітлення географічних аспектів функціонування, динаміки політичного життя в науковій літературі.

Oksana Skliars'ka. Political geography studies in Ukraine: Historical traditions and modern approaches. *The article examines the basic differences in the subject and content of political geography studies in Ukraine at the beginning of the 20th century and at the present time. Main trends of shift in the problems of political geography studies are identified: from the analysis of geographical conditions and territorial aspects of state building and geo-spatial forms of political phenomena to the functioning of political systems under the influence of certain natural and human geographical factors. The notion of “political and geographical process” is defined and the systematization of these processes according to different criteria is suggested. The main directions of modern Ukrainian political geography, the level of analysis of the geographical aspects of politics, and the dynamics of political life in modern academic literature are described.*

Дослідження передумов та характеру українського державотворення, територіальних аспектів політичного життя на українських землях до початку ХХ ст. здійснювали історики, етнографи, письменники, громадсько-політичні діячі в руслі власних фахових досліджень та громадсько-політичної діяльності товариств, братств, громад, партій. Їх праці мали державно-описовий, програмний чи історико-політичний характер, однак містили обґрунтування географічних чинників державотворення, просторових аспектів політичних явищ, тому такі концеп-

туальні положення утворили міцне наукове підґрунтя для становлення національної політичної географії в Україні. Це, зокрема, теорія націогенезу та історії української державності (М. Грушевський), окреслення етнічних меж української території та детальне вивчення окремих етнічних земель (П. Чубинський, М. Грушевський, С. Томашівський, Д. Багалій, М. Кордуба та ін.), геополітичних взаємин з державами-сусідами (М. Драгоманов, М. Грушевський та ін.), історико-політико-географічні дослідження (В. Антонович, М. Грушевський) тощо.

Перші фахові політико-географічні праці, в яких державно-описові, статистичні огляди змінили системні науково-теоретичні обґрунтування політичної географії України, належать С. Рудницькому. Головними передумовами державотворення вчений вважав природно-географічний та людський потенціал території. У цьому плані Україна не має жодних обмежень, тому єдиним кроком до самостійності, за С. Рудницьким, є звільнення українських земель від колоніального становища. Важливою умовою державності є переконання міжнародної спільноти в необхідності “позитивної розв’язки українського питання”, стратегічному значенні правового оформлення єдності українських етнічних земель для Європи, які вчений обґрунтовує у формі геополітичних концепцій: від визначення особливого місця України на європейській та світових осях до прогнозування майбутнього Балтійсько-Понтійського союзу. Ці погляди фундатора української національної географії були, зрештою, вираженням “елементарного почуття справедливості”, підтвердженням того, що “...слово “самовизначення всіх народів...” стосувалось і до українців, “...інакше стане пустим і загальним” [12, с. 142].

Політико-географічні парадигми С. Рудницького – це не лише національно-патріотичне поривання чи цілком зрозуміле прагнення об’єктивного правдивого бачення “української справи”, але й ціла методологічна система окремої наукової дисципліни. Серед тих положень, які актуалізувались певною мірою (причому не лише в українському державотворенні) – насамперед етнонаціональний принцип державотворення, залежність політичного устрою від історико-географічних традицій тощо. Порада, що “...модерна світова політика повинна підтримувати творення виключно національних держав” [12, с. 140], оскільки “всі більші мозаїкові держави мають виразний нахил до слабкості” [12, с. 121], цілком виправдала себе і продовжує бути доречною в умовах діалектичної єдності глобалізаційних процесів та політизації етнонаціональних відносин.

Безумовно, політико-географічні обґрунтування С. Рудницького мали значною мірою прагматичний характер і опирались на умовну, бажану самостійність при реальній відсутності національної політичної системи і лише тимчасових державно-політичних утвореннях в цей період на українських землях. Хоча саме “гранична політика” вченого з урахуванням природних та етнічних меж та її регіональний аналіз актуальні при вивченні сучасних політико-географічних процесів. Для прикладу, ще у 20-х роках С. Рудницький зазначав: “Границі королівського краю Буковини штучно сконструйовані, лучили знову в одній політико-географічній одиниці розбіжні інтереси українців та румунів” [12, с. 119], що створює політико-географічні проблеми, визначає характер сучасних процесів в політичній, етнонаціональній сферах на українсько-румунському прикордонні. Ще одним прикладом конструктивного підходу до територіальної організації політичного життя, який лише тепер обговорюють політики та науковці є обґрунтування більших повноважень територіальних громад. Ще наприкінці 20-х рр. С. Руд-

ницький писав: “Політичний устрій самостійної України повинен бути в ім’я споконвічних традицій і змагань українського народу якнайбільш свободолюбний. Автономія громад і земель (розміром не більше 10 тис. км²) мусить бути широка, однак при сильній центральній власті і сильним національним парламентом” [12, с. 91].

Етногеографічні підстави соборності українських земель вмотивовував В. Кубійович, розглядаючи Україну як єдине цілісне утворення попри розподіл її території між чотирма державами у міжвоєнний період. Власне необхідністю подати своєму народу та світовій спільноті відомості про українські землі як етнічну цілісність зумовлене видання В. Кубійовичем “Атласу України та сумежних країв” (1937) та “Географії українських і сумежних земель” (1938). Продовжуючи думку С. Рудницького про національний принцип державотворення, В. Кубійович писав: “Розвиток світу, його політичних, суспільних, господарських і культурних відносин має свої підстави в першій мірі національних, а не державних організаціях... Звідтіля й випливає воля кожного національного організму витворити свою державу, що сповняла б його функції” [7, с. 1].

Геополітичні дослідження, спрямовані на визначення і обґрунтування місця України в міжнародних відносинах та її зовнішніх орієнтирів, розвинув Ю. Липа. Наявністю об’єктивних чинників – природних меж басейнів рік (“річна мережа формує єдність території, її торгівлі, влади, звичаїв, врешті, мови й релігій” [8, с. 52]), морських узбереж вчений пояснює важливість спрямування України на держави Чорноморського простору. Такими ж закономірними, на думку Ю. Липи є процеси політизації етнонаціональних відносин, що призведе не лише до оформлення національних держав на пострадянському просторі, але і до “розподілу Росії”. Водночас, в підходах до націотворення та державотворення помітне перебільшення антропологічних чинників, що загальною характерно для політико-географічної думки початку ХХ століття [3]. Так, вчений обґрунтовує поняття “раси” як “...цілісності населення, що його духовні прикмети, укріплені й явні (звичаї, мова, властиво мови), а також антропологічні риси становлять виразну цілісність упродовж часу...”, яке, на його думку, “заключає в собі” поняття “нації”, “класу”, “державності”, що є “лишень вияви раси”, пояснює риси характеру українців синтезом якостей різних народностей – “первнів” та “домішок”. Але, попри таку “біологічну”, “психологічну” гіперболізацію, Ю. Липа об’єктивно підходить до аналізу міжрегіональних відмінностей та перспектив національного єднання в Україні. Дилему сучасних істориків, політологів, соціологів про несумісність чи єдність різних регіонів України, розірваність чи консолідованість українського суспільства Ю. Липа вирішував так: “...зустрічаємо згадку про фрагментарність, розшматованість історії України... Але ж великий організм, поки він живе, не може бути розшматованим – всупереч усьому він існує... те, що українська раса живе – це ж передусім заперечення того, що вона була більш чи менш розшматована” і

“поки до XIX століття злякані інтелектуалісти і відсебетники не забралися до української історії, мали українці поняття України як цілості в минулому” [8, с. 223-224]. Важливим аспектом національної єдності і державотворення за Ю. Липою є утвердження власних геополітичних реалій [3], бо “чужа доктрина мусить дати вкінці розбиття, понижування і безнадійність. Бо завдяки їй трактуємо свій край ззовні як чужинці... відчуваймо і шануймо якнайглибше своє власне призначення, що його в собі носять українці” [8, с. 229].

Політико-географічна проблематика у 20-40 роках широко висвітлювалась у працях В. Садовського (дослідження національної політики в Україні в умовах тоталітарного режиму, прогнозування відбудови української державності), О. Степанів (розгляд всього простору українських земель під час вивчення господарства, населення, природних умов; геополітичний нарис Криму — обґрунтування важливості півострова для України в стратегічному та господарському відношеннях: “У чийх руках висунений у море Крим, той не тільки має право захопити чорноморські шляхи, але й стати паном цілого півдня Східної Європи.”) [5, с. 280], В. Огоновського (західні межі українських етнічних територій, українсько-словацького кордону), А. Синявського (геополітичні взаємини з сусідами та державами Близького Сходу) та ін.

Таким чином, політико-географічні дослідження першої половини XX ст. в Україні були зумовлені історичними реаліями та містили обґрунтування єдності українських земель на етнонаціональному підґрунті, географічних передумов оформлення державності. З огляду на це, *предметом наукових пошуків українських географів в галузі політичної географії можна вважати територіальні аспекти та географічні чинники державотворчих процесів, а також місце України в світових політико-географічних процесах.*

Заідеологізовані та необ’єктивні теорії в дусі марксизму-ленінізму загальмували політико-географічні дослідження майже на 70 років, тоді як на Заході активно впроваджувались нові напрямки політичної географії, розвивались наукові теорії, що відповідали вимогам часу та відображали особливості політичних систем демократичних держав.

Про нову політичну географію в Україні заговорили з початку 90-х років. Причому питань для дослідження не потрібно було запозичувати на Заході чи брати з минулого — вони виникли в результаті політичних реалій нової держави і зумовили зміну методології і навіть предмету політико-географічного дослідження. Якщо до цього часу основні зусилля науковців були спрямовані на вивчення політико-географічної проблематики в її статичному стані — аналіз держав, відношень між географічними факторами та політичним буттям, форм геопросторової організації політичної сфери як фіксованих явищ, то тепер більшу увагу приділяють вивченню функціонування політичної сфери — політико-географічним процесам. Як зазначив О.Г. Топчієв, в усіх суспільно-географічних дослідженнях “ми переходимо від розгляду окремих “фотографій”, від порів-

няння станів об’єкта на різні дати до аналізу процесів, циклів їх змін...”, “...від дослідження просторових форм і територіальних структур до їх функціонування” [13, с. 84].

Просторові аспекти динаміки політичного життя в Україні розглядаються в працях з політико-географічного країнознавства, етнополітичної географії, електоральної географії, географії політичних партій тощо. Однак, існує необхідність теоретичного обґрунтування “політико-географічного процесу”. Загалом, процесом слід вважати “послідовну зміну станів, стадій розвитку” чого-небудь, “сукупність послідовних дій заради певного результату” [1, с. 88]. Це поняття, яке включає часові координати, різноманітність станів об’єкта, його просторові форми. Головною ознакою географічного процесу є прив’язаність до території, напрямленість розвитку в просторі і часі, внутрішній розвиток територіальних одиниць — поділ на функціональні частини, утворення просторових природних чи суспільних систем. Власне, О.І. Шаблій зазначає, що процеси поряд з функціями території творять її геопросторову організацію [15].

Будь-який суспільний процес є формою функціонування відповідної сфери суспільства і має свою специфіку. Політичний процес відрізняється від економічного, правового, культурного тощо якісними характеристиками: передбачає конкретний результат певного масштабу (проведення виборів, формування партій), відображає реальну взаємодію суб’єктів політики під дією різномірних внутрішніх та зовнішніх факторів [10]. Крім створення і розвитку основних форм політичних відносин та діяльності, пов’язаних з функціонуванням влади, реалізацією інтересів, політичний процес включає ставлення різних соціальних спільнот до тієї чи іншої політичної ситуації у вигляді рішень, поведінки, активності тощо. Тобто загальний зміст політичного процесу — це динамічне розгортання політики. Враховуючи те, що поняття “*політико-географічного процесу*” має компонентний, просторовий, а також часовий аспекти — політичні та територіально-часові координати — пропонуємо трактувати його як “утворення та розвиток просторових форм функціонування політичної сфери суспільства під безпосередньою чи опосередкованою дією природно- і суспільно-географічних чинників”. Кожен політико-географічний процес є унікальним поєднанням чинників, часу та простору і має специфічну траєкторію розвитку, проте важливо вивчити їх спільні характеристики, виявити реальні територіальні аналоги, тому наукове та суспільне значення має їх типологія, зокрема за масштабами впливу, напрямками суспільно-політичних змін, часом, періодичністю, динамікою, сторонами політичної системи, характером територіально-структурних змін тощо. Зважаючи на тематику статті, детально розглядати усі типи політико-географічних процесів вважаємо недоцільним, тому розглянемо лише найбільш загальні географічні особливості функціонування політичного життя.

Становлення політичної сфери громадянського суспільства в Україні проявляється передусім у

компонентно-структурних процесах – формуванні політичних партій, громадських організацій, органів місцевого самоврядування тощо та їх впливі на державну владу. Щоправда, про позитивні якісні зміни, зокрема про дієвість впливу інститутів на функціонування політичної системи, можна говорити лише протягом останніх років. Про це свідчить посилення дієвості опозиції у визначенні державної політики, декомунізація влади – втрата електоральної підтримки комуністичною партією після виборів 2002 року, зростання політичної свідомості населення та формування нових громадянських свобод і цінностей. Однак неузгодженість інтересів влади та опозиції, політичні амбіції лідерів політичних партій, що часто переважають партійні чи, тим більше, національні цінності, значна невідповідність між результатами політичної діяльності та декларованими цілями більшістю політичних сил не сприяють консолідації суспільства та свідчать про те, що перехідний етап становлення демократичних правових засад в Україні ще не завершився. Окремі політологи зазначають, що український тип посткомунізму є наслідком еволюції колишньої радянської політичної системи, природної інерції її історії, а не перехідним до демократії [11, с. 15]. Проте сьогодні можна не погодитись з тезами, характерними для аналітичних статей середини 90-х рр., адже для цього з'явилися вагомі аргументи – формування демократично налаштованої національної еліти, свідомо участь в політичному житті і можливість об'єктивного вибору внаслідок незаангажованості “четвертої влади” (проте не завжди), посилення індивідуалізму в усіх сферах людської діяльності тощо. Якісним структурним змінам в державі посприяли події жовтня-грудня 2004 року, проте Помаранчева революція аж ніяк не породила нового суспільства, а стала закономірним резонансним завершенням пострадянської епохи. Тому утвердження демократії та ознак громадянського суспільства в Україні протягом 16 років її незалежності відбувається внаслідок еманациї, а не еволюції радянської політичної системи, яка затягнулась більш як на десятиліття, та одночасної розбудови демократичних засад. Зрештою, авторитарні ознаки 90-х є спрацюванням однієї з закономірностей розвитку політичної системи – виведена зі стану рівноваги система спочатку переходить у свою протилежність (закономірність маятника).

Плюралізм точок зору в політиці при відсутності належного рівня політичної культури, високопрофесійної, високоморальної політичної еліти, яка розуміє діалог мов, культур, ментальностей, обережно й об'єктивно підходить до трактування історико-політичних відмінностей, як це не дивно, лише посилює різновекторність суспільства та призводить до територіально-структурних змін політико-географічних процесів. Йдеться передусім про диференціацію політико-географічного простору. Передумови поляризації (історичні, економічні, демографічні тощо), часто перебільшуються завдяки ефективним політтехнологіям і є предметом політичних маніпуляцій, використовується в “потрібний час” у вигідних для окремих політичних сил позиціях.

Гіперболізація регіональних відмінностей часто доходить до абсурду в словах окремих російських політиків, політологів, геополітиків. Імперськими амбіціями зумовлені відверті заклики про несумісність “різних україн”, необхідність федералізації (М. Ільїн та ін.) чи навіть “розподілу України” (О. Дугін), звинувачення української влади у виконанні “радянських настановок на монолітну єдність” та пропагуванні Києва “як центру консолідації різних україн – Слобідської з Донбасом, Новоросії з Кримом, Галичини з русинським і геологічно та басейново “потойбічним” Закарпаттям” [6, с. 137-138]. Регіональні політичні, економічні, демографічні відмінності справді існують, але при конструктивних консолідованих діях влади та регіональних еліт їх нівелювання є цілком закономірним етапом формування громадянського суспільства і політичної нації.

Про поглиблення політико-географічних досліджень в динамічному, функціональному аспектах свідчать нові підходи до трактування предмету політичної географії. Так, М.С. Дністрянський розглядає політичну географію як “географічну науку про просторову організацію держав і міждержавних об'єднань, розміщення і взаємовідносини політичних сил, територіальні форми політичних процесів і явищ” [4, с. 6]. Предмет політико-географічних досліджень є різноаспектним і, за визначенням С.В. Трохимчука, — це “територіальні особливості та відмінності структури і функціонування політичної системи планети та її регіональних частин, залежно від характеру природного середовища, географічних особливостей господарства, населення і розселення, науки, освіти, релігії, культури” [14, с. 6]. О.І. Шаблій вважає предметом політико-географічних досліджень геопросторову організацію політичної сфери, зазначаючи риси геопросторовості, серед яких є як статичні (розміщення політичних об'єктів), так і динамічні (розвиток територіальних формувань та функціонування політичної системи) ознаки предмету [15].

Попри розширення масштабу досліджень політичної географії в Україні, все ж головним напрямком залишається політико-географічне країнознавство. В цьому руслі ґрунтовно вивченими та вже традиційними є питання формування української державної і етнічної території та кордонів. Різноманітності досліджень сприяють напрацювання в історії, політології, етнодержавознавстві тощо. Про велику географічну спадщину свідчать значна кількість статей, монографій, дисертацій. Найбільш систематизовано висвітлені ці питання в працях М.С. Дністрянського, Ф.Д. Заставного, О.Ю. Малиновської, Я. Мариняка, Я.Б. Олійника, М.М. Паламарчука, А.В. Степаненка, О.Г. Топчієва, О.У. Хомри, О.І. Шаблія та ін. Зміна функцій державних кордонів, організація прикордонного співробітництва актуалізували географічні дослідження прикордоння в функціональному аспекті. Активно вивчається науковцями та науковими установами (зокрема Інститутом транскордонного співробітництва та європейської інтеграції у Львові) соціально-економічна та екологічна співпраця прикордонних районів сусідніх держав, що має позитивні резуль-

тати для їх розвитку. Проте надмірна політизація структур “Європи регіонів” як суб’єктів міжнародної співпраці може мати негативні наслідки, особливо, коли йдеться про інтеграцію районів компактного проживання етнічно неукраїнського населення та суміжних територій прикордоння їх національних держав.

Географічний потенціал активно використовується для обґрунтування моделей адміністративно-територіального устрою, вивчення його впливу на розселення, процеси життєдіяльності населення, критичного аналізу пропонованих схем адміністративно-територіальних змін (М.С. Дністрянський, А.І. Доценко, О.В. Заставецька, П.Г. Масляк, П.І. Надолішній, О.Г. Топчієв, О.І. Шаблія та ін.).

Вивчення територіальних аспектів функціонування політичної системи зумовило розвиток динамічного напрямку політико-географічних досліджень – електоральної географії. Географічний аналіз політичної поведінки дає змогу оцінити територіальні відмінності в політичних симпатіях громадян, виявити географічні фактори результатів голосування, тенденції політико-географічних змін. Багатьом аспектам цього напрямку політико-географічних досліджень присвячені наукові праці М.С. Дністрянського, А.П. Голода, В.М. Миронюка, Є.А. Хана, В.Б. Шишацького та ін.

Об’єктивні процеси політизації етнонаціональних відносин, взаємопов’язаність етнонаціональних та політико-географічних змін, небезпека, яка може виникнути внаслідок порушення відповідності їх територіальної організації актуалізує етнополітико-географічні дослідження. Попри відносно невисоку частку етнонаціональних меншин в Україні залишаються невирішеними мовні, етнокультурні, етнополітичні проблеми, пов’язані з формуванням політичної української нації і при цьому забезпеченням умов екзистенції кожної етнонаціональної групи. Всебічно висвітлюються теоретичні та практичні аспекти геоетнополітичної проблематики в працях М.С. Дністрянського, прикладами взаємопов’язаного аналізу етногеографічних і політико-географічних змін при вивченні формування державної території і кордонів, регіональної політики тощо є праці Ф.Д. Заставного, О.В. Заставецької, П.Г. Масляка, О.Г. Топчієва, О.І. Шаблія та ін.

Наростання регіоналізації політико-географічного простору, поглиблення міжрегіональних, міжобласних відмінностей зумовили наукові дослідження економічного, природно-ресурсного та геополітичного потенціалу того чи іншого регіону, обґрунтування його особливого місця в соціально-економічному і, як наслідок — політичному житті держави. Регіональні політико-географічні дослідження присвячені головним “полюсам” політичного простору — Західному, Східному, Столичному, Кримському регіонам. Так, окремий розділ монографії

О.І. Шаблія присвячений проблемам (зокрема геополітичним та політико-географічним) Карпатському регіону. Детально розглядаються проблеми становлення та функціонування західного кордону та різні значення західноукраїнського прикордоння — регіональне, державно-політичне, історико-географічне та етнонаціональне [15]. В руслі геополітичного напрямку проводить регіональне дослідження М.В. Багров, розглядаючи Кримський регіон як самодостатній суб’єкт геополітичних відносин, окреслюючи його атрибути. Хоча помітне перебільшення політичної і навіть етнонаціональної специфіки та відмінності геополітичного регіону (зокрема, у визначенні поряд з самоорганізованістю, межами, історико-культурними рисами, ідентифікаційною ознакою такого регіону вчений називає також формування субетносу), все ж позитивним моментом є детальне вивчення інтегрального потенціалу території з метою вирішення регіональних проблем. Важливим конструктивним положенням є також обґрунтування закономірності компліментарності регіонів [2].

Попри різноманітність аспектів та напрямків політико-географічних досліджень залишаються актуальними теоретичні проблеми науки (виявлення нових географічних закономірностей, систематизація понятійно-термінологічної системи тощо) та завдання популяризації наукових знань. Недостатньою є кількість підручників та посібників, які поряд з висвітленням “морфології” політичного простору, географічних особливостей функціонування структурних елементів політичної системи містять обґрунтування загальної теорії та історії політичної географії. Тут слід назвати лише посібники С.В. Трохимчука і О.В. Федунь [14], Б.П. Яценка (“Політична географія”, 2005) та групи київських науковців (за ред. Б.П. Яценка) [9], де теоретичні питання науки поєднуються з розглядом політичної географії світу, монографію М.С. Дністрянського, в якій розгляд політичної географії України доповнюється теорією та історією розвитку зарубіжної і української політико-географічної думки [4], окремі розділи монографії (розділ “Політична географія, геополітика і геостратегія”) [15] та навчального підручника “Соціально-економічна географія України” (розділ “Політико-географічні риси України”) О.І. Шаблія, навчального посібника з соціальної та економічної географії О.Г. Топчієва [13].

Незважаючи на певні диспропорції в структурі політико-географічних досліджень, недостатність теоретичних напрацювань в окремих напрямках, позитивним моментом є насамперед те, що вивчення територіальної організації політичної сфери українського суспільства на початку ХХІ ст. охоплює не лише аналіз її статичних форм, а й різні аспекти функціонування просторових утворень. Це дає змогу проводити безперервний географічний моніторинг динаміки політичного життя суспільства.

Література

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. — М.: Мысль, 1983. — 350 с.
2. Багров М.В. Региональная геополитика устойчивого развития. — Киев: Лыбидь, 2002. — 253 с.
3. Дністрянський М.С. Праці С. Рудницького та Ю. Липи в контексті європейської політико-географічної думки // Історія української географії, 2000. — Вип. 2. — С. 73-77.

4. Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі. – Львів: Видавничий центр імені Івана Франка, 2000. – 310 с.
5. Доктор географії Олена Степанів / Упоряд. О. Шаблій. – Львів: Видавничий центр ім. Івана Франка, 2002. – 324 с.
6. Ільїн М. Етапи становлення внутрішньої геополітики Росії і України // Політична думка, 2002. – № 1. – С. 136-141.
7. Кубійович В. Географія українських і суміжних країв. – К.: Обереги, 2005. – Т. 1. – 512 с.
8. Липа Ю. Призначення України / 2-ге не змін. вид.: Просвіта, 1992. – 270 с.
9. Політична географія і геополітика: навчальний посібник // Б.П. Яценко, В.І. Стафійчук, Ю.С. Брайчевський та ін.; за ред. Б.П. Яценка. – К.: Либідь, 2007. – 255 с.
10. Політологічний енциклопедичний словник: навчальний посібник. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
11. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні і Росії (до методології політичного аналізу) // Політична думка, 1998. – № 2. – С. 9-23.
12. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / Упоряд., передм. О.І. Шаблія. – Львів, 1994. – 412 с.
13. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2001. – 556 с.
14. Трохимчук С.В., Федунь О.В. Політична географія світу: навчальний посібник. – Львів: Простір М., 2006. – 274 с.
15. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів, 2001. – 743 с.

Стаття надійшла 15.01.2008

Науковий керівник М. Дністрянський; рецензент О. Заставецька

УДК: 911.3

Микола Барановський

ІСТОРИЧНІ ТА ПРИРОДНІ ПЕРЕДУМОВИ ДЕПРЕСИВНОСТІ АГРАРНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

На прикладі регіонів України розкрито історичну зумовленість сучасних процесів поширення явищ депресивності, охарактеризовано вплив природних передумов на формування депресивних аграрних територій.

Mykola Baranovs'kyi. Historical and natural preconditions of depression in agrarian regions of Ukraine *Using Ukrainian regions as examples, the historical preconditions for the contemporary diffusion of depression is uncovered, and the influence of natural preconditions on the formation of depressed agrarian territories is characterized.*

Постановка проблеми. Найбільш характерними територіальними формами прояву кризових процесів середини 90-х років ХХ ст. в Україні стали ущільнення економічного простору, посилення регіональних асиметрій та виникнення депресивних регіонів. В останніх зазначені процеси набули найбільш гострого та затяжного характеру. Прийняття Закону України “Про стимулювання розвитку регіонів”, з одного боку, дозволило сформувати нормативно-правові засади їх вивчення, з іншого, — підвищило зацікавленість проблематикою регіональної депресивності. Пізнання механізмів формування регіональних депресій є складним науковим завданням, яке, до того ж, залишається маловивченим в українській суспільній географії та регіональній економіці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні зусилля науковців, які досліджують проблематику депресивності регіонів, зосереджені на сучасних аспектах їх розвитку, оскільки саме явище набуло поширення в Україні лише в кінці 90-х років ХХ ст. Серед українських науковців значні здобутки у вивченні депресивних територій мають Ф.Д. Заставний [6], В.С. Коломийчук [8], І.В. Прокопа [13, 14], Герасимчук З.В. та Галушак В.Л. [3], Я.В. Шевчук [15]. У

працях згаданих авторів розкриваються різні аспекти розвитку депресивних територій: визначення критеріїв їх ідентифікації, основних наукових категорій, підходи до оцінки рівня депресивності, визначення кількісних меж проблемності тощо. Серед чинників регіональної депресивності найбільшого висвітлення в наукових дослідженнях набули демографічні, розселенські та соціально-економічні. Водночас історико-географічні та природні передумови формування регіональних депресій не набули належного наукового відображення.

Головним **завданням** даного дослідження є оцінка впливу історичних та природних передумов на формування депресивних регіонів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Попри прийняття Закону України “Про стимулювання розвитку регіонів”, кількох методик моніторингу та визначення депресивних регіонів [11], офіційного списку таких територій в Україні немає. За дослідженнями різних науковців [6, 9] на статус депресивних чи проблемних (хоча це дещо різні поняття) претендують переважно західні та північні регіони України (Закарпатська, Чернівецька, Тернопільська, Волинська, Рівненська області), які мають аграрно-індустріальний тип економіки. На сьогодні такі висновки базуються пере-

важно на оцінці динаміки душових показників валової доданої вартості. Водночас і за часів існування Радянського Союзу ці регіони вирізнялися нижчими, порівняно зі східними областями, показниками соціально-економічного розвитку, тому їх, хоч і неофіційно, відносили до категорії слаборозвинених чи депресивних. Не заглиблюючись у дискусію про принципи відмінності між поняттями “депресивна” та “слаборозвинена” територія, спробуємо оцінити механізми формування депресивних регіонів виходячи з історичних особливостей їх розвитку. Наразі найпоширенішим напрямком оцінки історичних передумов розвитку певних суспільно-географічних процесів, у т. ч. й регіонального розвитку, є аналіз їх динаміки методом порівняння різночасових характеристик.

До кінця 30-х років XX ст. західні та східні регіони України в економічному плані розвивалися асинхронно, оскільки належали до різних держав.

Східні та центральні області України, будучи частиною Радянського Союзу, розвивалися хоч і екстенсивним шляхом, проте досить динамічно. Потужними економічними осередками країни стали Донбас і Придніпров'я, де значного розвитку набули переважно галузі важкої індустрії. У західних регіонах ситуація була дещо іншою. Навіть з урахуванням політичної зашореності, варто погодитися з твердженням А.Л. Мельничука про те, що “галузева структура промисловості в Західній Україні залишалася однобокою, мала характер типовий для колоніальних територій” [10, с. 184]. Провідною галуззю тут була харчова промисловість, тоді як частка машинобудування у випуску промислової продукції складала лише 2,7 %, хімічної – 4,2 % [5, с. 85].

Про динаміку рівнів господарського розвитку регіонів України у другій половині XX ст. свідчать дані табл. 1.

Таблиця 1

Рівні економічного розвитку регіонів України*

Регіони	Показник рівня економічного розвитку (Україна=1,0)					
	1955	1960	1970	1996	2000	2005
АР Крим	0,93	0,91	0,93	0,73	0,69	0,65
Вінницька	0,57	0,68	0,73	0,84	0,75	0,67
Волинська	0,64	0,65	0,62	0,69	0,74	0,75
Дніпропетровська	1,35	1,49	1,58	1,26	1,28	1,24
Донецька	1,99	1,67	1,38	1,21	1,26	1,13
Житомирська	0,59	0,68	0,71	0,88	0,71	0,83
Закарпатська	0,59	0,56	0,56	0,53	0,60	0,56
Запорізька	1,59	1,50	1,40	1,35	1,36	1,45
Івано-Франківська	0,48	0,57	0,70	0,74	0,76	0,72
Київська	0,91	0,98	0,92	1,30	1,65	1,49
Кіровоградська	0,85	0,79	0,91	0,79	0,67	0,84
Луганська	1,66	1,43	1,32	0,92	0,87	0,99
Львівська	0,66	0,79	0,84	0,81	0,77	0,74
Миколаївська	1,07	0,86	0,94	0,96	0,92	0,93
Одеська	0,98	0,96	0,86	1,01	1,01	0,87
Полтавська	0,77	0,73	0,97	1,27	1,23	1,16
Рівненська	0,46	0,59	0,65	0,86	0,76	0,70
Сумська	0,74	0,79	0,90	1,00	0,94	0,81
Тернопільська	0,40	0,55	0,62	0,68	0,58	0,57
Харківська	1,25	1,24	1,17	1,04	1,00	1,13
Херсонська	1,08	1,02	1,02	0,77	0,69	0,68
Хмельницька	0,50	0,57	0,65	0,91	0,73	0,81
Черкаська	0,70	0,69	0,82	1,00	0,79	0,88
Чернівецька	0,65	0,67	0,66	0,65	0,51	0,61
Чернігівська	0,56	0,68	0,84	0,96	0,86	0,86

*Складено за джерелом [2] та матеріалами Державного комітету статистики України

Показники рівня економічного розвитку за 1955-1970 рр. були визначені В.А. Белозеровою за формулою:
$$P_{узаг.} = \left(\frac{a}{A} + \frac{b}{B} + \frac{c}{C} + \frac{z}{G} \right) : K$$
, де a – валова продукція промисловості району в розрахунку на одну особу; b – вартість основних виробничих фондів району на одну особу; c – чисельність промислово-виробничого персоналу на 1000 жителів району; z – валова продукція сільського господарства району на одну особу; A, B, C, G – аналогічні

показники по країні; K – кількість показників. Обрахунки показника рівня економічного розвитку (I_p) за 1996-2005 рр. здійснювалося на основі порівняння показників валової доданої вартості (з 2004 р. валового регіонального продукту) кожного регіону (B_i) з пересічним для України показником (B_n):

$$I_p = \frac{B_i}{B_n}.$$

Після приєднання західних регіонів до складу України, особливо в повоєнні роки, темпи розвитку

продуктивних сил цих територій суттєво пришвидшилися. Сприяли цьому як залучення в господарський обіг нових видів ресурсів (кам'яне вугілля Львівсько-Волинського басейну, сірка, калійна сіль Прикарпаття), так і створення нових потужностей у машинобудуванні, хімічній індустрії, легкій промисловості. Поступово посилювався опорний каркас західного регіону за рахунок швидкого росту виробничої бази, будівельної індустрії та населення найбільших міст. Завдяки цьому упродовж 1955-1970 рр. показник рівня економічного розвитку зріс в Івано-Франківській, Рівненській, Львівській та Тернопільській областях (табл. 1). Зменшився також розрив між регіонами, що мають мінімальне та максимальне значення відповідних показників.

Водночас запроваджені заходи не допомогли остаточно подолати наявні диспропорції в соціально-економічному розвитку регіонів України. Лідерами залишалися східні регіони країни (рис. 1). Рівень економічного розвитку Вінницької, Волинської, Житомирської, Закарпатської, Івано-Франківської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької та Чернівецької областей складав менше 75 % пересічного в Україні показника. За критеріями, які використовуються у країнах ЄС, 25 % відхилення показників розвитку регіону у гірший бік від пересічного значення є підставою для включення його до категорії проблемних (депресивних) [12, с. 115]. Певну роль відіграв той факт, що з кінця 70-х років лівовою частка інвестиційних ресурсів була перенацілена на освоєння сходу Радянського Союзу (Сибір, Далекий Схід).

Аналіз індексу рівня економічного розвитку регіонів України за 1996-2005 рр. свідчить про те, що порівняно з показниками 50-60 рр. ситуація майже не змінилася. Так, у 1996 р., який можна вважати певною мірою показовим, оскільки економічна криза хоч і набрала значних обертів, однак міжрегіональні співвідношення ще утримувалися, в Україні нараховувалося п'ять областей з низькими (менше 75 %)

показниками індексу господарського розвитку. Це знову ж були західні регіони України. При цьому найвищим рівнем господарського розвитку, як і раніше, вирізнялися Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Київська області.

Упродовж 90-х років XX ст. та на початку XXI ст. поляризація економічного простору в Україні посилюється. Порівняння рис. 1 та 2, де відображені статистичні поверхні рівнів господарського розвитку, свідчить про суттєву концентрацію цього показника у межах Київської, Запорізької, Донецької та Дніпропетровської областей. Це стало наслідком насамперед неоднорідності протікання економічних процесів у регіонах країни. Найбільш гостро кризові явища проявилися в областях із високою часткою сільського господарства, машинобудування та легкої промисловості відповідно у структурі валового регіонального продукту та структурі промислового виробництва. У 2005 р. кількість регіонів, що мали 25 % відхилення в гірший бік від пересічного в Україні індексу господарського розвитку, зросла до десяти. Причому це практично всі ті ж регіони, за деяким винятком, що і в 1955 р.

Таким чином існуючі на сьогодні регіональні диспропорції в соціально-економічному розвитку окремих територій країни фактично склалися історично ще в першій половині XX ст. Якщо виходити із положення, що однією з головних ознак депресивності території є тривалість кризових явищ [1, с. 29], то з певністю можна говорити про історичні корені сучасних міжрегіональних диспропорцій. Це підтверджують і обрахунки кореляційної залежності. Коефіцієнт кореляції між рівнями господарського розвитку 1955 та 2005 рр. становить 0,634, 1960 та 2005 рр. – 0,688. На належність північних регіонів України до категорії периферійних, аграрно відсталіх територій, вказується і в ґрунтовному дослідженні групи російських учених [4, с. 78-79].

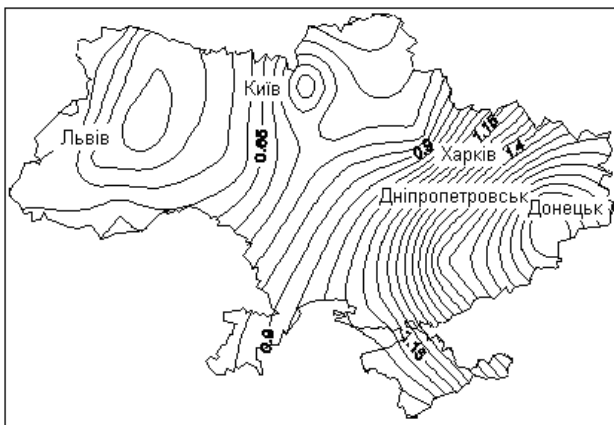

Рис. 1. Карта статистичної поверхні рівнів економічного розвитку регіонів України (1955 р.)

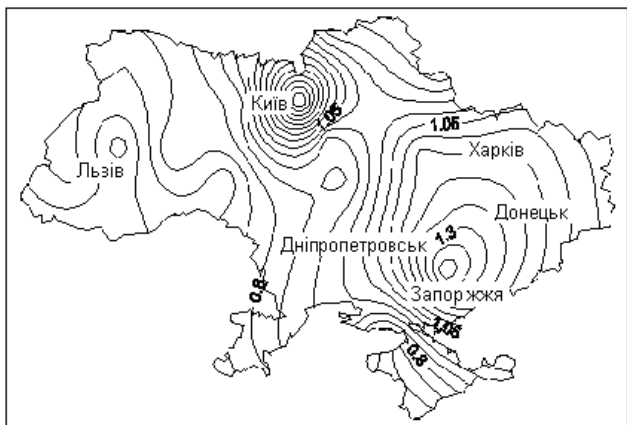

Рис. 2. Карта статистичної поверхні рівнів економічного розвитку регіонів України (2005 р.)

Водночас оцінка історичних передумов формування явищ регіональної депресивності охоплює не лише аналіз динаміки міжрегіональних диспропорцій

макроекономічних показників, а й більш складні, просторово-часові аспекти їх розвитку. Історичні чинники наклали свій відбиток на розвиток практично

всіх складників регіону як системного утворення, зокрема демографічних процесів, міграційної рухомості населення, ментальності людей, форм ведення господарської діяльності, поселенської мережі, спеціалізації сільського господарства тощо.

Так, традиційно вищі показники народжуваності, щільності сільського населення, людності сільських поселень у західних регіонах України збереглися і в період економічної кризи. Відносно висока частка особистих селянських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції на заході України обумовила нижчі темпи падіння обсягів сільськогосподарського виробництва у цьому регіоні.

Різноманітність формування економічного потенціалу, елементів територіальної структури обумовили дещо відмінну хроноструктуру господарства західних та східних регіонів країни. Виходячи із положень класичної теорії Дж. Фрідмана “центр–периферія”, можна стверджувати, що на момент об’єднання України в кінці 30-х років XX ст. окремі її частини знаходилися на різних стадіях регіонального розвитку. Якщо у межах Донбасу і Придніпров’я простежувалися елементи третьої стадії регіонального розвитку (активний ріст ядер поляризації та міжміських територій), то в західних областях – лише другої стадії. Кожній стадії регіонального розвитку притаманні свої особливості ієрархізації простору, співвідношення процесів концентрації та децентрації, розселення та урбанізованості, що зрештою виступає підґрунтям для формування асиметричності соціально-економічного розвитку території країни.

Аналогічна стадійність спостерігалася і в розвитку сільського господарства. Аналіз теорії поворотних пунктів у розвитку сільського господарства Р. Бічаніча [18] та еволюції сільської місцевості Т.Г. Нефьодової [11] дає підстави говорити про перебування різних регіонів України на неоднакових стадіях розвитку аграрного сектора. Якщо для західних регіонів України більш притаманною була ранньоміська, природно-національна стадія зі значним відтоком сільських жителів у міста, то для східних – середньоурбанізована стадія з поступовою концентрацією виробництва навколо великих міст. Важливу роль у подоланні відставання розвитку аграрного сектора регіонів з гіршими природними умовами відігравали державні дотації. На відміну від країн Заходу, де за ринкових умов спостерігалася посилення концентрації сільськогосподарського виробництва у найбільш вигідних місцях, в Україні найбільші інвестиції вкладалися в регіони з гіршими ґрунтово-кліматичними ресурсами (Полісся). Перехід до ринкової економіки, поряд з дефіцитом фінансових ресурсів, обумовили відмову від дотацій, що суттєво погіршило можливості розвитку аграрного сектора західних та північних регіонів країни.

При аналізі механізмів формування явищ регіональної депресивності варті уваги також історичні аспекти суспільного розвитку, оскільки “...

нерівномірність регіонального розвитку – це просто-рова форма прояву нерівномірності у розвитку суспільства” [4, с. 26]. Залізна завіса, що відділяла Україну від держав Європи, стала основою формування, на думку В.С. Коломийчука [8], прикордонних депресивних районів.

Поряд з оцінкою історичних чинників формування регіональних депресій не менш важливе значення має аналіз природних передумов цього процесу. Особливості впливу природних чинників на розвиток, структуру та територіальну організацію господарства активно вивчалися суспільними географами у 60-х роках XX ст. Незаперечним є той факт, що надмірна залісненість, заболоченість та гористість території, низька якість ґрунтового покриття є певними лімітуючими чинниками у розвитку господарства. Наприклад, висока заболоченість знижує можливості використання таких територій у сільськогосподарському виробництві, ускладнює будівництво інфраструктурних об’єктів, низька якість ґрунтового покриття позначається на урожайності сільськогосподарських культур, і, відповідно, на результатах фінансової діяльності сільськогосподарських підприємств, доходах сільських жителів.

Особливо значним є вплив природних умов на розвиток аграрного сектора, оскільки їх територіальне поєднання зумовлює так звану природну продуктивність сільськогосподарської праці, коливання показників собівартості продукції та багаторічної врожайності сільськогосподарських культур. Серед окремих елементів комплексу природних умов і ресурсів визначальний вплив на розвиток сільського господарства мають земельні ресурси, тепло-і вологозабезпеченість (агрокліматичні ресурси). За твердженням Т.Г. Нефьодової, маргінальними можна вважати ті землі, де сума активних температур складає 1600° , напівмаргінальними – $1600-2200^{\circ}$ [11, с. 266]. Розроблені науковцями методи визначення покомпонентної та сумарної оцінки природних умов, особливості їх застосування для суспільно-географічного вивчення сільського господарства добре висвітлені у роботі М.Д. Пістуну [12, с. 64-74]. Своєрідним синтезом комплексної оцінки впливу природних чинників на просторову диференціацію аграрного сектора та пов’язаних із ним інших аспектів розвитку сільських територій, є розроблені схеми фізико-географічного, природно-господарського та ландшафтного районування України.

Якщо виходити з оцінки природних передумов розвитку господарства, то в гірших умовах виявляються знову ж таки західні і частково північні регіони країни. Вони характеризуються найвищими показниками заболоченості та низькою якістю ґрунтового покриття. Структура ґрунтового покриття та агрокліматичні умови зумовили спеціалізацію цих територій на вирощуванні льону-довгунця, картоплі, молочно-м’ясному скотарстві. І до моменту проголошення незалежності України північні, переважно поліські райони, характеризувалися нижчими показ-

никами ефективності сільськогосподарського виробництва порівняно з лісостеповими чи степовими регіонами. Економічна криза 90-х років найбільше вразила працевіткі, традиційні для Полісся галузі сільського господарства, насамперед льонарство, що суттєво пришвидшило господарську деградацію цих територій за рахунок банкрутства сільськогосподарських підприємств, зростання безробіття, зниження прибутків сільських мешканців.

На жаль, відсутність статистичних даних у розрізі адміністративних районів, ускладнює предметний аналіз впливу природних чинників на розвиток явищ регіональної депресивності. Для прикладу

розглянемо залежність між рівнем депресивності сільських адміністративних районів Чернігівської області та структурою їх орних земель (табл. 2).

У Чернігівській області, як і в інших областях півночі України, спостерігається чітка просторова диференціація ґрунтового покриву. На півночі регіону, що розміщується в межах зони мішаних лісів, у структурі ґрунтового покриву адміністративних районів суттєво переважають дерново-підзолисті ґрунти, на півдні (лісостепова зона) – чорноземи типові. Останні, як відомо, мають кращу родючість, що сприяє вищій ефективності сільськогосподарської діяльності.

Таблиця 2

Основні групи ґрунтів орних земель господарств області*

Райони	Дерново-підзолисті		Сірі лісові та дернові		Темно-сірі та чорноземи опідзолені		Чорноземи типові, лучно чорноземні та лучні	
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
Бахмацький	2,6	3,0	3,2	3,0	16,5	17,0	77,3	77,0
Бобровицький	2,1	2,0	6,0	7,0	7,1	8,0	69,9	83,0
Борзнянський	13,6	17,0	15,2	19,0	20,2	25,0	30,7	39,0
Варвинський	0,2	1,0	1,4	4,0	1,3	3,0	36,1	92,0
Городнянський	47,0	71,0	10,6	16,0	8,6	13,0	0,4	0,0
Ічнянський	13,0	14,0	4,2	5,0	18,9	20,0	56,2	61,0
Козелецький	33,7	41,0	42,1	52,0	1,3	2,0	4,4	5,0
Коропський	8,9	18,0	25,7	50,0	15,4	30,0	1,0	2,0
Корюківський	35,6	82,0	5,1	12,0	2,3	5,0	0,5	1,0
Куликівський	7,8	19,0	25,0	60,0	1,3	3,0	7,7	18,0
Менський	8,2	12,0	25,0	37,0	25,8	39,0	8,0	12,0
Ніжинський	10,6	15,0	7,5	10,0	12,9	18,0	41,7	57,0
Н.-Сіверський	53,1	67,0	17,4	22,0	8,0	10,0	0,4	1,0
Носівський	6,6	11,0	11,9	20,0	5,6	9,0	35,5	60,0
Прилуцький	1,8	2,0	6,4	6,0	9,1	8,0	93,1	84,0
Ріпкинський	31,0	55,0	15,5	27,0	4,5	8,0	5,7	10,0
Семенівський	53,3	93,0	2,8	5,0	0,4	1,0	0,4	1,0
Сосницький	11,4	34,0	8,3	24,0	12,5	36,0	2,1	6,0
Срібнянський	0,1	0,0	2,5	7,0	4,0	11,0	30,3	82,0
Талалаївський	0,1	0,0	0,9	3,0	6,1	15,0	33,0	82,0
Чернігівський	58,1	55,0	33,9	32,0	8,0	8,0	5,4	5,0
Щорський	33,7	81,0	7,2	17,0	0,1	0,0	0,8	2,0

*Складено за даними [7, с. 5].

Обрахунки кореляційної залежності проводилися, з одного боку, між частками різних типів ґрунтів господарств адміністративних районів Чернігівської області, з іншого, - інтегральним показником депресивності, визначеним на основі використання 19

показників. Результати кореляційної залежності, представлені у табл. 3, свідчать про те, що структура ґрунтового покриву суттєво впливає по показники депресивності сільських районів Чернігівської області.

Таблиця 3

Показники кореляційної залежності між інтегральним показником депресивності та структурою ґрунтового покриву адміністративних районів Чернігівщини

	Дерново-підзолисті	Сірі лісові та дернові	Темно-сірі та чорноземи опідзолені	Чорноземи типові, лучно чорноземні та лучні
Інтегральний показник депресивності, од	-0,656	-0,426	0,151	0,770

Найтіснішу кореляційну залежність з інтегральним показником депресивності мають частки дерново-підзолистих ґрунтів та чорноземів – відповідно -0,656 та 0,770. Знак при коефіцієнтах кореляції свідчить про спрямованість дії показників структури ґрунтового покриву на інтегральний показник депресивності. Наприклад, чим вищою є частка в ґрунтовому покриві адміністративних районів дерново-підзолистих ґрунтів, тим вищим є і рівень їх депресивності. Протилежну векторність дії має показник частки чорноземів.

Безперечно, що вплив природних чинників на показники депресивності має більш глибинний характер і проявляється насамперед через структуру господарства регіону.

Висновки. Визначення механізмів формування депресивних територій різного типу є важливим науковим завданням насамперед з позицій розробки ефективних шляхів їх соціально-економічного відродження. Поряд з традиційними і, безперечно, головними чинниками формування регіональних депресій, економічними, інституційними, певне науково-прак-

тичне значення має також оцінка історичних та природних передумов цього процесу. Як показали результати дослідження, існуючі на сьогодні регіональні диспропорції, найбільш гострою формою прояву яких є депресивні території, мають історичні корені і сформувалися ще в першій половині ХХ ст. Намагання владних структур знизити відмінності в рівні соціально-економічного розвитку регіонів України упродовж 60-70 рр. ХХ ст., хоч і мали певні позитивні наслідки, остаточно цю проблему не розв'язали. В умовах гострої економічної кризи втрати державою важелів управління економікою та відсутності науково-обґрунтованої регіональної політики у 90-х роках ХХ ст., наявні диспропорції посилилися, що й призвело до формування депресивних територій.

Природні передумови, хоч і опосередковано, проте теж суттєво, впливають на формування явищ депресивності, свідченням чого є аналіз взаємозалежності між структурою ґрунтового покриву адміністративних районів Чернігівської області та рівнем їх депресивності.

Література

1. Барановський М.О. Депресивні території: сутність поняття, особливості розвитку, підходи до типології // Український географічний журнал. — 2007. — №3. — С. 26-30.
2. Белозерова В.А. Уровни экономического развития районов Украинской ССР и тенденции их сближения. — Автореф. дис. ... канд. географ. наук. — К., 1972. — С. 12.
3. Герасимчук З.В., Галушак В.Л. Політика розвитку проблемних регіонів: методологічні засади формування та реалізації: Монографія. — Луцьк: Надстир'я, 2006. — 248 с.
4. Грицай О.В., Иоффе Г.В., Трейвиш А.И. Центр и периферия в региональном развитии. — М.: Наука, 1991. — 168 с.
5. Заставний Ф.Д. Географія України. — Львів: Світ, 1990. — 360 с.
6. Заставний Ф.Д. Проблеми депресивності в Україні (соціально-економічні, екологічні, демографічні): Монографія. — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. — 348 с.
7. Зміна агрохімічних показників ґрунтів і потреба в добривах господарств Чернігівської області. — Чернігів: Десна, 1993. — 59 с.
8. Коломійчук В.С. Соціально-економічний розвиток адміністративного району в умовах перехідної економіки (підходи до вивчення, стратегії розвитку). — Тернопіль: Укрмедкнига, 2001. — 440 с.
9. Матвієнко П. Узагальнююча оцінка розвитку регіонів // Економіка України. — 2007. — № 5. — С. 34.
10. Мельничук А.Л. Історико-географічні аспекти формування комплексу промислового виробництва Херсонської губернії в кінці ХІХ-на початку ХХ століть // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Збірн. наук. праць. — Херсон: ПП Вишемирський, 2007. — С. 183-189.
11. Нефедова Т.Г. Сельская Россия на перепутье: географические очерки. — М.: Новое издательство, 2003. — 408 с.
12. Пістун М.Д. Колесник Г.О. Географія сільського господарства СРСР. — К.: Вища школа, 1983. — 303 с.
13. Постанова Кабінету Міністрів України "Порядок здійснення моніторингу показників розвитку регіонів, районів, міст республіканського в АР Крим і обласного значення для визначення територій депресивними" — www.rada.gov.ua.
14. Новикова А.М. Депресивні території: європейський досвід та проблеми України // Стратегічна панорама. — 2000. — № 3-4. — С. 115.
15. Прокопа І., Попова О. Депресивні сільські території: методичні засади визначення // Економіка України. — 2007. — № 8. — С. 61-70.
16. Прокопа І., Шепотько Л. Депресивність аграрних територій: український вимір // Економіка України. — 2003. — № 7. — С. 59-66.
17. Шевчук Я.В. Депресивні територіальні суспільні системи та напрями їх санації. — Автореф. дис.... канд. екон. наук. — Львів, 2007. — 20 с.
18. Bicanic R. Turning points in economic development and agricultural policy. - London: McMillan, 1965. — 268 p.

Стаття надійшла 12.02.2008

Рецензент М. Пістун

УДК 911.3

Іван Рудакевич

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПАСАЖИРСЬКОГО АВТОТРАНСПОРТУ МІСТА ЛЬВОВА

Розглянуто актуальні проблеми розвитку пасажирського автотранспорту міста Львова. Проаналізовано особливості функціонування автобусного і таксомоторного транспорту, парку легкових автомобілів. Особливу увагу звернено на суспільно-географічні аспекти, зокрема на аналіз сучасного стану пасажирського автомобільного транспорту м. Львова.

Ivan Rudakewych. Human-geographical problems of development of the Lviv passenger motor transport. *The urgent problems of Lviv's passenger motor transport are examined. The peculiarities of the functioning of bus and taxi transport and the fleet of motor vehicles are analyzed. Particular attention is paid to the human-geographical aspects, especially to the analysis of contemporary condition of Lviv passenger motor transport.*

У господарстві сучасного міста однією з наважливіших проблем є налагодження швидких та якісних пасажироперевезень. Зручне й надійне транспортне сполучення вважається важливим чинником розвитку міських комплексів. Водночас надмірна кількість транспорту на вулицях міста зумовлює численні „корки” та екологічні проблеми, які потрібно негайно вирішувати.

Проблемам розвитку та функціонування міського автотранспорту присвячено багато наукових праць, авторами яких є А. Редзюк, Г. Варелопуло, І. Спірін, В. Савенко, В. Гайдукевич, І. Салій, І. Кононенко та інші. Деякі суспільно-географічні дослідження пасажирського автотранспорту м. Львова провели В. Мазур, М. Мацяк і С. Тархов.

Перші автомобілі на вулицях Львова з'явилися ще на початку ХХ століття. У міжвоєнний період були організовані автобусні та таксомоторні перевезення у місті. Значного розвитку набув автомобільний транспорт Львова після Другої світової війни. Були введені нові автобусні маршрути, споруджені спеціалізовані автотранспортні підприємства і таксопарки, у декілька разів збільшилася кількість легкових автомобілів. Незважаючи на значний розвиток автобусного та електричного транспорту, потреби у пасажироперевезеннях повністю не задовільнялися, особливо у нових густонаселених масивах міста. Економічна криза 1990-х рр. лише поглибила проблему автобусних пасажироперевезень. Вулиці міста заповнили сотні маршрутних таксі, які разом з більшою кількістю приватних автомобілів зумовили численні транспортні „корки” та значне забруднення довкілля.

Пасажирські перевезення автомобільним транспортом у Львові здійснюються автобусами, автомобілями-таксі (таксомоторами) та легковими автомобілями.

Автобусні перевезення у місті здійснюються на 90 маршрутах загальною довжиною 1323 км, які охоплюють всі райони міста. Щоденно понад 1000 міських автобусів (переважно малої місткості) курсують вулицями міста.

У Львові склалася розподілена система пере-

везення пасажирів, яка частково відповідає концепції розвитку міста. Вона забезпечує прямий зв'язок усіх масивів міста між собою, а також з його центральною частиною. Це допомагає знизити інтенсивність пасажиропотоків, зменшити навантаження на вулиці, а також обмежити скупчення пасажирів на зупинках [4]. Найбільший недолік організації руху транспорту у Львові – перевантаження центральної частини міста, а також деяких вулиць із напруженим рухом (вулиці Виговського, Володимира Великого, проспекти Чорновола, Свободи і Червоної Калини). З 90 автобусних маршрутів через центр міста (проспект Свободи) проходять 36. Не менш завантаженими є проспекти Чорновола та Червоної Калини, вулиці Володимира Великого, Виговського, Князя Романа, через які прокладено більше 25 маршрутів (рис. 1). При середньому випуску на кожен автобусний маршрут 10-12 машин отримуємо жакливі результати: через проспект Свободи щогодини проїжджає понад 300 автобусів в одному напрямку, а через решту вищезазначених вулиць 200–250 автобусів. Тобто майже кожних 10 секунд по проїжджій частині їде пасажирський автобус!

Цікавим фактом є співпадіння напрямків найбільшого руху автобусів із долиною р. Полтви (проспект Свободи – проспект Чорновола), де рівень забруднення повітря є найвищим у Львові. Водночас набагато менший автобусний рух на паралельних до головних магістралей вулицях: Замарстинівській, Б. Хмельницького, Підвальної (рис.1). Водії та власники автобусів скаржаться на поганий стан дорожнього покриття на цих шляхах, тому й не переносять туди маршрутів.

Маршрутні автобусні перевезення у Львові здійснюються більше 1000 автобусів. У структурі рухомого складу переважають машини малого класу місткістю 35-45 пасажирів (у т.ч. 15-22 сидінь). Однак ще 44 % машин належать до класу мікроавтобусів (місткість 20-30 пасажирів) (рис. 2), які є неефективними на зростаючих міських пасажиропотоках. Частина мікроавтобусів переобладнані з вантажних автомобілів і непридатні для перевезення пасажирів у місті.

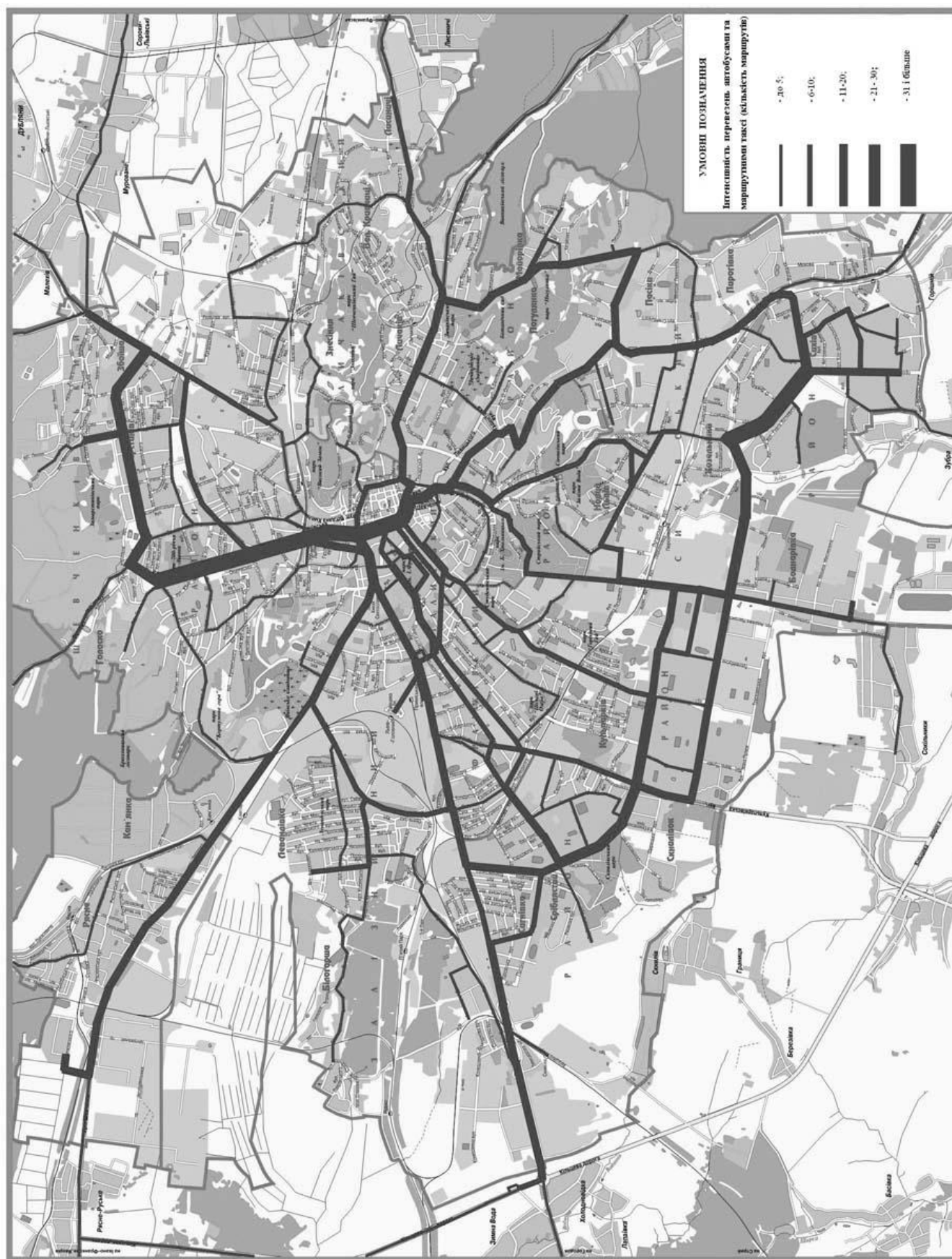

Рис. 1. Інтенсивність руху автобусів і маршрутних таксі у м. Львові

Структура парку міських автобусів у Львові є ще далекою від оптимальної. Для міст з населенням 700 – 750 тис. мешканців потрібний наступний склад автобусного парку: 32 % середнього класу (місткістю 50–80 пасажирів), 28 % великого класу (80–110 пасажирів), 17 % малого класу (35–50 пасажирів), 15 % надвеликого класу (понад 110 пасажирів), 8 % мікроавтобусів [2]. На сьогодні лише 6 % міських автобусів у Львові середнього класу, а великі та

надвеликі зовсім не експлуатуються (рис. 2). Водночас Львівська міська рада уже розробляє механізм переходу перевізників на середні та великі автобуси. Буде створено муніципальне автоуправління на базі ЛКП “Львівелектротранс”, яке обслуговуватиме декілька найважливіших маршрутів у місті. Використання великих автобусів у міських пасажиро-перевезеннях дозволить зменшити кількість транспорту на вулицях, а також покращити стан довкілля.

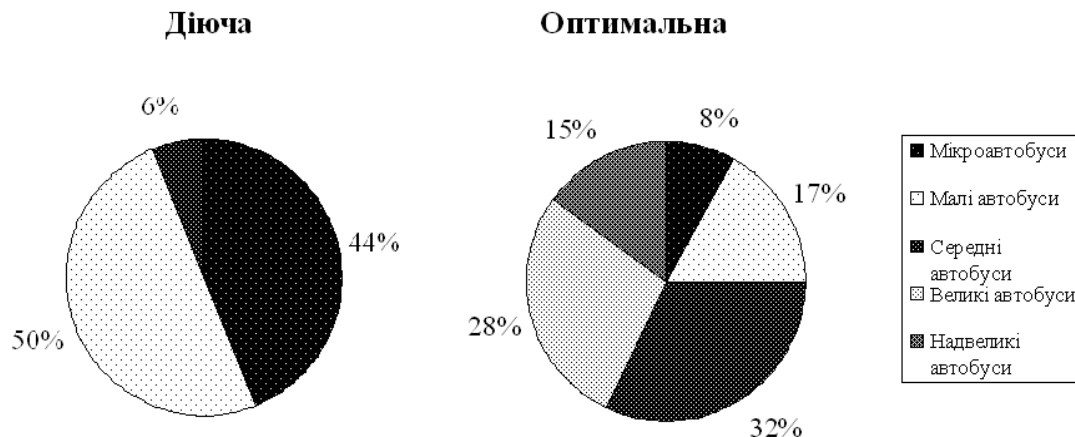

Рисунок 2. Структура парку пасажирських автобусів у м. Львові за місткістю

У Львові діють п'ять автостанцій та автовокзал, які обслуговують приміські та міжміські автобусні перевезення. Також багато приміських автобусів відправляються із т. зв. “стихійних” кінцевих зупинок на вулицях Шевченка, Куліша, Личаківській, Шота Руставелі, Шептицьких і приміського вокзалу. Зі Львова автобуси курсують по більш як 400 приміських, міжміських і міжнародних маршрутах. Найбільше машин відправляються у Стрийському, Мостиському, Буському та Золочівському напрямках. Водночас маршрути руху приміського і міжміського транспорту накладаються на міські автобусні лінії, що зумовлює перевантаження транзитним автотранспортом деяких міських магістральних вулиць: Городецької, Хмельницького, Наукової, Стрийської, Шевченка.

У Львові діє налагоджена система таксомо-

торних перевезень. На вулицях міста працюють 3000 автомобілів-таксі. Окрім них працює ще багато нелегальних перевізників, які також створюють труднощі у цьому виді пасажироперевезень. Водночас із табл. 1 помітна більша кількість таксомоторів у Львові порівняно із великими містами-сусідами. Можливо, це пояснюється великою кількістю мешканців міста, а також туристів. Хоча нещодавні дослідження львівських журналістів доказали, що кожна третя машина таксі їздить без пасажирів. Звідси й виникає припущення про надмірну кількість таксомоторів у місті. Поблизу великих транспортних вузлів, торгових центрів і громадських споруд організовані стоянки для автомобілів-таксі. Хоча їх кількість ще досі недостатня. Тому часто таксомотори зупиняються на великих зупинках громадського транспорту, зумовлюючи перешкоди у дорожньому русі.

Таблиця 1

Забезпеченість населення міст таксомоторами

Міста	Населення, тис. осіб	Кількість таксомоторів	Кількість таксомоторів на 1 тис. осіб
Львів	734	3000	4,09
Рівне	248	850	3,43
Чернівці	242	800	3,31
Тернопіль	221	500	2,26

Велика кількість мешканців пересувається містом власними і службовими легковими автомобілями. У Львові налічується майже 150 тис. легків. В останні роки кількість приватних автомобілів постійно зростає, додатково перевантажуючи вулично-дорожню мережу міста. Особливо велика кількість автотранспорту скупчується у центральній частині Львова, що зумовлено радіальним вуличним плануванням. Водночас у центрі міста постала гостра проблема паркування індивідуального автотранспорту. Багато вулиць переповнені припаркованими автомобілями. Через вузькі вулиці та щільну забудову практично відсутні великі автомобільні парковки. Вже кілька років тривають розмови та суперечки щодо спорудження декількох багаторівневих паркінгів у центрі Львова.

Поблизу житлових і промислових масивів міста споруджені великі автогаражі кооперативи та автомобільні стоянки. Однак щороку їх вільна площа зменшується через ущільнення забудови міста та зростання кількості нових автомобілів.

Більшість проблем розвитку та функціонування пасажирського автотранспорту Львова зумовлені наступними причинами:

1. Невідповідність розвитку міського транспорту та виробничо-соціальної інфраструктури міста. За останнє десятиліття кількість автотранспорту на вулицях Львова зросла у декілька разів, а більшість великих підприємств внаслідок економічної кризи занепали. Через велику концентрацію адміністративних і торгових установ у центрі міста великі транспортні потоки прямують сюди та звідси, перевантажуючи вулиці.
2. Невідповідність вуличної мережі до потреб сучасного міського транспорту. Відомо, що теперішня вулична мережа центральної частини Львова була сформована наприкінці XIX – початку XX ст. Сучасний транспорт вимагає доріг з високою пропускною здатністю, тобто широкими і рівними. На жаль, на численні вузькі середньовічні вулиці спрямовані потужні транспортні та пішохідні потоки, що псує і туристичну привабливість міста.
3. Низький рівень транспортного менеджменту. Це є специфічна проблема, яка призводить до важких наслідків. У Львові вона часто проявляється у недосконалому спрямуванні головних транспортних потоків. Величезна кількість автотранспорту у “години-пік” сконцентровується не лише у центрі міста, а також на більшості магістральних вулиць, хоча поряд недостатньо завантажені інші дороги та проїзди.

Звідси головними проблемами розвитку пасажирських автоперевезень м. Львова є:

- 1) недосконала автобусна маршрутна мережа, що зумовлює перевантаження центру міста автотранспортом;
- 2) недостатня пропускна здатність вуличної мережі для міського транспорту, особливо у центрі Львова;
- 3) нерациональна структура парку міських автобусів;
- 4) недостатня врегульованість таксомоторних перевезень;

5) постійно зростаюча кількість легкових авто-білів при недостатній величині площ для паркування і стоянки.

Більшість цих проблем необхідно вирішити до 2012 року, коли у Львові проходитимуть матчі “Євро-2012”.

Уже почалися роботи з реконструкції магістральних вулиць та впровадження нової схеми організації автомобільного руху в центрі міста. За цією схемою планується перевести ряд вулиць в режим однонапряженого руху, а також створити автотранспортне кільце навколо центральної частини Львова. Назріває необхідність поступового перетворення радіального планування вулично-дорожньої мережі у радіально-кільцеве, що дозволить розвантажити транспортні потоки у центрі міста. Таким шляхом пішли багато європейських міст (Краків, Вроцлав, Мюнхен), вирішивши подібні транспортні проблеми.

У більшості автобусних маршрутів потрібно змінити напрями руху. Насамперед для тих, які проходять через центр Львова. Також у місті ще досі функціонує декілька автобусних маршрутів, які дублюються (особливо на напрямі Сихів – Центр – Збоїща). Часто автобусні лінії проходять разом з аналогічними трамвайними чи тролейбусними. Такі маршрути можна зняти або зменшити на них випуск машин.

Важливим завданням буде доведення структури міського автобусного парку до оптимальної. Необхідно діючі малі та мікроавтобуси замінити на сучасніші середні та великі машини. Водночас можна буде зменшити випуск автобусів на маршрути, що полегшить дорожній рух і стан приземного повітряного басейну.

Потребує також оптимізації рух приміських і міжміських автобусів. Насамперед слід такі маршрути закінчувати на автостанціях при в’їзді у місто. Також необхідно перенести автостанцію № 8 від головного вокзалу ближче до околиці міста.

Таксомоторні перевезення у Львові також потребують врегулювання. Продовжуються закупівлі нових автомобілів-таксі, обладнаних таксометрами та іншим необхідним обладнанням. У місті потрібно створювати нові стоянки для таксі, особливо біля великих громадських і туристичних об’єктів.

Значні транспортні проблеми у Львові створює велика кількість легкових автомобілів. У центральній частині міста вулиці перевантажені приватним автотранспортом, а також бракує місць для стоянки та паркування. У центрі Львова планується спорудження декількох багаторівневих паркінгів, а також створення нових автостоянок. Для зменшення кількості автомобілів у центральній частині міста необхідно децентралізувати розміщення головних адміністративних, громадських і торгових центрів. Перші кроки у цьому напрямі вже здійснено – на окраїнних масивах споруджені великі об’єкти торгівлі, заклади дозвілля, деякі адміністративні установи, а також з ними автостоянки і паркінги.

Найбільшими проблемами розвитку та функціонування пасажирського автотранспорту Львова є його надмірна кількість, яка часто перевищує

відповідну пропускну спроможність вуличної мережі (особливо у центрі міста). Водночас існують проблеми відповідної кількості та якості автобусних і таксомоторних перевезень.

Література

1. Автомобільний транспорт України: стан, проблеми, перспективи розвитку: Монографія / За заг. ред. А.М. Редзюка; ДП “ДАТ НДПП”. – К., 2005. – 399 с.
2. Кононенко І.В. Овсянников Г.Г. Стан і перспективи розвитку пасажирського автотранспорту України на період до 2010 року / Асоц. укр. автомобілевиробників “Укравтопром”. – К., 1999. – 151 с.
3. Львівська міська рада / www.city-adm.lviv.ua
4. Мазур В. Вдосконалення і розвиток пасажирсько-транспортної системи міста Львова. – Львів: ЗУРНЦ, 2000. – 20 с.

Стаття надійшла 6.05.2008

Науковий керівник О. Шаблій; рецензент Я. Жупанський

Відгуки та повідомлення

ПЕРША ХРЕСТОМАТІЯ МОДЕРНОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ (до виходу книги “Новітня українська суспільна географія” за ред. проф. Олега Шаблія. – Львів, 2007. – 1008 с.)

Поява названої хрестоматії – помітне явище у національній географічній науці. Вперше за всю історію землезнавчої науки в Україні в одній книзі зібрано найвизначніші наукові твори великих географів-суспільствознавців, починаючи з кінця XIX ст. і закінчуючи вісімдесятими-дев'яностими роками XX ст.

Книга має оригінальну структуру, у якій відображено складність феномену національної суспільної географії від самого початку модерного (новітнього) етапу її розвитку. У праці, крім вступної статті упорядника під назвою “Особливості формування новітньої української суспільної географії” (сс. 7–16), матеріал подано у чотирьох розділах: 1. Антропогеографія. Географія України та її етнічних земель (сс. 17–452); 2. Економічна географія. Геоекономіка і регіональна статистика (сс. 453–684); 3. Соціально-економічна географія (сс. 685–934); 4. Політична географія і геополітика (сс. 935–1003). Майже 40 % тексту займають хрестоматійні твори з антропогеографії. Це праці зачинателів української національної географії, перших докторів географічних наук Григорія Величка і Степана Рудницького та їх учнів, колег та послідовників (Мирона Кордуби, Володимира Гериновича, Олени Степанів, Костянтина Дубняка, Володимира Огоновського, Володимира Кубійовича та Мирона Дольницького).

У другому розділі представлені праці економіко-географів, геоекономістів та статистиків-регіоналістів. Це акад. Костянтин Воблий, проф. Валентин Садовський, Володимир Тимошенко, Михайло Волобуєв-Артюмов, Йоаникій Шимонович, Микола Шраг. Третій розділ презентований працями професорів Антона Синявського, Федора Матвієнка-Гарнаги, Олексія Діброви, Олександра Смирнова, Опанаса Ващенка, Івана Твердохлебова та акад. Максима Паламарчука. Нарешті останній, четвертий розділ найменший, де увійшли праці політико-географів і геополітиків Юрія Липи та Лева Биков-

ського.

Як бачимо, тут із численної когорти учених виділено 24 найвизначніші постаті, які залишили помітний слід в історії становлення (до 1945 р.) та розвитку (до 90-х років XX ст.) української суспільно-географічної науки. Серед них немало таких, що сформувались у суміжних і споріднених з суспільною географією наук – в історичній, економічній, політологічній. У міжвоєнних суспільних і наукових обставинах ще важко було відділити, наприклад, геоекономіку (регіональну економіку, регіональну статистику) від економічної географії або геополітику від політичної географії.

Які характерні риси суспільної географії характеризують її початковий етап розвитку, що називається становленням новітньої науки? Передовсім її відокремлення від історичної й економічної (камеральної статистики) наук, які вважають географічну науку допоміжною, обслуговувальною. Думка, що географія є помічною для історії наукою, існує ще з часів Геродота. Такою вона залишалася весь класичний період аж майже до початку XIX століття.

У Європі, а вслід за нею (з кінця XIX століття) в Україні модерна географія розвивалася шляхом формування, по-перше, загальної географії і, по-друге, формуванням національних географічних шкіл. Саме праця С. Рудницького „Нинішня географія” (1905) показала, що українська наука повністю стала на ці європейські та світові рейки. Українська географія відчула себе повноправним членом європейської географічної спільноти. Вона чітко окреслила свій об'єкт (тоді предмет) дослідження, свою структуру, методи і завдання. У Львівському університеті створюється кафедра географії (1882 р.), захищають наукові дисертації українці Г. Величко, С. Рудницький та В. Геринович. У науковому товаристві імені Шевченка створюється географічна комісія (спочатку як фізико-географічна), видаються праці українською мовою. Розвивається українська

національна картографія (карти і атласи Г. Величка, С. Рудницького, М. Кордуби, В. Кубійовича та ін.). У 1918–1921 рр. з'явилася ціла низка підручників з економічної географії України (автори: К. Воблий, В. Садовський, Г. Остапенко, І. Фещенко-Чопівський, А. Сухов та ін.).

Становлення теоретичних основ національної географічної науки збіглося в часі із нагальною потребою розвитку суспільної, особливо політичної, географії України. Остання, поряд з історичною наукою, ставала потужним засобом наукового обґрунтування необхідності створення української національної держави.

Отже, як внутрішні причини наукового розвитку, так і суспільно-економічні, національно- і державотворчі чинники стимулювали становлення модерної української суспільної географії.

У міжвоєнний період, зокрема у 20-ті роки, центр географічної думки переноситься спочатку в Київ (К. Воблий, В. Тимошенко, І. Фещенко-Чопівський), а потім – у Харків (Ф. Матвієнко-Гарнага, К. Дубняк, С. Рудницький, В. Геринович, Й. Шимонович, М. Шраг та ін.). У 30-х роках він знову повернувся до Львова (В. Кубійович, О. Степанів, Ю. Липа), оскільки більшість учених Великої України були репресовані.

У книзі багато місця звернено на праці учених новітнього періоду. Тут слід особливо відзначити праці акад. М. Паламарчука, О. Ващенко, О. Діброва, О. Смірнова, І. Твердохлебова. Заслужують особливої уваги праці українських геополітиків Юрія Липи і Лева Биковського.

Чому більшість названих учених маловідомі або зовсім невідомі для нинішніх поколінь українських учених-географів?

Відповідь проста: багато з них (16 із 24) були репресовані органами большевицького режиму за їх "український буржуазний націоналізм" чи емігрували, боячись переслідування. Так, були розстріляні С. Рудницький, Ф. Матвієнко-Гарнага, К. Дубняк, Й. Шимонович, Ю. Липа. Ув'язнені і засуджені на різні терміни В. Геринович, О. Степанів, М. Волобуєв-Артьомов. Двоє учених – В. Огоновський та М. Шраг – були вислані поза місця їх постійного проживання, а чотири (В. Кубійович, М. Дольницький, Л. Биковський та В. Тимошенко) емігрували. Та й ті, що залишилися після війни в Україні піддавалися різного виду партійним утискам (батько ветерана II світової війни акад. М. Паламарчука був розстріляний, а проф. А. Синявський, щоб уникнути переслідування, міняв місця роботи кожні 3–4 роки!).

Праці, наведені в хрестоматії, показують, що українська суспільна географія представлена майже усіма її напрямками. Зокрема: теорія і методологія науки (С. Рудницький, В. Геринович, А. Синявський, М. Дольницький, М. Паламарчук, О. Смірнов, І. Твердохлебов, О. Ващенко); демо- і етногеографія (М. Кордуба, В. Кубійович); геоурбаністика

(Г. Величко, В. Кубійович, О. Степанів та інші); економічна і соціально-економічна географія (К. Воблий, А. Синявський, О. Ващенко, І. Твердохлебов); політична географія (Ю. Липа, Лев Биковський); географія України (С. Рудницький, О. Степанів, В. Кубійович, О. Діброва, М. Паламарчук та ін.); географічне та історичне краєзнавство (С. Рудницький, М. Кордуба, Ф. Матвієнко-Гарнага, О. Степанів, К. Дубняк, В. Геринович).

Зрозуміло, що на початкових етапах (зародження, становлення) вирішальну роль відігравали праці з географії України, а в них – з етногеографії. Зокрема, обґрунтування української національної території (Г. Величко, С. Рудницький, В. Геринович, О. Степанів, В. Кубійович). А ще у 30-х–70-х роках – багато праць з теорії економічної і соціальної географії (О. Ващенко, М. Паламарчук, І. Твердохлебов, О. Смірнов та ін.), суспільно-географічної регіоналістики.

У хрестоматії упорядник помістив три кольорові етногеографічні карти України у межах її національної території: Григорія Величка (цього "Нестора української географії", за словами С. Рудницького), карти Степана Рудницького і Володимира Кубійовича, які розкривають територію України як просторово-масштабний і різноманітний етнонаціональний організм. Зрозуміло, що в усіх випадках домінує українська етнічна нація.

Доброю рисою хрестоматії є те, що тут подано коротку біографічну довідку про кожного ученого, список його найголовніших наукових праць та бібліографію праць про нього. На жаль, поміщено не всі портрети науковців, зокрема К. Дубняка і Ф. Матвієнко-Гарнаги, фотографій яких немає навіть у їхніх кримінальних справах.

Хрестоматія цікава і з того погляду, що у ній яскраво представлено формування і ускладнення національної наукової мови. Це система понять і категорій, теорій і концепцій. У більшості випадків можна зробити висновок, що ця система розвивалася на етапі зародження і становлення у європейському суспільно-географічному (антропогеографічному, регіоналістичному) контексті, а вже з 40-х років XX ст. – у російсько-советському руслі.

Загалом можна стверджувати, що становлення і розвиток національної суспільної географії був складним і нелегким. Водночас вона пришвидшеним темпом пройшла період свого становлення.

У дев'яностих роках XX ст. і на початку XXI ст. наша наука набирає нових якостей. Вона повертається до своїх джерел, але вже на новому витку розвитку. Важливою умовою цього нового процесу є освоєння історичної спадщини національної географії. Цій добрій справі сприятиме опублікування проф. О. Шаблієм хрестоматії з новітньої української суспільної географії.

Ольга Заставецька

Відгук надійшов 1.06.2008

Хроніка. Факти. Проекти

Х З'ЇЗД УКРАЇНСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА

26 – 29 березня 2008 року в м. Києві під девізом «Географія в інформаційному суспільстві» відбувся Х з'їзд Українського географічного товариства.

У роботі з'їзду взяв участь 101 делегат та понад 250 гостей з усіх регіонів України, а також колеги-географи з Австрії, Білорусі, Польщі, Росії, Словаччини.

Руське географічне товариство представляв його віце-президент, доктор географічних наук, професор Чистяков К.В., який, вітаючи з'їзд, передав у подарунок Українському географічному товариству копії документів щодо діяльності Південно-Західного відділу Руського географічного товариства, створеного на території сучасної України в 1873 році.

Із звітною доповіддю про роботу Українського географічного товариства за період 2004-2008 років виступив Президент Товариства, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, доктор географічних наук, професор П.Г. Шищенко, який у контексті європейських та світових тенденцій проаналізував діяльність Товариства за звітний період, сучасний стан географічної науки та практики та їх перспективи.

На пленарному засіданні з'їзду було заслухано 17 доповідей провідних учених з найбільш важливих проблем географії, зокрема, про місце географії в сучасному інформаційному суспільстві, трансформації її методології, про новітні результати вивчення глобальних змін клімату та їх прояв в Україні, про забезпечення стійкого просторового розвитку, про створення національної інфраструктури просторових даних, про сучасні тенденції розвитку ландшафтознавства, технологій географічних досліджень, змін навколишнього середовища під впливом антропогенних факторів та інші.

На з'їзді був представлений Національний Атлас України, рішення про видання якого приймав Президент України в 2001 році з ініціативи Національної Академії Наук України та Українського географічного товариства.

Атлас створений спільними зусиллями багатьох географів, що працюють в Інституті географії НАН України, Науково-виробничому підприємстві «Картографія», вищих навчальних закладах, органах державної влади, провідних вчених та спеціалістів багатьох галузей знань.

У рамках з'їзду працювало 7 секцій: «Географія

в стратегії розвитку інформаційного суспільства», «Глобальні зміни та регіональні тенденції в розвитку природних процесів», «Ресурси розвитку та менеджмент територій», «Гуманізація географії», «Технології географії», «Географічне краєзнавство та туризм», «Географічна освіта та просвіта».

Також були проведені круглі столи: «Географія в інформаційному суспільстві», «Геоморфологічне картографування в Україні: стан та перспективи», «Перспективи удосконалення адміністративно-територіального устрою України», а також засідання Асоціації ландшафтних екологів.

На з'їзді була прийнята Ухвала, в якій дано оцінку підсумкам роботи Товариства за останні чотири роки і визначені актуальні напрямки його діяльності на майбутнє. Серед найважливіших завдань названі:

- розвиток теорії та методології географії, вивчення її місця в системі наук, забезпечення вирішення найбільш важливих проблем суспільного розвитку;
- роль та місце географії в розвитку інформаційного суспільства, вирішення проблем і завдань інформатизації суспільного життя;
- шляхи реалізації геополітичних інтересів України, забезпечення її сталого розвитку, підвищення ефективності державної регіональної політики, яка повинна забезпечувати цілісний розвиток держави з урахуванням регіональних особливостей, відповідне покращення територіального устрою держави, вирішення актуальних проблем удосконалення адміністративно-територіального устрою, подолання проблем депресивності, регіональних і місцевих диспропорцій, забезпечення збалансованого територіального розвитку, покращення методології і методичних основ територіального планування з урахуванням Керівних принципів сталого просторового розвитку Європейського континенту;
- фундаментальні і прикладні дослідження глобальних, транскордонних, регіональних і місцевих природних процесів і явищ, їх зміну під впливом антропогенних чинників, удосконалення наукових основ зберігання та використання природних ресурсів в умовах глобалізації, розвитку ринкових відносин, попередження розвитку несприятливих природних процесів і явищ, проведення їх економічної та іншої кількісної та якісної оцінки, розвиток системи стратегічної екологічної оцінки, екологічного аудиту,

оцінки впливу екологічного ризику, інших сучасних процедур екологічного менеджменту;

– підготовка та видання термінологічних географічних словників;

– посилення уваги до розвитку краєзнавства, удосконалення його методології, підготовка відповідних підручників та посібників;

– продовження роботи з удосконалення методологічного забезпечення підвищення якості географічної освіти за модернізованою структурою на основі ідей інформаційної географії, стандартів середньої та вищої освіти, узгодження їх зі змістом інших освітніх дисциплін, забезпечення відкритості процедури проведення конкурсів та замовлень на підготовку підручників.

Найважливішим завданням українських географів на найближчу перспективу з'їзд визначив підготовку і видання багатотомника «Географія України» (10-12 томів). З'їзд висловився також за доцільність введення курсу «Географія України» як обов'язкового для вивчення у всіх вищих навчальних закладах України.

Вченій раді Товариства доручено посилити увагу до міжнародного співробітництва, насамперед з географічними товариствами та науковими центрами сусідніх держав.

З'їздом прийнято ряд документів, направлених на регулювання питань організаційно-правового забезпечення діяльності Товариства.

У період з'їзду проведені виставки виданої географічної літератури та картографічних видань Науково-виробничого підприємства «Картографія»,

Інституту передових технологій, видавництва «Шкільний світ».

Матеріали з'їзду опубліковані в чотирьох томах. До з'їзду був приурочений спеціальний номер Українського географічного журналу, який був також поширений серед учасників з'їзду.

Президентом Українського географічного товариства на новий термін з'їзд обрав професора, члена-кореспондента АПН України П.Г. Шищенко.

До складу Вченої ради Товариства обрано 51 особу. На першому організаційному засіданні Ради віце-президентами товариства обрані М.В. Багров, С.Ю. Бортник, В.І. Олещенко, Я.Б. Олійник, Л.Г. Руденко, О.Г. Топчієв, О.І. Шаблій. Всього у складі президії 20 осіб. Головним вченим секретарем Товариства обрано віце-президента УГТ Бортника С.Ю.

Почесними членами Українського географічного Товариства з'їзд обрав Голікова А.П., Гопченка Є.Д., Заставецьку О.В., Кисельову О.О., Корнєєва В.П., Лосєву І.Д., Нудельмана В.І., Палієнко В.П., Пістуна М.Д., Половину І.П., Топчієва О.Г., а також Котлякова В.М. (Росія), Мушинку М.І. (Словаччина).

Проведення з'їзду було приурочено до святкування 75-річного ювілею географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, тому учасники з'їзду після його завершення мали можливість взяти активну участь у відповідних ювілейних заходах, краще познайомитися з роботою одного з найбільш відомих центрів географічної науки та підготовки кадрів.

Президент Українського географічного товариства

Петро Шищенко

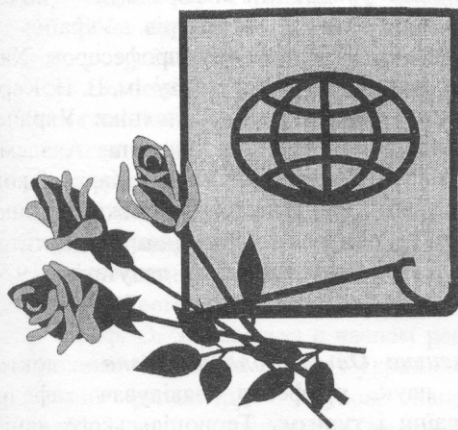
*Віце-президент Українського географічного Товариства,
Головний вчений секретар*

Сергій Бортник

Віце-президент Українського географічного товариства

В'ячеслав Олещенко

Повідомлення надійшло 15.05.2008

Ювілеї та номінації

НОВІ ПОЧЕСНІ ЧЛЕНИ УКРАЇНСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА, ОБРАНІ НА X З'ЇЗДІ УГТ

Гопченко Євген Дмитрович – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри гідрології суші Одеського державного екологічного університету, проректор з навчально-методичної роботи даного навчального закладу.

Народився 3 січня 1936 р. у с. Лазірки Оржицького району Полтавської області. Закінчив Одеський гідрометеорологічний інститут (1961), працював на Ярославській гідрологічній станції (Росія, 1961-1963), навчався в аспірантурі Одеського гідрометеорологічного інституту. З часу її закінчення у 1966 р. й до сьогодні працює у цьому навчальному закладі (з 2002 р. – Одеський державний екологічний університет) на кафедрі гідрології суші, з 1986 р. – її завідувачем.

У 1969-1972 рр. був деканом гідрологічного факультету, з 1973 р. – на проректорській роботі. Соросовський професор (1994), академік АН Вищої школи України.

Науковими зацікавленнями проф. Євгена Гопченка є теоретична і прикладна гідрологія, гідроекологія. Ним опубліковано більше 400 наукових праць, у тому числі 8 монографій і 5 навчальних посібників з грифом МОН України (у співавторстві). Серед них: “Гидрология с основами мелиорации” (1989), “Гидрология суши с основами водных мелиораций” (1994), “Размещение производительных сил” (1997), “Теплообмен у водных объектах” (1997), “Формирование максимального стока весеннего половодья” (2002), “Водные ресурсы северо-западного Причерноморья (в естественных и нарушенных антропогенной деятельностью условиях)” (2005), “Нормирование характеристик максимального стока весеннего половодья на реках Причерноморской низменности”, “Территориальное долгосрочное прогнозирование максимальных расходов воды на реках

Причерноморской низменности” (2005), “Стохастичне моделювання” (2006).

Голіков Артур Павлович – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної економіки та міжнародних економічних відносин Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Народився 8 грудня 1937 р. у м. Брянську (Російська Федерація). У 1961 р. закінчив Харківський державний університет за спеціальністю “економічна географія”. Працював інженером-інспектором з охорони водних ресурсів Північно-Донецького басейну Міністерства водного господарства України, старшим інженером Управління капітального будівництва Харківського раднаргоспу, старшим інженером відділу генсхем інституту “ВодоканалНДІпроект”.

У 1966 р. перейшов працювати викладачем на кафедру економічної географії Харківського державного університету, а в 1973 р., після закінчення аспірантури при Московському державному університеті ім. М. Ломоносова і захисту кандидатської дисертації, став її завідувачем. У 1998 р. заснував і очолив кафедру міжнародної економіки та міжнародних економічних відносин на економічному факультеті ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

У коло наукових інтересів ученого входять регіоналістика, територіальна організація світогосподарських процесів та їх економіко-математичне моделювання, регіональні водогосподарські проблеми. Артур Голіков є засновником харківської наукової школи регіоналістики. Разом із своїми учнями займався обґрунтуванням стратегії регіонального розвитку України (колективна монографія

“Регіони України: пошук стратегії оптимального розвитку”, 1994). Запропонував схему нового економічного районування України (1996), організував міжнародні науково-практичні конференції зі стратегії регіонального розвитку (1994, 1996), ініціював створення першого українсько-російського євро-регіону “Слобожанщина”. Стараннями А. Голікова у Харківському національному університеті започатковано підготовку за двома новими спеціальностями: “міжнародні економічні відносини” і “туризм”.

А. Голіков є автором понад 200 наукових та навчально-методичних праць, автором і співавтором семи монографій і близько двох десятків підручників і посібників, у т. ч. з грифом Міністерства освіти. Серед них монографічні роботи: “Территориальная организация водного хозяйства СССР” (1984), “Харьков” (1976, 1978), “Математическое моделирование пространственных исследований” (1979), “Харьков. Книга для туристов” (1984), “Харьковская область” (1993), “Харьковская область: природа, население, хозяйство” (1996); “Стратегия регионального развития: европейский контекст” (2008); одноосібні книги для ВНЗ: “Введение в экономическую географию” (1992), “Международные экономические отношения” (1999), “Основы современной геополитики” (1999), “Мировая экономика” (1999), “Размещение производительных сил” (2000), “Словарь международных экономических терминов” (2000, 2008), “Экономика зарубежных стран” (2000), “Интернет-технологии в коммерческой деятельности” (2001), “Стратегия регионального развития” (2002), “Экономико-математическое моделирование мирохозяйственных процессов” (2003, 2006). У співавторстві А. Голіковим також видані підручники й посібники: “Математические методы в географии” (1986); “Вступ до економічної і соціальної географії” (1996), “Мировое хозяйство: отраслевая структура, география, современные тенденции” (2002), “Размещение производительных сил и регионалистика” (2002), “Основы региональной политики” (2002), “Экономика Украины: факторы производства, отраслевая структура, размещение, тенденции” (2003, 2006, 2008), “Мировое хозяйство и международные экономические отношения” (2003), “Международная торговля: структура, география, тенденции” (2003), “География мирового хозяйства” (2008), “Экономика зарубежных стран” (2008).

Проф. А. Голіков тричі вигравав гранти міжнародних організацій і здійснив за ними наукові проекти. Під керівництвом вченого захищено понад 20 кандидатських дисертацій. Він є членом редколегій наукових журналів: “Вісник Харківського національного університету” (серії: “Географія, геологія, екологія” та “Економіка”), “Бізнес Інформ”, “Регіон: стратегія та пріоритети” (м. Харків), членом спеціалізованих Вчених Рад при Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна та Харківській державній академії міського господарства, тривалий час входив до складу редколегії всеукраїнського наукового збірника “Економічна і соціальна географія” (м. Київ) і до складу спеціалізованої Вченої Ради при Київському університеті імені Тараса Шевченка.

Відзначений урядовими нагородами – почесною грамотою Кабінету Міністрів України із нагрудним знаком. Є заслуженим професором Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, заслуженим діячем науки і техніки України, почесним працівником туризму України. Академік АН Вищої школи України, Голова Харківського осередку асоціації економістів – міжнародників України. Двічі обирався народним депутатом Харківської міської Ради народних депутатів (1974-1982 рр.).

Заставецька Ольга Володимирівна – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету.

Народилася 27 квітня 1953 року у с. Купчинці Козівського району Тернопільської області. У 1975 р. закінчила Львівський державний університет за спеціальністю “Економіко-географ”. Викладала географію у с. Купчинці (1975-1977 рр.), навчалась в аспірантурі при Київському педагогічному університеті (1977-1982 рр.).

У 1982 р. захистила дисертацію на звання кандидата географічних наук, а у 1998 р. – дисертацію на звання доктора географічних наук. Із жовтня 1982 р. працює у Тернопільському державному педагогічному інституті (тепер – національному педагогічному університеті), спочатку – асистентом, старшим викладачем, пізніше – доцентом і професором. Із 2000 р. – завідувач кафедри географії України (з 2007 р. – кафедри географії України і туризму).

Сфера наукових зацікавлень О. Заставецької: проблеми комплексного і соціального розвитку обласних регіонів, трансформація суспільства у перехідний період, географія населення, математичні моделі в географії, історична географія, географічна освіта, географічне краєзнавство. Нею опубліковано близько 200 наукових праць, в тому числі – 3 монографії, близько 20 навчальних посібників для учнів та студентів, підручник для учнів 8 класу “Фізична географія України” (у співавторстві). Серед публікацій – монографія “Комплексний економічний і соціальний розвиток території” (1997), навчальні посібники “Географія Тернопільської області” (1994), “Географія Хмельницької області” (1995), “Географія Закарпатської області” (1995), “Тернопільщина. Рідний край” (2004), “Географія населення України” (2003, 2007), “Географія України. 8 клас”, “Географія України. 9 клас” (2001, 2004, 2008), (всі з грифом), “Задачі і вправи з географії” (1999, 2008) та ін.

За ініціативою О.В. Заставецької організовано ряд наукових семінарів з географічного краєзнавства (2001, 2003), наукових конференцій з історії української географії та картографії (1995, 2000, 2007), які мали всеукраїнське та міжнародне значення.

Зусиллями О.В. Заставецької у ТНПУ започат-

ковано підготовку студентів за спеціальністю “туризм”. Вона проводить значну навчально-методичну роботу, розробляє навчально-методичні комплекси з курсів “Економічна і соціальна географія України”, “Математичні методи в географії”, “Демографічна та етнічна географія України”, у тому числі їх інтерактивні варіанти.

Як член Ради МОН України з розробки галузевих стандартів, О. Заставецька бере участь у розробці навчальних планів та програм для спеціальності “Географія” у педвузах України.

Проф. О. Заставецька є членом редколегії наукових фахових журналів “Історія української географії” (головний редактор), “Наукові записки ТНПУ. Географія”; енциклопедичного видання “Тернопільський енциклопедичний словник” (у 4-х томах). Вона бере участь у роботі спеціалізованих Вчених Рад у Львівському та Чернівецькому національному університетах. Під її керівництвом захистили кандидатські дисертації 7 молодих науковців.

О. Заставецька обрана дійсним членом Наукового Товариства імені Шевченка, членом Вченої Ради Українського географічного товариства.

Кисельова Октябрина Олександрівна – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Народилася 15 жовтня 1938 р. у м. Красноярску (Російська Федерація). Закінчила Луганський державний педагогічний інститут (1961), працювала

вчителем географії та біології у школах села Мало-Ярославець-ІІ Одеської області та м. Антрацит Луганської області, директором бібліотеки Луганського військового вищого авіаційного училища штурманів. З 1968 р. – на кафедрі фізичної географії Луганського державного педагогічного інституту (нині національного університету) імені Тараса Шевченка. Закінчила аспірантуру при Московському державному університеті ім. М. В. Ломоносова (1977).

Напрямами наукових зацікавлень О. Кисельової є геоморфологія, географічне краєзнавство, методика викладання географічних дисциплін у школі та вищих навчальних закладах. Опублікувала близько 140 наукових праць, у тому 5 навчальних посібників: “Метеорологія з основами кліматології” (з грифом МОН України, Луганськ, 2005), “Метеорологія з основами кліматології: електронний посібник” (Луганськ, 2006), “Загальне землезнавство: Курс лекцій” (Луганськ, 2007), “Російсько-український етимологічно-тлумачний словник фізико-географічних термінів” (у співавторстві, Луганськ, 2007), “Методи та методика фізико-географічних досліджень” (Луганськ, 2008).

Є членом Міжвузівської координаційної Ради з проблем ерозійних, річищних та гирлових процесів при Московському державному університеті ім. М. В. Ло-

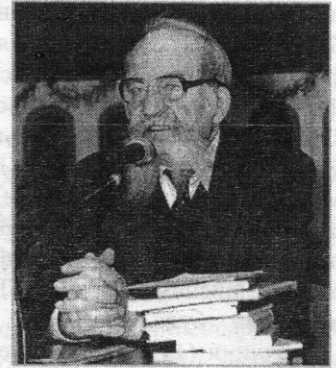
моносова.

У 1980-2003 рр. О. Кисельова була головою Луганського відділу Українського географічного товариства. Брала активну участь в організації та проведенні IV З'їзду УГТ (м. Ворошиловград, 1980 р.), всеукраїнських та регіональних географічних конференцій, підготовці збірників наукових статей.

Має звання „Відмінник освіти України” й „Учитель-методист”.

Мушинка Микола Іванович – доктор філологічних наук, іноземний член Національної Академії наук України, до 2004 р. – професор Пряшівського університету, нині – пенсіонер.

Народився 20 лютого 1936 р. в с. Курів Бар-

дівського округу (Словаччина). Закінчив Інститут російської мови і літератури в Празі: перекладацький відділ (стаціонарно, 1958) та педагогічний (заочно). Працював науковим співробітником Дослідного кабінету народної словесності при кафедрі української мови і літератури Університету ім. П. Й. Шафарика в Пряшеві. Навчався в аспірантурі Празького Карлового університету та Київського університету імені Тараса Шевченка. За зв'язок з українськими дисидентами-шістдесятниками був позбавлений можливості в'їзду до України, а за підтримку “Празької весни” звільнений у 1972 р. з Пряшівського університету без права роботи в наукових, педагогічних і культурно-освітніх установах Чехо-Словаччини. Впродовж наступних 18-ти років займався науковою діяльністю, працюючи робітником в сільському та комунальному господарстві. У 1990 р. реабілітований і поновлений на роботі в Університеті імені Шафарика на посаді завідувача науково-дослідного відділу україністики.

Науковими зацікавленнями М. Мушинки є україністика в широкому розумінні, етнологія, фольклористика, мистецтвознавство. Він є автором 55 книжкових публікацій, понад 400 наукових розвідок, понад 1000 популярних статей і понад 500 рецензій. Серед найважливіших праць ученого є книги: „З глибини віків. Антологія фольклору українців Словаччини” (Пряшів, 1967), „Книжковий знак шестидесятників” (Бавнд Брук, США, 1972, пс. „Вірук”), „Фольклор русинів Войводини” (Новий Сад, Югославія, 1976, 1988), „Володимир Гнатюк. Життя та діяльність” (Париж, 1987), „Народна культура південних лемків” (Нью-Йорк, 1988), „Академік Станислав Дністрянський” (Київ, 1992), „Лицар волі. Життя і діяльність С. Ключурака” (Ужгород, 1995), „Музей визвольної боротьби України та доля його фондів” (Мельбурн, 1996, Київ, 2005, Прага, 2005), „Rusini-Ukrajinci – jedna národnost” (Пряшів, 1997), „Колеса крутяться...” (кн. 1: „Спогади”, кн. 2: „Бібліографія”) (Пряшів, 1998), „Rusini/Ukrajinci v zrkadle polstoročia” (Пряшів–Ужгород, 1999, співавтор),

зб. „Zakarpatská Ukrajina v rámci Československa” (Пряшів, 2000, гол. ред.), „Лемко на фоні Радочини” (Пряшів, 2001), „Kurov v minulosti a dnes. I. diel.” (Пряшів, 2002), „Голоси предків” (Пряшів, 2002), „Син землі” (Пряшів, 2003), „Розмови з одноклассниками” (Пряшів, 2004), „Floriant Zapletal. Život a dílo” Pferov, 2005, співавтор), „Курівський різьбяр” (Пряшів, 2006), „Листування Івана Зілинського з Іваном Панькевичем” (Пряшів, 2008).

Микола Мушинка співпрацює з українськими громадами і центрами наукового і громадського життя українців у багатьох країнах світу. Як науковець-україніст неодноразово побував у Чехії, Югославії, Румунії, Польщі, Болгарії, Франції, Німеччині, Італії, США, Канаді, Великобританії, де проводив наукові дослідження, виступав з лекціями, брав участь у конференціях та інших наукових форумах. В Україні часто виступав перед науковцями й студентами в Києві, Львові, Харкові, Ужгороді, Тернополі, Івано-Франківську, Кам'янці-Подільському, Чернігові, Славську, Рахові та інших містах. Має тісні стосунки з осередками Наукового товариства імені Шевченка в Парижі та Нью-Йорку; став першим науковцем із-за „залізної завіси”, якого було обрано дійсним членом НТШ у Парижі. З його ініціативи було засновано Асоціацію українців Словаччини (1990) і Наукове товариство імені Шевченка в Словаччині (1994), обидві організації М. Мушинка очолює до сьогоднішнього дня.

Серед численних заслуг ученого – самовіддана діяльність у справі реабілітації імені та заслуг фундатора української наукової географії академіка Степана Рудницького. У 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. М. Мушинка опублікував декілька розвідок про життя і науковий подвиг С. Рудницького, упорядкував книгу „Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932)” (Едмонтон, 1991), що стали першими публікаціями про видатного українського географа після майже півстолітнього замовчування його імені, виступив з доповідями про С. Рудницького на наукових конференціях в Україні. М. Мушинка зберіг матеріальні речі, епістолярну та бібліографічну спадщину С. Рудницького, яку отримав у Чехії від його дочки, і передав їх на зберігання в Україну. Він зробив перший грошовий внесок у фонд вшанування акад. С. Рудницького в Україні, взяв активну участь у відкритті пам'ятної таблиці вченому-географу в м. Тернополі.

М. Мушинка нагороджений відзнакою Президента України – Орденом „За заслуги” 3 ступеня. Має звання професора Українського вільного університету в Мюнхені, Почесного професора Кам'янець-Подільського державного університету, Почесного доктора Ужгородського національного університету. Є лауреатом премії імені Павла Чубинського, Василя Гренажі-Донського, Миколи Кочиша (Сербія), Дмитра Нитченка (Австралія) та ін.

Втрати

УДК 94 (477.8)

Михайло Рутинський

НАУКОВА ЕТНОГЕОГРАФІЧНА СПАДЩИНА, ВНЕСОК ТА ПІДХОДИ ДО ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РІЗНОМАНІТТЯ АРХИПА ДАНИЛЮКА

У праці дається оцінка життєвого подвигу та проаналізовано науковий етногеографічний доробок видатного українського музеєзнавця, етнографа й етногеографа Архипа Данилюка. Здійснена спроба виділити квінтесенцію наукових поглядів і концепцій вченого. Узагальнено підходи А. Данилюка у царинах теоретичного й практичного музеєзнавства, польових етногеографічних досліджень, організації в Україні мережі “живих” музеїв просто неба за етногеографічним принципом, виокремлення репрезентативних етногенетичних індикаторів неперервності етногенезу матеріальної культури українського народу та еволюції традицій матеріальної культури у різних етнографічних регіонах України.

Mykhaylo Rutyns'kyi. Arkhyp Danylyuk: His scientific ethno-geographical heritage, contribution and approaches to the preservation of the national ethnocultural diversity. *In this article, the lifetime contribution of Arkhyp Danylyuk, a famous Ukrainian museum curator, ethnographer and ethno-geographer, is assessed and his scientific ethno-geographical heritage is analyzed. The essence of his scientific insights and conceptions of the scientist is presented. The approaches of Arkhyp Danylyuk in theoretical and practical aspects of museum science, his field research in ethno-geography, his organization in Ukraine of a network of “live” open-air museums according to the ethno-geographical principle are summarized. His identification of representative ethnogenic indicators showing continuity in the ethnogenesis of material culture of the Ukrainian people and the evolution of traditions of material culture in different ethnographic regions of Ukraine is described.*

23 січня 2008 року перестало битися серце Архипа Григоровича Данилюка – видатного українського музеєзнавця, етнографа, етногеографа й історико-географа, лауреата Всеукраїнської премії імені Павла Чубинського, доцента кафедри географії України Львівського національного університету імені Івана Франка, фундатора і провідного наукового співробітника Музею народної архітектури та побуту у Львові.

Архип Данилюк народився 13 березня 1941 року в селі Згорани Любомльського району на Волині. 1965-го закінчив географічний факультет Львівського університету, розпочав трудову діяльність у Львівському музеї етнографії та художнього промислу АН України, з перших днів створення більше 30-ти років пропрацював у Музеї народної архітектури та побуту

у Львові, деякий час очолював його, до останніх днів залишався провідним науковим співробітником цієї установи. Захистив дисертацію, перейшов на викладацьку роботу на кафедру географії України Львівського національного університету імені Івана Франка, розробив і викладав низку курсів для студентів географічного факультету, збагатив українську етногеографічну науку сотнями праць, виховав плеяду учнів і послідовників. Похований на Личаківському кладовищі м. Львова.

Науковому доробку Архипа Данилюка – а це понад 300 праць і розвідок [див. 2] та ще майже стільки ж газетних публікацій (сумарно – понад 500) – може позаздрити наймаститіший учений. Та не кількість, а змістовне багатство наукового доробку Архипа Данилюка ще багато десятиків років слугу-

ватиме відправним дороговказом для наукових студій його численних учнів і послідовників, а також – незглибинним об'єктом аналізу для дослідників його наукових ідей, підходів і методик у теоретичних та прикладних етнографічних дослідженнях і музезнавстві.

Архип Данилюк – автор книг “Українська хата” (1991), “Наша хата” (1993), “Музей в Шевченківському гаї” (1993), “Поклонися народному зодчому” (1995), “Релікти давнього будівництва” (1995), “Скарби народної архітектури Гуцульщини” (2000), “Волинь: Пам'ятки народної архітектури” (2000), “Традиційна архітектура регіонів України: Полісся” (2001), “З глини, дерева і соломи” (2003), “Шляхами України” (2003), “Народна архітектура Бойківщини. Житлове будівництво” (2004), “Українські скансени. Історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку” (2006). У львівському видавництві “Українські технології” нині лежить готовий до друку рукопис ще однієї книги подвизника, на пошук коштів для виходу якої А. Данилюк стратив останні півтора року, намарно оббиваючи високі пороги й достукуючись до закшарублених сердець місцевих можновладців.

За спогадами Віктора Палинського, Архип Данилюк з однаковим натхненням публікував свої численні праці, тези доповідей, статті, есеї і в академічних збірниках, і в популярних виданнях “аж до районної преси, бо на запитання, що дають йому оті статті в “районівках”, розкиданих всією Україною, спокійно і переконливо відповідав: “Не всі сьогодні мають можливість читати дорогі журнали чи переглядати академічну літературу. А тут ось принесли звичну місцеву дешеву газетчину, і кожен може бодай у якійсь мірі прилучитися до роздумів над проблемами великої культури і таки на щось впливати” [21, с. 16].

Архип Данилюк – найзаповзятливіший збирач етнокультурної спадщини українського народу, справжній подвижник української музейної справи другої половини XX – початку XXI століть.

Внесок А. Данилюка у збирання й збереження етнокультурної спадщини українського народу попросту неоціненний. Його прирівнюють до життєвого подвигу в ім'я нації.

А розпочиналося все в складних тоталітарних 60-70-х роках XX століття. “...Перші кроки моєї самостійної праці, – згадує А. Данилюк, – я розпочав у Державному музеї етнографії та художнього промислу після закінчення Львівського університету” [14, с. 76]. У перші ж місяці роботи в музеї А. Данилюк увійшов до складу ініціативної групи, члени якої у 1966 році розпочали працю над втіленням заповітної мрії фундатора української музеології Іларіона Свенціцького про облаштування у Львові повноцінного скансену [27]. Ініціативу наукових працівників музею підтримав тодішній виконком Львівської обласної ради депутатів на чолі з Семеном Стефаником. Залишалося реалізувати дві надскладні речі: домогтися “височайшого” дозволу Москви на відкриття львівського скансену та розпочати формування його експозиції.

Ось як згадує про ті перші кроки на шляху становлення Шевченківського гаю А. Данилюк:

“Пізньої осені 1969 року їхав я у своє перше відрядження на Гуцульщину з завданням Музею етнографії та художнього промислу підшукати і закупити для музею замкнутий гуцульський двір – “гражду”. Управління культури області теж готувалося до поїздки – не на Гуцульщину, а до Москви, до міністра культури Союзу Фурцевої, за дозволом на створення Музею просто неба у Львові. І хоча того дозволу ще не було, ми вже планували придбання архітектурних пам'яток, кошторис майбутнього музею, штати наукових працівників...” [10, с. 5].

Поїздка А. Данилюка виявилася успішною, і непрості умовляння етнографом власниці гражди – баби Параски Галамасюк – зберегли цю пам'ятку для сучасного і прийдешніх поколінь українців. Тож уже за пару місяців “у 1970 р. гражду П. Галамасюк перевезено до Музею народної архітектури та побуту у Львові, де в 1971 р. її відтворено і відкрито для відвідувачів” [14, с. 102].

Більшу половину свого життя А. Данилюк провів у наукових етнографічних експедиціях. “Пульс” експедиційного життя був настільки насиченим, що, за спогадами колег-музейників, у 1970 – 1990-і рр. його важко було застати у Львові [3, 28, 29]. Вчений виступив співорганізатором та активним учасником понад сотні масштабних етно-графічних експедицій теренами України. Найяскравіші сторінки цього експедиційного життя згодом описав у праці, яку так і назвав – “Шляхами України” [14].

“За майже три десятки літ відвідав сотні сіл у Західній Україні, бував у поїздках по Дніпропетровщині, Полтавщині, Черкащині, півдню України. Щодо західних областей України, то можу сказати, що немає району, в якому я б не побував” [14, с. 5]. В експедиціях опитав тисячі людей старшого покоління і зібрав неоцінений матеріал про пам'ятки народного будівництва та побуту, а також про духовну культуру українців.

За словами одного з його колег-етнографів Володимира Лиса, “у проїзні атеїзмом сімдесяти, початку вісімдесятих років Архип Данилюк був справжньою “рятувальною командою”. Коли в черговому селі бралися зносити старовинну хату чи руйнувати старовинну дерев'яну церкву, зняту з реєстрації, дзвонили в музей до Архипа і він мчався рятувати, робив усе, аби пам'ятка сільської архітектури знайшла своє місце у музеї в львівському Шевченківському гаї”.

За розповідями А. Данилюка, в окремі роки випадало до 6–8 польових виїздів у віддалені райони і “забуті цивілізацією” села Полісся, Поділля, Гуцульщини, Бойківщини, Закарпаття, Покуття... І з кожного з них учений неодмінно привозив нові скарби національної етнокультурної спадщини для того, щоб уберегти їх від забуття, фізичного нищення, втрати для майбутніх поколінь. У тих здавалось би пересічних, на погляд невігласа, побутових речах А. Данилюк бачив джерело енергетичного живлення національного духу, етнічного менталітету, генетичної пам'яті українського народу. Тому – як декілька раз довірливо зізнався автору цих рядків – не шкодував на їх придбання останніх карбованців своєї більш ніж мізерної заробітної плати музейного

працівника. Адже коштів, які влада виділяла музею, завжди бракувало.

Либонь, тому учений і не надбав мастків, статків, високих звань і посад, либонь, тому упродовж усього свого життя залишався він людиною скромною, невибагливою і навіть дещо аскетичною щодо плекання власного “Я”. Але – як сам мені якось зізнався – прожив щасливе життя. Архипові Данилюку поталанило побачити Україну такою, якою нині вона існує, здебільшого, лише в ідеалістичній уяві українського інтелігента. Він наживо бачив, обмірював, тримав у руках старожитні пам’ятки України наших дідів і прадідів, творив і жив серед етнокультурного тла нашої минувшини, оспіваної поезією Т. Шевченка і народними піснями.

За словами Надії Боренько, старшої наукової працівниці музею, половину експонатів сектору “Бойківщина” А. Данилюк перевіз у гай самостійно. Ходив на роботу і у вихідні дні, роками старався доробити сектор свого улюбленого Полісся. “Повз увагу етнографа не пройшла жодна музейна подія: виставка чи експедиційна знахідка, новий об’єкт експозиції чи унікальний експонат для фондів” [1, с. 3].

За це подвижництво його й шанували. “...На святкуванні 60-річчя від дня народження Архипа Данилюка “живою легендою” музею його титулювали колеги – таким значним є його несок у будівництво львівського скансену” – зізнається Т. Андрієвська [1, с. 3].

Для Архипа Данилюка Музей народної архітектури та побуту був не лише місцем повсякденної праці, для нього Шевченківський гай став експериментальним науковим полігоном, творінням усього життя і навіть рідним домом, у якому, бувало, і засиджувався за працею далеко за опівніч, і ночував. Такі вражаюче віддана любов і життєве служіння А. Данилюка Шевченківському гаю якось (2005 р.) навіть надихнули мене на сув’язь простих рядків на посвяту учителів:

*Знемагаю я без гаю,
Знемагаю і в гаю.
Тут я наче у раю,
Тут мені, як солов’ю.
Долі кращої не знаю,
Ніж гуляти рідним гаєм.
Тут душа моя безкрая
Всю Вкраїну обіймає.
І хай злата я не маю,
Не мав, і вже й не надбаю.
Я створив вам, люди, гай.
Мрій народних тихий рай.*

Місію існування Шевченківською гаю Архип Данилюк формулював набагато ширшою, ніж для просто музею. “Особливу важливість, – постулював учений, – і не тільки для науки, а й для того, щоб живою залишилась народна пам’ять, – має збереження ще існуючих, не втрачених зразків традиційної народної архітектури. Саме для цього і створено Музеї народної архітектури та побуту в Києві, Львові та Ужгороді” [10, с. 35].

У Шевченківському гаю А. Данилюк всотував у себе енергетику шедеврів народної архітектури, що навіювали у серце теплі спогади про рідну хату дитинства, так етнопоетично описану в есе “Бать-

ківська хата”. “Ніщо так не хвилює, не навертає приємні і щемливі роздуми, як спогади про рідну батьківську хату, про двір з садом, де колись бігав босоніж” [14, с. 18]. Ця енергетика живила ученого, спонукала його до щоденної праці – боріння за збереження Україною свого етнокультурного обличчя, своєї етнічної самоідентичності.

Приклад самозреченого служіння інтересам народу, який А. Данилюк подавав своїм численним однодумцям, колегам, місцевим краєзнавцям із близьких та найвіддаленіших регіонів, надихав і їх. “При перевезенні об’єктів йому допомагали місцеві мешканці, з виставками на його запрошення приїжджали музейники з найвіддаленіших міст, у багатьох селах у нього є друзі – збирачі етнографічної інформації. Його можна було б назвати відкривачем майстрів, краєзнавців” [1, с. 3].

Великі надії на повномасштабне відродження національного музейництва покладав А. Данилюк у перші роки здобуття Україною незалежності. Однак, нові ринкові реалії уже в останні роки життя вченого спонукали його до прикрого визнання: “Зі здобуттям самостійності становище в музейній справі не змінилося. Низька зарплата змушувала наукових працівників і реставраторів, які любили музейну справу, шукати інше місце роботи. Витримували тільки ентузіасти, яких обивателі часто називають диваками. Саме на них і тримаються музеї” [16, с. 8].

До таких самозречених диваків залічував себе А. Данилюк. До праці подвижника надихало усвідомлення важливості своєї місії, своєї щоденної клопіткої праці задля нації, задля її майбуття. Ось як цю місію бачив сам Архип Григорович: “Збереження кращих витворів народу завжди вважалося невід’ємною рисою розвинутого культурного суспільства – за речовою і духовною спадщиною предків нащадки вивчали свою історію, плекали пієтизм до боротьби і праці, щоб рухатися вперед. Знайомство з минулим спонукає до осмислення свого місця в тому нескінченному ланцюгу, що простягнувся із глибини віків до сьогоднішнього дня. Дотикаючись до духовної скарбниці наших попередників, ми стаємо зрілішими в собі. Всотуючи культуру минулого, ми творимо сьогоднішні цінності.” [12, с. 92-93].

Архип Данилюк – один з розробників концепції і методичних принципів організації в Україні мережі “живих” музеїв просто неба за ландшафтно-етногеографічним принципом.

Суть цієї концепції сформульована А. Данилюком так: “...у музеях України етнографічний принцип побудови експозиції полягає в тому, що споруди (житлові, господарські, виробничі і культові) відтворюються в тих ансамблях, до яких вони початково належали. Таким чином, формуються мікросела (сектори), які представляють відповідні етнографічні зони. А це дає можливість у музеях простежувати різні архітектурні школи” [14, с. 193-194]. У всіх своїх публікаціях учений відстоював принцип ландшафтно-музеефікації об’єктів етноісторичної спадщини у їх автентичному середовищі.

На принципі ландшафтно-мезеефікації ґрунтуються розроблені А. Данилюком методичні вказівки щодо створення “живих” музеїв-скансенів: “...в

музеях просто неба важливо за можливості “створювати” типові історичні ландшафтні куточки (маємо на увазі окремі елементи ландшафту та лісонасадження, частково рельєф) і вже в них експонувати пам’ятки народної архітектури. Така реконструкція і створення наближених до природних ландшафтів етнографічних підрозділів ведеться в Музеї народної архітектури і побуту у Львові. Природно сприймаються в ньому бойківські садиби, в яких бачимо ясени, липи, багато дичок, а біля вікон – любисток. Тільки біля потічка в оточенні верб, вільх, горобини, калини, малини, бузини розташовувалися водяні млини в Карпатах. Саме серед таких насаджень знаходиться і водяний млин у львівському скансені” [16, с. 18].

Архип Данилюк – один з фундаторів ідеї й розробників концепції організації в Україні великих ансамблевих музеїв-заповідників просто неба з метою вивчення, охорони і збереження для прийдешніх поколінь унікальних у своєму роді пам’яток давньої матеріальної культури українського народу.

Звернемося лише до одного показового прикладу. Архип Данилюк, поряд з Михайлом Рожком, є одним з ідеологів ідеї та фундаторів створення унікального історико-культурного музею-заповідника у Карпатах – “Тустані”. Свою роль учений описує доволі скромно: “З метою відбору пам’яток архітектури для майбутнього музею і була організована експедиційна поїздка в Сколівський район наукового співробітника названого вище інституту (Інституту українознавства НАН України – М. Р.) Михайла Рожка, працівника обласного управління архітектури та будівництва Володимира Ольхом’яка і автора цієї книжки. Було обстежено 24 населених пункти, досліджено десятки пам’яток церковного та житлово-господарського будівництва” [14, с. 83]. А поміж тим, без цих комплексних експедицій та спільного лобювання ідеї музеєфікації пам’ятки на різних рівнях комуністичної й (згодом) “націоналістичної” влади проект облаштування “Тустані” міг би так і залишитися на папері.

“На часі також створення музею полонинського господарства... – неодноразово з високих трибун наголошував А. Данилюк. – Потреба в такому закладі викликана зміною характеру пастушого полонинського скотарства у зв’язку з перебудовою всього господарсько-побутового і культурного укладу населення. Такий музей дав би змогу зосередити в одному науковому центрі великий фактичний матеріал, який розмежовував би етапи господарсько-культурного освоєння зон високогір’я, свідчив про важливу роль східнослов’янських традицій у розвитку народної культури всього карпатсько-балканського ареалу.

Музей полонинського скотарства можна було б збудувати між старим і новим перевалами Синевірського хребта. Ця місцина знаходиться в центрі Українських Карпат, де сходяться межі етнографічних районів – Гуцульщини та Бойківщини. До “плюсів” зараховуємо і близькість туристичних шляхів, збудованого вище... музею лісосплаву на Чорній річці, відомого санаторію в с. Сойми і, зрештою, славнозвісного, неповторної краси озера Синевір” [14, с. 200].

Більшість ідей ученого випереджували свій час.

Тож і після його смерті вони поступово “проростають і дають перші плоди”. Так, лише в кінці 2000-х рр. ідея щодо облаштування великого ансамблевого музею полонинського господарства оформилася в конкретний інвестиційний проект – “Полонина Рокита” – агропроект створення повного комплексу полонинського господарства на горі Рокита в с. Микуличин. Цим проектом передбачено не лише організацію функціонування високопродуктивного замкнутого господарського циклу, більшу частину продукції якого (м’ясо, сири, вовняні вироби) споживатимуть рекреанти Яремчанщини, а й активне ознайомлення та залучення туристів у процес полонинського газдування. (Детальніше про принципи функціонування “живого” музею, екскурсійно-туристичний потенціал та етнографічну анімаційність “Полонини Рокита” див. у нашій праці [25]).

Архип Данилюк – один з фундаторів ідеї й розробників концепції і методичних принципів організації в Україні мережі “малих” сіл-музеїв на теренах заповідних і регульовано-рекреаційних зон її національних природних парків.

Уперше з вуст А. Данилюка ця ідея прозвучала ще за тридцять років до початку створення першого в нашій країні ансамблю “Гуцульське село” у НПП “Гуцульщина” [26], коли така “буржуазна” форма охорони довкілля в Україні ще тільки-но запроваджувалася. Суть ідеї учений, як завжди, формулював напрочуд простими зрозумілими словами: “Слід подумати про створення садіб-музеїв чи сіл-музеїв на територіях національних парків республіки. Це ще більше привабить туристів” [14, с. 193].

Етнограф розробив обґрунтування для створення такого “малого” етномузею у рідному для нього Західному Поліссі, звідки свого часу юнаком вирушив у “великий світ”. Ось його суть: “...на території Шацького державного національного парку є цілий ряд цікавих пам’яток житлово-господарського будівництва, які варто зберегти для майбутніх поколінь у природному ландшафті. Найбільше їх у с. Мельники; тут і можна зібрати старожитності та музеєфікувати їх. Створення міні-музею просто неба на території парку відповідає його функціональним критеріям та можливостям. Та й цінність буде чимала. Будівлі органічно вписуватимуться у природне середовище і тільки підсилять комплексне значення заповідної території” [14, с. 35].

Та не лише межами національних парків обмежувався А. Данилюк. Учений плекав і в десятках виступів і публікацій активно відстоював ідею розгортання в Україні мережі малих сіл-музеїв у автентичному середовищі усіх самотніх етнографічних куточків нашої країни. “Цінність місцевих музеїв, які варто відкривати скрізь, де є така можливість, незаперечна. Вони збільшать кількість пам’яток, які необхідно зберегти, образно показуватимуть історію, збагатять культурне життя в селах, районних центрах, виховуватимуть у молоді повагу до традицій народу, до живих ще цінностей рідного краю” [14, с. 58].

Невтомно переконуючи можновладців і громадськість, А. Данилюк не скупився на конкретні приклади: “...Поліська екзотика відходить у минуле, –

не без жалю констатував він. – Окремі пам'ятки вже перемандрували до Музею народної архітектури та побуту України в Києві, деякі будуть перевезені і до Львівського музею. Але це не вихід – релікти потрібно зберігати в цьому регіоні. Тому заслуговує на увагу ініціатива працівників краєзнавчого музею в Сарнах (відділ Рівненського обласного краєзнавчого музею), які створили етнографічний відділ. Тут є кілька давніх будівель, зокрема садиба початку XIX ст. з с. Калинівки Сарнівського району, а також однокамерна хата з Кричиська з курним опаленням і каплиця з околиць селища Степань. Подібні музеї варто було б створити і в інших районах. Їх виховне значення важко переоцінити. Це – і пошанування культурного життя райцентрів, і збереження для нащадків унікальних пам'яток цього праслов'янського краю” [14, с. 13-14].

Архип Данилюк – один з творців сучасної національної школи етнології (поряд з Федором Заставним), розробник наукових засад і методичних принципів комплексного опису етнологічних одиниць та методики польових етнологічних досліджень. Архип Григорович не любив вдаватися в розробку абстрактних теоретичних питань етнології. Але для вузького кола своїх колег і учнів з числа молодшої генерації аспірантів і викладачів кафедри географії України ЛНУ імені Івана Франка вчений зумів передати досвід виокремлення й комплексного опису етнологічних одиниць та методик польових етнологічних досліджень, якою ось уже понад півтора десятиріччя користуються під час проходження навчальних краєзнавчих практик та підготовки випускних робіт з етнології України.

На лекціях з курсу етнології А. Данилюк подавав студентам ЛНУ імені Івана Франка струнку систему критеріїв етнологічного районування України, що ґрунтувалося на наборі ознак (гео- й етноіндикаторів) – і передусім поширенні ареалів мовних діалектів та традиційного народного будівництва як найконсервативніших, найхарактерніших етноіндикаторів.

Учений ніколи не переставав постулювати своїм студентам і учням: “Значення вивчення народної архітектури окремих регіонів полягає не тільки у всебічній реконструкції і характеристиці цієї ділянки матеріальної культури, а й у потенційній можливості виходу на більш широкі питання етнології та етнічної історії краю” [12, с. 5].

Ілюстраціями емоційно насичених лекційних викладів А. Данилюка є окремі тези його численних друкованих праць. Як от така: “Мешканці долин і рівнин Закарпаття аж до наших днів зуміли зберегти ряд мовних і культурно-побутових ознак ще з часів Київської Русі... Як відомо, Потисся від основної території України відділяється суцільними гірськими масивами. Отож слід було б сподіватися, що села, окремі садиби і будівлі мають якісь свої особливості, колорит. Та оселі і тут за своїми формами, окремими елементами нагадують чепурні білостінні житлові та господарські будівлі інших регіонів України, особливо Поділля” [14, с. 147].

Особисто мені назавше запам'яталися і орга-

нізовані А. Данилюком щорічні виїзди на краєзнавчі практики у Північне Поділля, Передкарпаття й Карпати, де навчав студентську молодь основ етнології й етнологічного пошуку [17]. Адже він завжди залишався, передусім, “польовиком”, а не “камеральним” теоретиком. Свого часу (2002–2004 рр.) пройти данилюкову школу польових краєзнавчо-етнологічних досліджень поталанило і автору цих рядків, у ході тих незабутніх практик А. Данилюк учив нас віднаходити, ідентифікувати й інтерпретувати “перлини” етнокультурної спадщини.

Етнологів повсякчас цікавило питання окреслення меж між етнологічними ареалами [19]. Та коли раніше вітчизняні етнологи керувалися при цьому, в основному, мовно-діалектними особливостями [див., напр., 5], Архип Данилюк у Львівському університеті методично “опер” доказову базу етнологічного районування на величезний фактологічний масив даних про матеріальну культуру, і зокрема її найконсервативнішу складову – житлове й господарське будівництво.

Доказова аргументація й ерудиція вченого під час лекційних викладів не переставала дивувати студентство – вихідців із близьких і віддалених, а нерідко етнологічно порубіжних сіл, для яких питання етнологічних “меж” було аж ніяк не абстрактним академічним поняттям. Натомість, у друкованих працях Архип Данилюк намагався висловлюватися лаконічно, без надмірного “роздування” питання. Наведу відповідні цитати:

“Українське Полісся займає північні райони Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей. У західній частині до нього природно, історично належать південна смуга Брестської області (тепер входить до Білорусі) і східна частина Підляшшя (тепер Республіка Польща). Південна межа Українського Полісся визначається приблизно від Західного Бугу і далі на схід, по лінії міст Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне – Корець – Новоград-Волинський – Житомир – Київ – Ніжин – Коропець – Глухів, доходячи до сучасної межі України з Російською Федерацією. Ця межа головню збігається з північним краєм Українського Лісостепу, тільки на проміжку між р. Горинню і витокami Ірпеня географи “опускають” її на південь – до лінії міст Бердичів, Полонне, Славути” [12, с. 6].

“...Села Лішня, Ясениця-Сільна, Унятичі, Опака, Уріж, Ступниця, Селець, Підбуж Дрогобицького району, що лежать у межах річки приток Дністра, Бистриці та Тисмениці... Згідно з етнологічними та мовно-діалектними даними, саме тут проходить межа бойківської етнологічної групи. Одні дослідники проводять її по лінії сіл Підбуж – Опака – Орів, інші – дещо на схід, до Ступниці та Доброгостова” [14, с. 85]. “До Закарпатської Бойківщини етнологи відносять північну і північно-східну частини Закарпатської обл. до Полонинського хребта. Адміністративно сюди належать північні частини Міжгірського і Велико-березнянського районів та весь Воловецький” [14, с. 88].

“...Гуцульщина як етнологічний район України знаходиться в південно-східній частині

Українських Карпат, фактично в центрі Європи, охоплюючи за сучасним адміністративним поділом територію півдня Надвірнянського і Косівського районів, весь Верховинський район Івано-Франківської області, південну частину Вижницького, Путильського районів Чернівецької і Рахівський р-н Закарпатської областей” [10, с. 8].

“Територіальні межі Покуття протягом віків визначалися по різному. В XVII – XVIII ст. більшість дослідників “розміщували” його між Дністром, Черемошем і Карпатськими горами. З середини XIX ст., у зв’язку з докладнішим вивченням Гуцульщини, Покуттям називали лише рівнинну частину даної території. Тепер межі цієї етнографічної зони окреслюються чітко: до неї входять Тлумацький, Городенківський, Снятинський, Коломийський та північно-східні частини Надвірнянського і Косівського районів Івано-Франківської області” [14, с. 112].

Та поряд з цими “сухими” викладками, часто зовсім не абстрактними географічними межами керувався А. Данилюк під час захоплених описів чи лекцій про Полісся, Поділля чи інші споконвічні вкраїнські терени. Так, для вченого “Поділля – історико-етнографічна область України, що займає землі межиріччя Південного Бугу і Дністра. Це – край мальовничих сіл, біленьких хаток у садках, багатих вишивок на жіночих сорочках, чарівної пісні” [14, с. 133].

Архип Данилюк – один з найпереконливіших сучасних розробників теорії неперервності етногенетичних традицій розвитку матеріальної культури українського народу (бо опер її на низку незаперечних матеріальних етногенетичних індикаторів).

“Найбільш показовим елементом матеріальної культури є народна архітектура, – писав учений. – Для Поділля в минулому було характерним каркасно-глино-солом’яне будівництво, яке свої корені бере з археологічних культур, зокрема Трипільської (IV – III тис. до Христа)” [14, с. 134]. А. Данилюк багато років ретельно вивчав усі конструктивні архаїзми у будові

подільської хати і їх етногенетичні витoki. При цьому навіть другорядні дедалі спонукали вченого шукати історико-етнографічні паралелі, а знаходячи, з захопленням констатувати нові промовисті факти неперервності етногенетичних традицій розвитку матеріальної культури цього терену, як от, скажімо, такий: “...сліді будівництва, відкритого археологами, дають підставу припускати, що з глибин тисячоліть тягнеться звичай рівняти майданчик під будівництво (на схилі річки – М.Р.) переміщенням ґрунту з вищого на нижчий рівень” [14, с. 127].

Ґрунтуючи свої висновки на матеріалах численних власних етнографічних досліджень, А. Данилюк посилається і на образне твердження археолога В.А. Городцова, “що теперішні українські хатимазанки – це тільки поліпшений варіант трипільської глиняної будівлі” [14, с. 121].

А. Данилюк ще в аспірантські роки навчив і мене “помічати” трипільські традиції у конструктивно-ландшафтних особливостях селитебного освоєння річкових долин Поділля. Згодом мої дослідження терену Подільського Придністров’я з використанням матеріалів археологічних розвідок, різночасових польських і радянських топокарт та власних польових ландшафтних обстежень теж підтвердили феномен “накладання” сучасних сіл Подільського Придністров’я на їх давніх предтеч [24, с. 112]. У наш час концепцію ландшафтно-топографічного збігу трипільських, скототських, черняхівських і давньоруських поселень, розташованих під чи в околі сучасних подільських сіл, розвиває відомий український археолог проф. І. Винокур.

Архип Данилюк – один з розробників концепції поширення замкнутих дворів як основного матеріального етногенетичного індикатора розвитку однотипових традицій матеріальної культури у різних етнографічних регіонах України на ґрунті єдиної традиції народного житлового будівництва, виробленої у добу Давньої Русі (IX – XIII ст.).

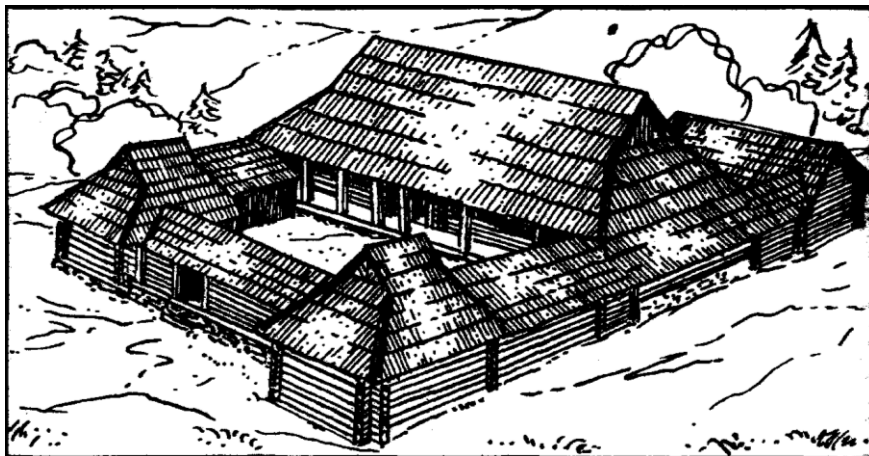

Рисунок 1. Гражда з смт. Верховини Івано-Франківської області [10]

Учений констатував: “Замкнуті двори Полісся подібні до відомих гуцульських гражд. В обох у них закладена одна ідея – оборонна, що і втілилось у характері забудови” [14, с. 62]. “Найпівденніший з

них нам вдалося зафіксувати в Маневицькому районі Волинської обл. Від Бродівського і Рахівського цей район розділяється відомими Цуманськими лісами. Отже, можна допустити, що в минулому це був один

ареал поширення замкнутих дворів... В Україні такі двори, крім Полісся і Карпат, побутували на Полтавщині” [14, с. 62-63].

Учений неодноразово порівнював власноруч обміряні ним креслення архаїчних карпатських гражд з кресленнями, зробленими українськими археологами під час розкопок давніх городищ. Аналогічні конструктивні елементи підводили його до несподіваних висновків, які, утім, формулював украї обережно: “Гражда – це своєрідний тип замкнутого двору із житлової і господарських споруд, дерев’яної огорожі з дашком, що групується навколо подвір’я. По суті, це справжня невелика фортеця, проникнути в яку можна лише через ворота і хвіртку” [14, с. 101].

Слідом за Ф. Вовком і П. Юрченком А. Данилюк багато років шукав етнопаралелі й етногенетичні витоки цього явища. “Замкнута забудова відома з глибокої древності. У трипільських поселеннях (IV – III тис. до Христа) житла розташовувались по колу або кількома колами. Незабудована площа всередині поселення служила загоном для худоби” [14, с. 62].

Переконаний – аргументована розробка лише однієї цієї концепції принесла б Архипові Данилюку всеукраїнське наукове визнання. Адже вчений зумів самотужки виявити “у полі”, окреслити етногеографічні ареали поширення, співставити, типологізувати, знайти історико-етнографічні паралелі у просторі і часі, виділити субетнографічні конструктивні особливості та спільне етногенетичне осердя

архаїчного типу національної садибної забудови за принципом “замкнутих дворів”, що переважала на українських землях у давньоруську, литовську і козацьку історичні доби. Більше того, учений прослідковував витоки такої організації життєвого простору української родини аж до праслов’янських городищ (тих таки замкнутих дворів для цілого роду) чорноліської археологічної культури раннього залізного віку і її безпосереднього продовження – лісостепового варіанту скіфської культури VII – III ст. до Христа.

При цьому етногенетичне минуле традиційних українських замкнутих дворів хвилювало вченого не менше, ніж їх майбутня доля. І тут Архип Данилюк теж залишив нам свій заповіт: “...Оновлюються села, назавжди зникають останні гуцульські гражди. Тому їх дослідження і описання, а також збереження в музеях і, по можливості, на місцях, має велику наукову, мистецьку та історичну цінність” [10, с. 41]. “Безсумнівно, ці споруди варті того, щоб до них прокласти нові туристичні маршрути (не кажучи про те, щоб включити в існуючі), використовувати їх як своєрідні готелі” [14, с. 199].

Наукові ідеї Архипа Данилюка продовжують жити у численних працях сучасних українських музеєзнавців і етнологів [4, 18, 23 тощо] та знаходять подальший розвиток у публікаціях його учнів [22, 26 тощо].

Література

1. Андрієвська Т. Слово про музейчика // Поступ. – 2004. – 14 серпня. – С. 3.
2. Архип Данилюк: Бібліографічний покажчик / Упоряд. О.М. Сапіга. – Львів, 2002. – 120 с.
3. Василенко А.О. Літопис історії становлення і розвитку народних музеїв України. – Київ: Наукова думка, 1974. – 170 с.
4. Печерський В.В. Втрачені об’єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ, 2002. – 592 с.
5. Геринович В.О. Західна границя української етнографічної території // Вісник Союзу визволення України. – 1915. – 14 листопада. – С. 4–6.
6. Данилюк А.Г. Гуцульська гранда // Жовтень. – Львів, 1978. – № 10. – С. 23-31.
7. Данилюк А.Г. Світло погаслих поспівів // Жовтень. – Львів, 1979. – № 11. – С. 126-130.
8. Данилюк А.Г. Українська хата. – Київ: Наукова думка, 1991. – 108 с.
9. Данилюк А.Г. Поклонися народному зодчому. Етнографічні нариси про народну архітектуру України. – Львів: Свічадо, 1995. – 45 с.
10. Данилюк А.Г. Скарби народної архітектури Гуцульщини: Етногр. нарис. – Львів: Логос, 2000. – 135 с.
11. Данилюк А.Г. Волинь: Пам’ятки народної архітектури: Іст.-краєзн. ст. – Луцьк: Надстир’я, 2000. – 100 с.
12. Данилюк А.Г. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся: Монографія – Львів: Вид. центр. ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 147 с.
13. Данилюк А.Г. З глини, дерева і соломи. Етногр. нариси. – Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2003. – 96 с.
14. Данилюк А.Г. Шляхами України: Етнографічний нарис. – Львів: Світ, 2003. – 250 с.
15. Данилюк А.Г. Народна архітектура Бойківщини. Житлове будівництво. – Львів: НВФ “Українські технології”, 2004. – 168 с.
16. Данилюк А.Г. Українські скансени. Історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку. – Тернопіль: Навч. Книга – Богдан, 2006. – 104 с.
17. Данилюк А.Г. Значення краєзнавства у дослідницькій роботі // Матеріали міжнар. науково-краєзнавчої конф. “Звягель – Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення” (3-6 липня 2007). – Новоград-Волинський, 2007. – С. 44-46.
18. Діяльність музеїв просто неба у збереженні культурної спадщини та відродженні духовності народу. Зб. наук. праць. – К., 1994. – 160 с.
19. Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі. – Львів: Світ, 1993. – 176 с.
20. Музей народної архітектури та побуту у Львові: Путівник / А. Данилюк і ін. – Львів: Українські технології, 2007. – 40 с.
21. Палинський В. Архип Данилюк: канва зробленого // За вільну Україну (Львів). – 2003. – № 78. – 18-19 лип. – С. 16.

22. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство: Навчальний посібник / За ред. проф. Ф.Д. Заставного. – Київ: Знання, 2006. – 575 с.
23. Ровенчак І.І. Етнокультурні групи Українських Карпат: принципи та умови проведення границь між ними // Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на ХХІ ст.: Матеріали міжнар. наук. конф. – Чернівці; Київ, 1996. – С. 338-340.
24. Рутинський М.Й. Метризація екологічних станів ландшафтних систем: Монографія / За ред. проф. С.І. Кукурудзи. – Львів: Фенікс, 2002. – 244 с.
25. Рутинський М. Перспективні напрями розбудови рекреаційної інфраструктури курортної столиці Українських Карпат – м. Яремчі // Вісник Львівського ун-ту. Серія географічна. 2006. – Вип. 33. – С. 364-372.
26. Рутинський М.Й., Стецюк О.В. Музеєзнавство: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2008. – 440 с.
27. Свенціцький І. Про музеї та музейництво. – Львів, 1920.
28. Скрипник Г. Етнографічні музеї України. – К.: Наукова думка, 1989. – 180 с.
29. Шмелев В.Г. Музей под открытым небом. Очерки истории возникновения и развития. – К., 1983. – 120 с.

Стаття надійшла 10.02.2008

Рецензент О. Шаблій

Наші автори

- **Барановський Микола Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент, докторант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Бортник Сергій Юрійович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри землезнавства та геоморфології. Київського національного університету імені Тараса Шевченка, віце-президент УГТ – Головний вчений секретар
- **Вісьтак Олександра Іванівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Гладкий Олександр Віталійович** – кандидат географічних наук, доцент, докторант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Геринович Володимир Олександрович (1883–1949)** – доктор філософії, професор, ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, завідувач кафедри економічної географії Львівського інституту кооперативної торгівлі
- **Доценко Анатолій Іванович** – доктор географічних наук, головний науковий співробітник Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України, професор кафедри економічної та соціальної географії Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова, м. Київ
- **Заставецька Ольга Володимирівна** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, дійсний член НТШ, почесний член Українського географічного товариства
- **Ковальчук Іван Платонович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри геодезії та картографії Національного аграрного університету, м. Київ, дійсний член НТШ, академік Української екологічної академії наук
- **Корнус Анатолій Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри загальної та регіональної географії Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка
- **Костриця Микола Юхимович** — доктор географічних наук, завідувач кафедри природничо-математичних дисциплін Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, президент Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині
- **Менделюк Андрій Анатолійович** – аспірант кафедри економічної та соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Мовчан Сергій Васильович** – аспірант кафедри географії та геоекології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
- **Олещенко В'ячеслав Іванович** – кандидат географічних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, віце-президент УГТ
- **Петрук Світлана Леонідівна** – аспірантка відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України, м. Київ
- **Пістун Микола Данилович** – доктор географічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту географії НАН України, академік АН Вищої школи України, почесний член Українського географічного товариства, заслужений працівник освіти України
- **Рудакевич Іван Романович** – аспірант кафедри економічної та соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка

- **Рунців Оксана Іванівна** – викладач кафедри туризму Галицького інституту імені В'ячеслава Чорновола, м. Тернопіль
- **Рутинський Михайло Йосипович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Склярська Оксана Ігорівна** – аспірантка кафедри географії України Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Федій Олександр Анатолійович** – старший викладач кафедри географії та краєзнавства Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка
- **Шаблій Олег Іванович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри економічної та соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка, голова Географічної комісії НТШ, академік АН Вищої школи України та Української Екологічної АН, почесний член Українського географічного товариства
- **Шищенко Петро Григорович** – доктор географічних наук, професор кафедри географії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член-кореспондент АПН України, академік АН Вищої школи України, Президент Українського географічного товариства, заслужений діяч науки і техніки України
- **Янковська Любов Володимирівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри геоecології та методики викладання екологічних дисциплін Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ, ЯКІ ПОДАЮТЬСЯ ДО ЧАСОПISУ

- ❑ Всі матеріали до часопису подаються українською мовою.
- ❑ Обсяг статті: не менше 9 сторінок (макс. – до 22 с.) – при розмірі шрифту 14 та міжрядковому інтервалі 1,5 або ж не менше 5 сторінок (максимально – до 12 с.) – при шрифті 10 та інтервалі 1,5.
- ❑ Обсяг рецензії – до 5 сторінок, повідомлення – до 1 повної сторінки, відомостей про ювілярів – до 3 повних сторінок (при шрифті 10 та інтервалі 1,5).
- ❑ Електронний варіант тексту у форматі редактора Microsoft Word (doc), записаний на CD-R (не на дискеті!) або ж надісланий електронною поштою.
- ❑ Параметри сторінки і шрифту для електронного варіанту: формат 210x297 мм, всі поля по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 10, інтервал 1,5.
- ❑ 2 друковані примірники тексту, вислані поштою: формат сторінки 210x297 мм, всі поля по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5. Один з примірників підписується автором та завіряється за місцем роботи чи навчання. Аркуші не перегинати, надсилати у твердій обкладинці.
- ❑ Картографічні та схематичні матеріали виконуються в чорно-білому кольорі.
- ❑ Фотографії, картосхеми та інші схематичні матеріали записуються в окремі файли на CD-R, а їх відбитки подаються в статтях у паперовому варіанті.
- ❑ Дотримання вимог ВАК при оформленні статті (дана умова стосується насамперед аспірантів, магістрів і пошукувачів).
- ❑ Перед початком статті необхідно подати такі позиції (кожна з них вказується зліва в окремому рядку шрифтом 12):
 - УДК (великими буквами, жирним шрифтом);
 - ім'я та прізвище автора (курсивом, жирним шрифтом);
 - заголовок статті (великими буквами, жирним шрифтом);
 - анотацію статті українською мовою (курсивом, 3-4 речення, але не менше 5 рядків);
 - ім'я та прізвище автора і назва статті англійською мовою (прямим жирним шрифтом);
 - та сама анотація англійською мовою (курсивом).
- ❑ Список джерел подається в кінці статті в алфавітному порядку під рубрикою “Література” або “Література і джерела”, вони повинні бути ретельно вивірені.
- ❑ Посилання в тексті на джерела подаються в квадратних дужках із зазначенням їх порядкового номера, а в окремих випадках і сторінок.
- ❑ Аспіранти і магістри надсилають лист-рекомендацію керівника роботи про доцільність опублікування матеріалів, підписаний ним, або ж така рекомендація керівника висловлюється в кінці одного з друкованих примірників.
- ❑ Особливу увагу авторам необхідно звернути на точність дат, правильність прізвищ, імен, ініціалів, назв наукових праць, організацій, установ українською мовою, зокрема при перекладі їх з російської та інших мов, на достовірність фактів, висновків, узагальнень.
- ❑ Оскільки в кінці часопису даються відомості про авторів публікацій, то кожному із них необхідно подати: повністю прізвище, ім'я, по батькові, вчений ступінь та наукове звання, місце праці, посаду, доручення з організації науки, навчального процесу, при бажанні – громадські наукові доручення, державні звання та нагороди. Потрібно також надіслати дані для спілкування і контактів з автором: поштову адресу, контактні телефони, e-mail.
- ❑ Автор отримує один примірник.

Статті та інші матеріали до часопису просимо надсилати за такою адресою:

Ігорю Дітчучу,

відповідальному секретарю редколегії часопису “Історія української географії”,

кафедра економічної та соціальної географії,

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,

вул. М. Кривоноса, 2,

46027 м. Тернопіль

Тел. (8-0352) 43-61-54, 80935793420

e-mail: ditchuk@i.ua ditchuk@ukr.net zast@ukr.net

Примітка. Електронна версія часопису розташована на сайті “Світ географії та туризму” (<http://geotur.org.ua>)

Періодичне видання

Історія української географії

Всеукраїнський науково-теоретичний часопис

Випуск 17

Літературний редактор *Марія Редьква*
Комп'ютерна верстка *Тарас Заставецький*
Художнє оформлення обкладинки *Михайло Цибулько і Світлана Демчак*

Підписано до друку 5.06.2008. Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.
18,6 ум. др. арк., 18,1 обл.-вид. арк. Тираж 300.
Редакція газети "Підручники і посібники".
Свідоцтво ТР № 189 від 10.01.96.
46010, м. Тернопіль, вул. Поліська, 6-А